Щупак І. Я., Гирич І. Б., Турченко Ф. Г., Мороко В. М., Бурлака О. В.,
Власова Н. С., Секиринський Д. О., Врадій Є. А., Галушко К. Ю.,
Громенко С. В., Кронгауз В. О., Піскарьова І. О., Посунько А. Л.,
Репан О. А., Черкас Б. В.

Історія України

«Історія України»

підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти

УОВЦ «Оріон»

Оріон

9

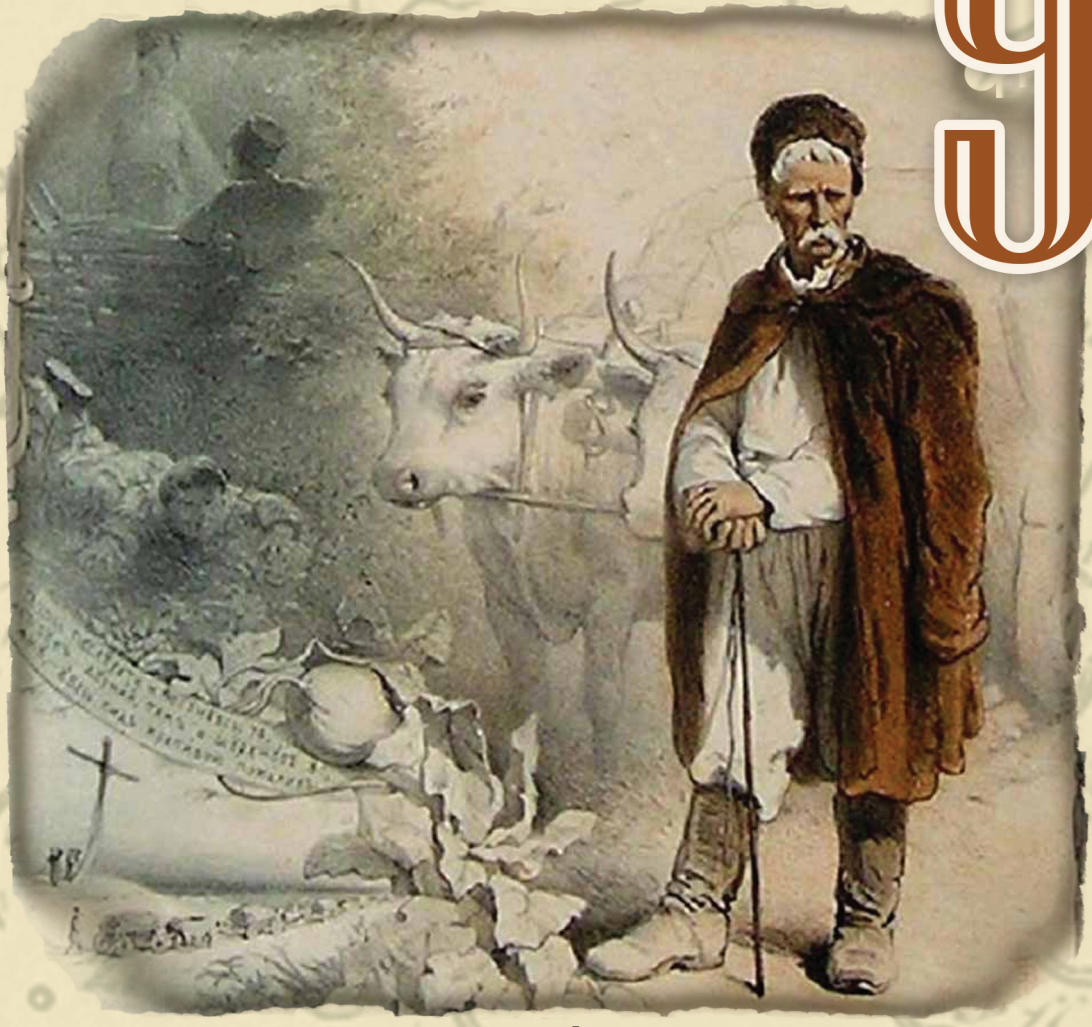

Історія України

Історія України

Підручник для 9 класу
закладів загальної середньої освіти

Схвалено для використання в освітньому процесі

Київ
Оріон
2022

УДК 94(477)*кл9(075.3)
І-90

Схвалено для використання в освітньому процесі
[рішення експертної комісії з історії від 29 листопада 2021 року
(протокол № 12) й експертної комісії з проведення антидискримінаційної
експертизи від 26 листопада 2021 року (протокол № 6)],
№ 3.0573-2021 у Каталозі надання грифів навчальній літературі та
навчальним програмам

Авторський колектив

Ігор Щупак, кандидат історичних наук, директор Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», Заслужений працівник освіти України (м. Дніпро)

Ігор Гирич, доктор історичних наук, член-кореспондент УВАН (США), дійсний член НТШ, завідувач відділом джерел з нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України (м. Київ)

Федір Турченко, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету (м. Запоріжжя)

Валерій Мороко, кандидат історичних наук, доцент (м. Запоріжжя)

Олена Бурлака, учитель історії, заступник директора з НВР Городищенського економічного ліцею Городищенської міської ради Черкаської області, переможець Всеукраїнського конкурсу «Учитель року – 2016» у номінації «Історія», Заслужений учитель України (Черкаська область)

Наталія Власова, учитель-методист, директор Наукового ліцею міжнародних відносин Університету митної справи та фінансів, переможниця Національної премії Global Teacher Prize Ukraine – 2021 в номінації «Вчитель-новатор» (м. Дніпро)

Дмитро Секиринський, спеціаліст вищої категорії, учитель-методист, учитель історії Запорізького багатопрофільного ліцею «Перспектива» (м. Запоріжжя)

Єгор Врадій, кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» (м. Дніпро)

Кирило Галушко, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України (м. Київ)

Сергій Громенко, кандидат історичних наук, співробітник Українського інституту національної пам'яті, оглядач проєкту «Крим. Реалії» від Радіо Свобода, учасник громадського просвітницького проєкту з популяризації історії України «Лікбез. Історичний фронт» (м. Київ)

Владислав Кронгауз, учитель історії КЗ «Харківська спеціалізована школа II–III ступенів № 3» (м. Харків)

Ірина Піскарьова, учитель-методист, керівник освітніх програм Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» (м. Дніпро)

Андрій Посунько, доктор філософії (PhD), науковий співробітник ДНІМ ім. Д. Яворницького (м. Дніпро)

Олег Репан, кандидат історичних наук, доцент Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара (м. Дніпро)

Борис Черкас, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України (м. Київ)

Щупак І. Я. та ін.

І-90 Історія України : підруч. для 9 кл. закладів загальної середньої освіти / І. Я. Щупак, І. Б. Гирич, Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко, О. В. Бурлака, Н. С. Власова, Д. О. Секиринський, Є. А. Врадій, К. Ю. Галушко, С. В. Громенко, В. О. Кронгауз, І. О. Піскарьова, А. Л. Посунько, О. А. Репан, Б. В. Черкас. — Київ : УОВЦ «Оріон», 2021.

ISBN 978-966-991-121-6.

УДК 94(477)*кл9(075.3)

© І. Я. Щупак, І. Б. Гирич, Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко, О. В. Бурлака, Н. С. Власова, Д. О. Секиринський, Є. А. Врадій, К. Ю. Галушко, С. В. Громенко, В. О. Кронгауз, І. О. Піскарьова, А. Л. Посунько, О. А. Репан, Б. В. Черкас, 2022
© УОВЦ «Оріон», 2022

ISBN 978-966-991-121-6

Зміст

ВСТУП

§ 1 Сутність Нового часу. Новий час в історії України 7

§ 2 «Довге» XIX століття: доба модернізації і національного відродження в Європі 16

§ 3 Загальна характеристика українських земель на початку XIX ст. 26

§ 4 ***Практичне заняття:*** «Статус українських земель у складі Австрійської і Російської імперій наприкінці XVIII — на початку XIX ст.» 35

Розділ перший. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

§ 5 Криза кріпосницької системи 39

§ 6 Початок індустріальної революції 50

§ 7 Інкорпорація українських земель до складу Російської імперії 58

§ 8 Польський і російський революційні рухи 1820–1830 роках . 67

§ 9 Початок українського національного відродження у Наддніпрянщині 77

§ 10 Кирило-Мефодіївське братство 86

§ 11 ***Практичне заняття:*** «Ідея слов'янської федерації в програмових документах Кирило-Мефодіївського братства» 94

Розділ другий. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

§ 12 Інкорпорація українських земель до складу Австрійської імперії 97

§ 13 Соціально-економічне становище західноукраїнських земель. Соціальні протести 104

§ 14 Початок українського національного відродження у західноукраїнських землях 110

§ 15 Європейська революція 1848–1849 рр. в українських регіонах Австрійської імперії 118

§ 16 ***Практичне заняття:*** «“Руська трійця” — провісник відродження галицько-руської народності» 130

§ 17 *Урок узагальнення за розділами 1–2.* Контроль і корекція навчальних досягнень 133

Розділ третій. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ І КУЛЬТУРА УКРАЇНИ кінця XVIII — першої половини XIX ст.

§ 18 Повсякденне життя. Становище жінки. 135

§ 19 Особливості розвитку культури. Освіта і наука 141

§ 20 Розвиток української літератури і мистецтва. 150

§ 21 *Практичне заняття*: «Історія Русів» як виразник політичних поглядів автономістів» 163

§ 22 *Урок узагальнення за розділом 3.* Контроль і корекція навчальних досягнень 166

Розділ четвертий. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ в другій половині XIX ст.

§ 23 Україна і Східна (Кримська) війна 168

§ 24 Ліквідація кріпацтва в Наддніпрянській Україні 175

§ 25 Реформи 1860–1870-х років. 181

§ 26 Модернізація промисловості й сільського господарства 187

§ 27 Зміни в соціальній структурі суспільства 199

§ 28 Український національний рух у 1860-х роках 208

§ 29 Український національний рух у 1870–1890-х роках. Українська політична думка 218

§ 30 Національне відродження кримських татар. Зародження робітничого і соціал-демократичного рухів. . . . 229

§ 31 *Практичне заняття:* «Вплив Валуєвського циркуляра та Емського указу на українське національне відродження» 237

§ 32 *Урок узагальнення за розділом 4.* Контроль і корекція навчальних досягнень 240

Розділ п’ятий. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРЩИНИ в другій половині XIX ст.

§ 33 Особливості соціально-економічного розвитку західноукраїнських регіонів 242

§ 34 Основні течії українського суспільно-політичного руху в 1850–1860-х роках 250
§ 35 Піднесення суспільно-політичного руху в 1870–1890-х роках . 258
§ 36 Утворення українських політичних партій Галичини 265
§ 37 *Практичне заняття*: «Ідея незалежності України в «Ukraina irredenta» Юліана Бачинського» 271
§ 38 *Урок узагальнення за розділом 5.* Контроль і корекція навчальних досягнень 273

Розділ шостий. УКРАЇНА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ

§ 39 Особливості соціально-економічного розвитку 275
§ 40 Політизація й радикалізація українського національного руху 289
§ 41 Наростання політичної напруженості 301
§ 42 Аграрна реформа Петра Столипіна та її вплив на Україну . . 316
§ 43 Український політичний і національно-культурний рух у 1907–1914 рр. 319
§ 44 *Практичне заняття*: «Ідеї автономії і самостійності в програмах українських політичних партій» 327
§ 45 *Урок узагальнення за розділом 6.* Контроль і корекція навчальних досягнень 330

Розділ сьомий. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ І КУЛЬТУРА УКРАЇНИ в середині XIX — на початку XX ст.

§ 46 Вплив процесів модернізації на суспільне життя українців, зміни у світовідчутті людини 332
§ 47 Освіта і наука в другій половині XIX — на початку XX ст. . . 337
§ 48 Література і мистецтво в другій половині XIX — на початку XX ст. Церковне життя 349
§ 49 Повсякденне життя 362
§ 50 Наш край в XIX — на початку XX ст. 368
§ 51 *Практичне заняття: «*Трансформація побуту й господарської діяльності в українських сім'ях у модерну добу» 369
§ 52 *Урок узагальнення за розділом 7.* Контроль і корекція навчальних досягнень 375
§ 53 Урок узагальнення за курсом: *«Українське "довге XIX століття"»* 377

Шановні дев'ятикласниці і дев'ятикласники!

Ми продовжуємо мандрівку історією України. Сподіваємося, що під час роботи із цією книжкою ви отримаєте задоволення від пізнання захопливого світу історії.

ЯК ПРАЦЮВАТИ З ПІДРУЧНИКОМ

Ви вже знаєте, як читати основний текст підручника, як працювати з історичними документами й картами, відповідати на запитання після параграфа. Навчальний матеріал нашого підручника розподілений на розділи й параграфи, у кожному з яких для зручності виділені окремі пункти. Практичні заняття передбачають самостійну роботу учнів і учениць над ілюстраціями, текстом підручника й додатковим матеріалом, який можна знайти в бібліотеці й інтернет-мережі. Ваш учитель/ваша вчителька історії на практичних заняттях виступатиме як *консультант/консультантка*.

Перед кожним новим параграфом наведено запитання і завдання на повторення вивченого вами раніше. Вони допоможуть пригадати те, що полегшить вам ознайомлення з новим матеріалом.

Дорогі друзі! Щоб опановувати історію України вам було цікаво й зручно, в підручнику навчальний матеріал структуровано за рубриками.

Дати для запам'ятовування виділені в тексті червоним кольором. Вони також повторюються після кожного параграфа.

Варто уважно переглядати ілюстрації підручника, які не просто доповнюють текст, а й подають пізнавальну інформацію. Звичайно, історичну книжку не можна уявити без карт, які є і в цьому підручнику.

Запитання і завдання після кожного параграфа спрямовані на систематизацію нового матеріалу, який ви вивчили на уроці. Певні питання варто обговорити з однокласниками/однокласницями в групах. Окремі завдання потребуватимуть вашої творчої роботи, використання додаткової інформації. Вони передбачені насамперед для тих, хто особливо цікавиться історією.

Отже, пропонуємо вам поринути у світ історії України. Це не тільки важливо для розуміння сьогодення, а й неймовірно цікаво.

Бажаємо вам успіхів!

§ 1 Сутність Нового часу. Новий час в історії України

Пригадайте хронологічні межі Раннього Нового часу й Нового часу в історії Європи та світу. Чим відрізняється модерна доба від попереднього історичного періоду?

1. СУТНІСТЬ НОВОГО ЧАСУ

РАННІЙ НОВИЙ ЧАС В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Перш ніж розпочати вивчення курсу історії України кінця XVIII — початку XIX ст., пригадаймо, які події відбувалися на території нашої держави в попередній історичний період — Ранній Новий час, який ще називається Козацькою добою.

Вам відомо, що в Середні віки на території України існувала давньоукраїнська держава — Русь-Україна. У XIII ст. під ударами Монгольської імперії вона втратила незалежність, а в XIV ст. її землі потрапили до складу Королівства Польського і Великого князівства Литовського. Наприкінці XV — на початку XVI ст., коли Середні віки закінчувалися і настав Ранній Новий час (Ранньомодерна доба), в Україні почалася Козацька доба, яка тривала до кінця XVIII ст.

Символічно, що поява козацтва збіглася з початком Раннього Нового часу всесвітньої історії. Саме 1489 р., за три роки до відкриття європейцями Америки, яку назвали Новим Світом, датується перша письмова згадка про козаків. Це була одна з тих подій, від яких розпочався

Розгляньте ілюстрації. Встановіть, які з них зображають події історії України, а які — європейської історії. Коротко розкажіть про кожну подію та її значення для Ранньомодерної доби.

відлік Нового часу всесвітньої історії, характерною особливістю якого було прагнення людей до економічної, політичної і духовної свободи. Водночас розпочалася ера колоніальних воєн, яка характеризувалася відродженням найжорстокіших форм рабства.

Про відкриття Америки в Україні мало хто знав. А козацтво з його відразою до рабства і прагненням до вільного життя увійшло у свідомість українства, заполонило його душу, почуття, пісні, легенди, вкарбувалося в історичну пам'ять. Неможливо знайти в історії України інше явище, яке так глибоко і різнобічно вплинуло б на історичну долю її народу. У козацтві переважали українці, але до його складу входили представники різних етнічних груп — усі, хто цінував свободу і гідність.

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації та спираючись на знання з історії України 8 класу напишіть і зачитайте у класі коротке есе на тему: «Вплив українського козацтва на долю українського народу».

З моменту свого виникнення козацтво сформувалося як спільнота **Великого Кордону** і стало на захист своєї землі від зовнішніх загроз. А зміцнівши, воно повело боротьбу за свої соціальні, національні й релігійні права проти однієї з наймогутніших держав Європи — Речі Посполитої. Козаки рішуче протидіяли й постійним спробам Московської держави підпорядкувати їх. І самостійно, і в складі війська Речі Посполитої українські козаки неодноразово брали участь у походах на Москву.

Поміркуймо!

Пригадайте видатні досягнення українського козацтва. Чому українство в XVII–XVIII ст. не змогло зберегти державність?

ПРОВІДНІ ТЕНДЕНЦІЇ У КОНТЕКСТІ СВІТОВИХ ПРОЦЕСІВ

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. у Європі розпочався Новий час, який завершив ранньомодерний етап розвитку суспільства. Епоха Нового часу розпочалася з приходом до влади буржуазії, зміною пануючих державних еліт. На зміну родового дворянства прийшов «третій стан». На зміну державам володарського типу прийшла національна держава, яка підносила права кожного громадянина до рівня прав аристократів, дворян і шляхтичів.

Поміркуймо!

Пригадайте, як формувалася буржуазія в країнах Європи. Які суспільні верстви Ранньомодерної доби визначали вектори державної політики?

Історичні подробиці

В історичній перспективі «нація» розумілася по-різному. Вирізняють нації домодерної доби (*античності, середньовіччя, ранньомодерного часу*) і нації нового і новітнього періоду, XIX–XX ст. Основна відмінність полягає в тому, що верхівка суспільства мислить інтересами не усієї людності, а категоріями привілеїв окремої верстви, яка на їхню думку втілює загальнонародний інтерес. Приміром, у Польщі носієм національних чеснот був землевласник-шляхтич, а в Козацькій українській державі XVII–XVIII ст. — козацька старшина, в Росії — дворянство. До XVIII ст. ідентичність мислилася в категоріях віросповідання, яку релігію сповідуєш. Натомість Новий час висунув гасло загальнонародного інтересу, демократії, виборності й рівноправності всіх людей перед законом.

Варто запам'ятати!

Глобальні процеси — процеси, що охоплюють усе людство, усю земну кулю.

Етнос — спільнота людей, що об'єднана територією формування, спільною мовою, культурою і звичаями.

Модерна нація — спільнота людей, що об'єднана етнокультурним походженням та усвідомлює історичну, культурну й економічну єдність, має спільне бачення майбутнього у межах національної держави.

Національна держава — тип держави, яка є формою самовизначення, самоорганізації і самовираження певної нації на певній території.

Нація є найвищою цінністю, головним джерелом влади і визначає соціополітичну систему такої держави.

Етнічна територія — географічний простір, населений певним етносом, який тут сформувався та розселився. Етнічна територія в ході історії може змінюватися.

Скинення американськими колоністами влади Британської монархії на Північноамериканському континенті ствердило заснування нового демократичного суспільства, з виборною системою державної влади — з президентом США й конгресом (парламентом). Держава почала сприйматися як сукупність влади усіх громадян, що цю державу населяють, за національною ознакою.

Велика Французька революція принесла розуміння рівності і свободи для усіх громадян держави незалежно від їхнього походження і майнового цензу. Німецька класична філософія (передусім вчення Йоганна Гердера) в часи панування в німецьких землях наполеонівської Франції ствердила зверхність німецької нації на етнічно заселених німцями землях і їхнє право порядкувати ними. Й. Гердер висунув принцип: **«кожній нації своя — національна держава»**.

У Новий час відбулося становлення у західних демократичних країнах суспільства, що будувалося на засадах лібералізму, політичної демократії, правової держави. У провідних країнах Європи перемогла суспільно-політична орієнтація на еволюційний, а не революційний шлях розвитку.

Ці процеси мали вирішальний вплив на усі держави і нації Європи, у тому числі й України.

Поміркуймо!

У чому, на вашу думку, полягає відмінність між еволюційним і революційним шляхами розвитку держави? Який зі шляхів ви вважаєте ефективнішим?

НАЦІЇ І ДЕРЖАВИ В ЄВРОПІ

Учені-політологи і політики розрізняють так звані «державні» і «недержавні» народи: ті, що мали і мають свою державу, і ті, що були повинні стати будівельним матеріалом для інших — державних націй.

На початок XIX ст. в Європі націй і народностей виявилося більше, ніж легітимних держав. Можна відзначити два основні типи держав на європейському континенті в цей час.

Поміркуймо!

Подумайте, які народи можна віднести до «історичних», а які до «неісторичних». Обґрунтуйте свою думку.

ДЕРЖАВИ ІМПЕРСЬКОГО ТИПУ

У «державних» народів, держав імперського типу, головними провідниками нації були монархи (король, цар), землевласники й духівництво уособлювали націю. Третій прошарок — буржуазія, також стала національною з перемогою перших буржуазних революцій в Нідерландах, Англії і Франції. Селянство поступово ставало продуктом розвитку національних взаємин. Такими державами були: Англія, Франція, Іспанія, Польща, Швеція, Данія, Росія.

ПОЛІТИЧНО РОЗДРОБЛЕНІ НАРОДИ

Існували нації і народи, які навпаки мали кілька незначних за розмірами державних утворень. Німці мали на початок Нового часу більш як 300 держав, що входили до роздробленої Священної Римської імперії німецької нації. З них королівський статус мали Пруссія і Австрія. Кілька державних утворень мала італійська нація (найбільші — королівство Сардинія з П'ємонтом, Папська область). Для таких націй актуальним завданням було об'єднання багатьох державних утворень у єдиній об'єднаній національній державі.

Утім, ***не всі народи мали свої національні держави.***

Поміркуйте!

Розгляньте сатиричну карикатуру про поширення митних бар'єрів у німецьких державах 1834 р. Про яке становище політично роздроблених держав і народів свідчить карикатура? Що висміює її автор?

НЕДЕРЖАВНІ НАЦІЇ

Так звані «недержавні нації» не мали своєї національної держави і були частиною володінь державних націй. Панівний етнос і його правителі ставили за мету асиміляцію інших етносів. Іноді це вдавалося. З карти Європи зникли цілком або майже повністю такі великі народності, як лужицькі серби, пруси, ободрити, ятвяги, хоч чисельність деяких з них ще у XIX ст. доходила до 1 млн осіб. Народам без власної держави доводилося витримувати національний визиск, заборони на національно-культурний розвиток, розвивати економіку в інтересах панівної нації.

До таких націй в Європі належали не лише слов'янські народи: чеський, словацький, польський, хорватський, сербський, болгарський, а й фіно-угорські, балтійські, германські, кельтські, скандинавські й романські народи: фламандський, ірландський, шотландський, бретонський, каталонський, баскський, угорський, норвезький,

румунський. Всі вони входили до меж держав-імперій, або більших королівств. Наприклад, угорці були поділені між Австрійською й Османською імперіями. Хорвати і словенці були частиною імперії Габсбургів. Ірландці, валійці, шотландці були підданими Британської імперії. Румуни, болгари і серби — Османської.

Поміркуймо!

Подумайте, чому Російську імперію називають «*тюрмою народів*».

Справжньою «тюрмою народів» була Російська імперія, в якій панівний російський етнос становив менше половини населення. У її складі перебували українці, білоруси, поляки, латиші, литовці, естонці, вірмени, грузини, азербайджанці, кримські татари, татари-башкири, калмики, народи Сибіру, Уралу, численні фіно-угорські народи (мордва, марійці, чуваші, карели, комі тощо).

Австрійська імперія складалася з різноманітних земель, етносів, релігій і мов, не дарма її називали «клаптиковою імперією». Жодна тогочасна європейська держава не складалася з таких різних і віддалених одна від одної європейських територій — від італійської Ломбардії до української Галичини, та такої кількості різних етносів.

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак

Немає і не може бути будь-якого набору відчутних характеристик, що є істотними для існування нації. Єдиним таким «відчутним» чинником за словами…французького історика Ернеста Ренана є «згода і бажання жити спільним життям». Визначальним для нації є не набір певних ознак, а суб'єктивне відчуття членів нації своєї приналежності до єдиної спільноти. Тому «національне існування є щоденним плебісцитом». Сутністю нації є відчуття самоусвідомлення….

1. Як ставиться історик, на вашу думку, до визначення нації?
2. У який спосіб він намагається аргументувати свою позицію? Чи згодні ви з його точкою зору?

2. ОСОБЛИВОСТІ НОВОГО ЧАСУ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ДАВНЬОУКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВУ РУСЬ-УКРАЇНУ

Україна в наведеній вище типології займає межове розташування. З часу входження українських земель до меж Литви, Польщі, а особливо Росії, затирається історична пам'ять про державність Русі-України серед місцевого населення. Державну славу Києва забирає собі Московська держава, що у XVIII ст. створила свою імперію.

Факт чи фейк?

Відому фразу з «Повісті минулих літ», яка приблизно звучить так: «Київ — мати міст руських» у сучасних умовах перетворили на об'єкт маніпуляцій з боку Російської Федерації. Логіка цих маніпуляцій така: «Якщо Київ — мати міст руських, тоді це — руське місто. А руське означає в цій логіці — російське».

За допомогою історичних фактів доведіть, що такі твердження є фейковими.

Києворуська історія від часів складання у XIV ст. історико-політичного міфу «Москва — Третій Рим» стає частиною російської історії на підставі того факту, що нащадки київської династії Рюриковичів створили Московське князівство. Забравши собі ранній етап української державної історії російські правителі поширили серед загалу Російської імперії думку про бездержавність української нації. На жаль, його прийняла й українська еліта — козацька старшина, що визнала себе частиною російської політичної нації.

ФОРМУВАННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Російська історіографія устами офіційних історіографів Російської імперії М. Карамзіна, М. Устрялова та С. Соловйова впровадила через царську адміністрацію і засоби масової інформації та школу ідею про «триєдиий російський («русский») народ», що складається з великоросіян, малоросіян і білорусинів. З них єдиним державним народом є — великоросіяни, а малоросіяни і білоруси мають розчинитися у єдиній російській нації. Українці під назвою малоросіяни (русини, рутенці — під Австрією) оголошувалися частиною російської нації. Інші народи, крім білорусів, проголошувалися інородцями.

У результаті постала сфальшована історія України, в якій «зрадниками віковічної дружби братніх народів» проголосили гетьманів Івана Мазепу, Петра Дорошенка, Івана Виговського та ін. Переяславська Рада 1654 р. трактувалася як «возз'єднання» українців з російським народом, а не тимчасовий військовий союз. Замовчувалися і затушовувалися усі самостійницькі прагнення гетьмана Богдана Хмельницького. Українцям було заборонено мати відмінну від росіян історичну національну пам'ять.

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації виконайте творчий проєкт: «Фальшування історії України у російській історичній літературі».

ВІДПОВІДЬ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ НА ІМПЕРСЬКІ ВИКЛИКИ РОСІЇ

Стара козацька еліта бувшої Гетьманщини після ліквідації гетьманського правління і козацького територіально-адміністративного устрою стала частиною російського дворянства. Окремі представники козацької старшини в XIX ст. взяли участь в новому національно-культурному русі (М. Репнін, Г. Ґалаґан, В. Тарновський, Є. Скоропадська-Милорадович), але вони не маніфестували своєї опозиційності, зберігали лояльність до російської держави.

На авансцену історії у 1830–1840-х роках вийшли представники інтелігенції, які не мали серйозних земельних статків. Вони і розпочали інтелектуальну (культурну) суперечку з російським суспільством і державою, які мали вже в Україні серйозне укорінення.

Перед новою українською елітою стояло завдання пробудження приспаної національної пам'яті, продукування нових національних гасел, які будили б національну енергію до протидії активно функціонуючим російським і польським національним міфам. Необхідно було розвинути національну мову, визначити межі проживання українського етносу, вивчити історичне минуле українців, щоб витягти з небуття їхню історію. Для цього необхідно було проштудіювати архіви України, Росії, Польщі та інших країн, видати для широкого загалу історичні документи, старовинні акти, де йшлося б про славне, і не дуже, минуле своїх пращурів. Необхідно було створити сучасну художню літературу, яка б була суголосна добі, і виховувала населення в ідеї успішного майбутнього модерної української нації. Далі на порядок денний вже міг виходити чинник будівництва політичних основ майбутньої української держави.

Думки істориків

Ольгерд Бочковський (*1885–1939*)

Модерна нація є кінцевим виявом новітнього культурно-історичного процесу. Народ — це старий витвір не лише історичного, а й природного процесу... Модерна нація є витвором... національної свідомості та волі до незалежного існування... На цвинтарі історії Європи було, та ще і є чимало народів, передчасно живцем похованих. Нещодавно вони прокинулися із своєї історичної летаргії і в процесі свого національного самовизначення активно виступають на арену історії та культурної творчості. Їм була грабована їхня минувшість, але їм належить майбутність... Україна зі своїми старими демократичними тенденціями покликана бути авангардом світової демократії на Сході Європи.

1. Чим на думку історика «народ» відрізняється від «модерної нації»?
2. Наведіть приклади «народів» і «націй» у сучасному світі.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ⁓ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ⁓ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

Дайте визначення поняттям: «*народ*», «*нація*», «*етнос*». Складіть порівняльну таблицю цих понять, визначте спільне і відмінне.

Обговорюємо в групі

Утворіть три групи і розгляньте хмарки слів. Виконайте завдання:

а) дайте назву кожній хмаринці;

б) знайдіть у хмаринках «зайві» слова;

в) за допомогою слів хмаринок напишіть коротке есе до історичного журналу.

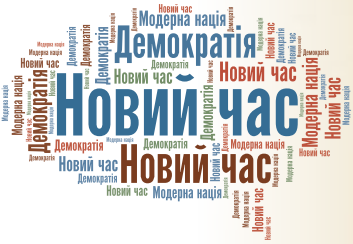

Мислю творчо

1. За допомогою тексту параграфа й додаткових джерел інформації проведіть мінідослідження на тему: «Вплив російської імперської пропаганди на політичні настрої українського суспільства».
2. Скористайтеся матеріалами параграфа і заповніть у зошиті запропоновану схему.

§2 «Довге» XIX століття: доба модернізації та національного відродження в Європі

Пригадайте, що вам відомо про зв'язки України з Європою у Ранній Новий час. Підготуйте есе на цю тему.

1. «ДОВГЕ» XIX СТОЛІТТЯ

Новий час в історії Європи і світу чітко відмежовується двома найголовнішими подіями: Великою Французькою революцією, що відбувалася від 1789 р. і тривала у 1790-ті роки, а отже хронологічно майже збіглася з початком XIX ст. та початком Першої світової війни у 1914 р, початок якої завершив добу Нового часу. Тому історики говорять про «довге XIX ст.», маючи на увазі, що факти кінця XVIII ст. і початку XX ст. є ланцюгом одного за змістом історичного процесу.

Варто запам'ятати!

«Довге XIX століття» (за визначенням британського історика Е. Гобсбаума) — історична доба, що тривала із часів Французької революції 1789 р. та індустріальної революції в Британії до початку Першої світової війни в 1914 р.

Думки істориків

На думку американського історика В. Мак-Ніла, під час «довгого XIX століття» історія Заходу злилася зі світовою історією. Бурхливий технічний прогрес, демократичні перетворення в Європі стали «мірилом розвитку» всього світу. Відтоді поняття «цивілізований» стало для багатьох означати «європейський».

У чому, на вашу думку, полягає причина цивілізаційного лідерства Європи в XIX ст.?

Період перебування України у складі Російської й Австрійської імперій інколи називають імперською добою. Складно було тоді знайти людей, які вірили, що після ліквідації Гетьманщини та поділу Речі Посполитої між Росією і Австрією Україна матиме майбутнє. Але з історії відомо, що імперії не вічні: вони з'являються, розвиваються і розпадаються. Російська й Австрійська імперії не стали винятком.

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. у світі розгорнулися історичні процеси, які врешті призвели до розпаду цих імперій. Це — **модернізація і національне відродження**, які розпочалися в Західній Європі і поступово перекинулися в Україну. Вони почалися ще наприкінці XVIII ст. і продовжувалися на світанку XX ст.

2. ДОБА МОДЕРНІЗАЦІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ В ЄВРОПІ ТА В УКРАЇНІ

Модернізація перетворила всі сторони життя суспільства: у сфері економіки вона полягала у впроваджені нової техніки і технологій, у соціальній сфері — у формуванні підприємливої, активної людини, у політичній сфері — у виникненні централізованих держав і залученні широких верств суспільства у політичні процеси, у духовній сфері — в утвердженні світської системи цінностей.

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. у Західній Європі настала ера машин. Ручна робота в сільському господарстві й ремеслі, яка багато століть була основою життя суспільства, поступилася місцем машинному (індустріальному) виробництву.

Економічні відносини стали будуватися на приватній власності на засоби виробництва, вільнонайманій робочій силі, ринкових відносинах і конкуренції. Ринкова економіка запанувала у всіх розвинених європейських країнах. Відбувалася урбанізація — зростання міст. З'явилися великі корпорації, які розпочали експорт капіталу в інші країни. Набула розвитку сільськогосподарська кооперація.

Варто запам'ятати!

Модернізація — перехід від традиційного аграрно-ремісничого суспільства до світського, міського й індустріального, що охопив XIX — початок XX ст.

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак:

«Творення модерних націй слід розглядати як частину загальнішого процесу — поступового перетворення аграрного, малограмотного і маломобільного суспільства на індустріальне, освічене й мобільне, з широкими політичними правами й економічною свободою для всіх його членів, а не лише для верхівки.... Головними історичними процесами, які визначали специфіку новітніх часів, вважають виникнення і поширення модерної демократії, розвиток індустріалізації та появу двох нових великих суспільних сил — націоналізму й соціалізму».

1. Які головні ознаки процесу модернізації визначає історик?
2. Зіставте основні ознаки традиційного і модерного суспільств.

Разом з іншими країнами Європи в епоху модернізації вступила й Україна.

1. За допомогою пропонованої схеми сформулюйте власне визначення поняття «*модернізація*».
2. Визначте основні особливості модернізації в Україні.

В умовах бездержавності й розподілу її території між Російською й Австрійською імперіями модернізація в Україні набула певних особливостей. Кріпацтво в Австрії було ліквідовано тільки в 1848 р., у Російській імперії — аж у 1861 р. Промисловий переворот в Україні відбувся із запізненням на півстоліття, а індустріалізація охопила головним чином ті галузі промисловості, які постачали ресурси імперіям: вугільну й металургійну — в Російській, нафтодобувну — в Австрійській.

Ще одна особливість полягала в тому, що розвиток капіталізму меншою мірою охопив українське населення. В Україні переважало підприємництво інших націй: передусім росіян, поляків, німців, асимільованих євреїв, греків тощо. Робітництво, особливо у важкій промисловості, так само здебільшого було неукраїнським: російським і польським. Українська нація, як і раніше, переважно складалася з селянства.

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак:

«Особливість української історії полягає в тому, що абсолютна більшість українців продовжувала жити традиційним укладом життя, слабо реагуючи на економічні зміни. Українське суспільство до 1920-х років дуже слабо зачеплене модернізаційними процесами... Інакше кажучи, українцям багато в чому вдалося зберегти свою ідентичність не внаслідок модернізації, а всупереч їй».

Чим, на вашу думку, пояснюється така особливість українського суспільства XIX ст.?

В економічному і суспільному вимірах Україна розвивалася нерівномірно. Важка промисловість швидше розвивалися в регіонах відносно нової української колонізації: на Сході України та Півдні. Гірнича про-

мисловість і видобування вугілля почали розвиватися з середини XIX ст. на Донбасі. Металургія виникла на колишніх землях Січі — Катеринославщина (Січеславщина) стала центром металургійної промисловості.

На Правобережній Україні розвивалися види промисловості, пов'язані з обробітком сільськогосподарської продукції. Великий поштовх для господарського розвитку спричинило те, що Правобережжя стало центром цукрової промисловості, продукція якої була важливою частиною міжнародного експорту Російської імперії.

Позаяк соціальна структура суспільства залишалася головно домодерною, переважало сільське населення, а міста розвивалися повільно, то й український національно-визвольний рух не мав тих стартових економічних можливостей, які мали інші провідні національно-визвольні рухи Центрально-Східної Європи.

Поміркуйте!

Прокоментуйте думку українсько-канадського історика Ореста Субтельного: «*Все, що в Україні було модерним, не було українським, а все, що було українським — не було модерним*».

Однак це не змінило суті й загальної спрямованості модерного розвитку України. Цей розвиток у XIX — на початку XX ст. відбувався відповідно до загальноєвропейських і загальносвітових тенденцій. У тісному зв'язку з модерними процесами і становленням індустріального суспільства відбувалося українське національне відродження.

Варто запам'ятати!

Національне відродження — соціально-культурний і політичний процес, у ході якого етнос, усвідомлюючи свою історичну, культурну і економічну єдність, прагне здобути політичну самостійність. Це прагнення перетворює його в націю.

Співвідношення понять «етнос» і «нація: «Етнос» (народність) і «нація» є відмінними за значенням термінами. В першому переважають категорії мовно-культурного порядку: побут, розмовна мова, обряд, етнографічні особливості. В другому — належність до цивілізованого світу, яке не можливо без усвідомлення себе окремою політичною спільнотою людей, відмінною від сусідніх націй.

Національно-визвольний рух — боротьба поневолених націй за здобуття власної державності на своїх етнічних землях.

Національно-визвольний рух означав не повернення до того, що було, а нову якість боротьби в нових умовах буржуазного суспільства. Започаткував руйнування монархічних імперій в Європі.

Національний рух на арену суспільного життя України вийшов у першій половині XIX ст. Саме тоді українці згадали свою славну іс-

торію і стали замислюватися над питанням: «Чи можливе повернення до незалежного існування?». З'явилися окремі особи і групи людей, як правило, освічених, які пропагували ідею об'єднання українців в єдине ціле з метою створити власну державу. Ця ідея дедалі глибше пускала коріння в свідомість суспільства. У XIX — на початку XX ст. український етнос почав усвідомлювати свою єдність і прагнув самостійно вирішувати власну долю.

Варто запам'ятати!

Національна еліта — провідники національно-визвольного руху: політичні, культурні, громадські діячі.

Національною елітою називають частину нації, яка бере на себе роль її лідера і керівника у політичній, культурній, економічній та інших сферах.

Не варто плутати поняття еліти з людьми, що мають економічну владу через свої статки. В українському випадку така економічна аристократія головним чином протистояла національній еліті.

Національний міф — сукупність уявлень про історичне минуле нації, спільні переживання його, на основі яких вибудовуються пріоритети на майбутнє.

Конструкцією національного міфу, розробленням галереї «героїв» і «зрадників» займається національна еліта, після чого через літературу, ЗМІ, науково-популярні книжки вона ширяться серед широкого загалу — наприклад, культ Тараса Шевченка. Ціннісні пріоритети минулого зазвичай протиставляються імперським міфам. Національні і імперські міфи є кардинально протилежними.

Історична пам'ять — сукупність образів і уявлень, що відтворюють спільний історичний досвід спільноти.

Історична пам'ять пов'язана безпосередньо з формуванням національної ідеї (міфу). З нею пов'язані оціночні пріоритети подій минулого. У XIX ст. підросійським українцям нав'язували чужу, російську історичну пам'ять, що було однією з головних причин неготовності української нації здобути в 1917–1921-х роках свою незалежність. Історична пам'ять нації про своє минуле закладається у працях істориків, а потім використовується у політичній боротьбі.

Факт чи фейк?

Інтернет-портал «Архіви Росії» пише: «Зрада стала фінальним етапом життя Мазепи... Після Полтави в біографії Мазепи залишаються лише втеча і безславна смерть на чужині... Зрада і життєвий шлях Мазепи характеризують його як людину хитру, не мудру, для якої цілком характерним було зраджувати друзів і покровителів...»

Поміркуйте, які історичні міфи є основою таких російських публікацій. Як вони сформувалися?

НАЦІОНАЛЬНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ І ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ. УКРАЇНСЬКИЙ ВИПАДОК

Інтелігенція в будь-якій країні є рушійною силою суспільного прогресу. Від неї залежить перемога або поразка національного проєкту.

Недержавні нації починали з того, що виховували в межах чужонаціональних імперій представників своєї національної інтелігенції.

Поміркуйте!

Дізнайтеся з додаткових джерел, які заборони на українське слово існували у підросійській Україні в XIX ст.

Наддніпрянська інтелігенція сама не проявила достатньої витривалості у відстоюванні своїх національних інтересів перед російським суспільством і його урядом. Була схильна до компромісу, здійснення загальноросійської фахової кар'єри. Російська освіта виконувала функцію тотального русифікатора Наддніпрянщини.

Інша ситуація склалася на Західній Україні при владі Австрії. Там була дозволена українська національна діяльність. Австрійська влада намагалася протиставити русинів (українців) полякам, була зацікавлена у поборенні серед українців москвофільських поглядів. Тому дозволяла і початкові українські школи і навіть відкривала українські державні гімназії, практикувала двомовність у польських школах. Греко-католицька церква продукувала національну інтелігенцію. Українсько-галицька інтелігенція усвідомлювала себе з другої половини XIX ст. не як представницю великого «русского» народу від Камчатки до Карпат, а окремим українським народом. Західні українці підтримували зв'язок з підросійською Україною.

Поміркуйте!

Чому, на вашу думку, наддніпрянська інтелігенція була схильна до компромісів?

2. ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XIX СТ.

Періодизація не лише українського, а й усіх національно-визвольних рухів включає в себе три головних періоди: академічний (літературно-культурний); культурницький (суспільний); політичний (партійний).

Історичні подробиці

Культурництво. Для здобуття незалежності необхідно було розбудовувати культурні основи: поширити спершу серед інтелігенції, а потім серед народу новітньої літературної національної мови, пробудити історичну пам'ять, заснувати народні школи з національною мовою викладання, відкрити університети і наукові осередки (товариства і академії). Культурництво буває аполітичним, коли не пов'язує свою долю з національним майбутнім краю, а задовольняється «архівним» інтересом щодо свого минулого. Головною ж умовою для політичного періоду визвольного руху є існування саме політичного культурництва, яке культурні здобутки спрямовує на політичні вимоги перед імперським центром.

Політична окремішність. Питання самостійності України не можливо було відкрито ставити в Російській імперії. Це був державний злочин. Тому представники української еліти, не говорячи про свої далекі мрії, мусили висувати вимоги досягнення різних форм суспільно-культурної відмінності від метрополії — окремішності. Своя мова, література, наука формували свій культурний простір, відмінний від імперського російського. Без цього неможливо було сподіватися в майбутньому політичної самостійності. На жаль, такого власного простору українці не збудували, на відміну від поляків, чехів, фінів за Новий час, а тому проблеми державного будівництва в Україні спостерігаються донині.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Академічний етап	Культурницький етап	Політичний етап
• Еліта підносить значення рідного народу; • Збирання фольклору й артефактів народної культури; • Література відіграє роль кличу до народу на боротьбу	• Збирання і видання документів історії народу; • Написання історії народу від давніх часів; • Поява суспільних організацій, які займаються пропагандою національних знань; • Поява школи з викладанням національної мови	• Поява перших національних партій, які висунули свої вимоги центральній владі

Різні нації, що відроджувалися, проходили цей шлях у різних хронологічних межах. Першість вели чехи, балтійські народи і фіни. Вони випереджали українців на 30–50 років. Польська нація утворилася вже на час втрати своєї незалежності, тому правомірно щодо поляків говорити не про національне відродження, а боротьбу за відновлення власної держави.

Український рух характеризується такими явищами і хронологічними межами:

АКАДЕМІЧНИЙ ЕТАП

Предтечею модерного руху в Україні був вихід у світ «Енеїди» Івана Котляревського живою українською мовою у **1798 р.**

Перший період відбувався у 1830–1840-і роки — кінець 1850-х. Віховими подіями були поява «Кобзаря» Тараса Шевченка у **1840**-му році в Петербурзі та заснування першої суспільно-політичної організації Кирило-Методіївського братства при університеті Св. Володимира в Києві у **1846–1847 роках**.

КУЛЬТУРНИЦЬКИЙ ЕТАП

Другий період розпочався наприкінці 1850-х років з постання центральної Петербурзької української громади та, головно, Київської громади при київському університеті. Розпочався громадівський період національно-визвольного руху, знаковими віхами якого були приєднання В. Антоновича і нащадків польської шляхти Правобережжя у 1861 р. до «хлопоманського руху».

Окремою добою академічного (або громадівського) періоду українського руху була діяльність Михайла Драгоманова. Він розпочав політизацію цього руху у своїй закордонній місії, як висланець у позацензурну Європу (Женеву) для пропаганди української ідеї в світі (1876–1889 рр.). Це була перша політична еміграція українців модерного часу.

Кінцем другого періоду треба вважати початок 1890-х років. Постання Братства тарасівців у 1891-му та поява «України ірредента» Ю. Бачинського **1895 р.** свідчила про політичний шлях розвитку України. Віховою подією була також зайняття посади катедри української історії Михайлом Грушевським у Львівському університеті. Ці події фактично стали початком третього етапу визвольного руху.

Поміркуйте!

Подумайте, чим зумовлено вибір назви членами Братства тарасівців. Як подібні організації могли впливати на розвиток українського національного руху та в чому ви бачите їхнє головне завдання?

ПОЛІТИЧНИЙ ЕТАП

Політичний час українського національно-визвольного руху розпочався з заснування Руcько-української радикальної партії (РУРП) Галичини (1890 р.) та Революційної української партії (РУП) (1900 р.). Знаковою подією стала поява у 1900 р. брошури «Самостійна Україна» Миколи Міхновського, яка була до 1904 р. програмою РУП. У 1905 р. постала УСДРП та національно-демократичні партії у Києві (УРДП). Закінченням етапу став початок Української революції в березні 1917 р.

Варто запам'ятати!

Соборна держава — держава, яка об'єднує в своєму складі всі етнічні (у нашому випадку українські) землі.

Соборність українських земель — об'єднання всіх етнічних українських територій у складі єдиної національної держави.

Думки істориків

Українсько-канадський історик Іван Лисяк-Рудницький:

«Для цих трьох періодів пропонуємо наступні назви: шляхетська, народницька та модерністична епохи. Першу з них характеризує перевага дворянства козацького походження на Лівобережжі, а польсько-українського шляхетства на Правобережжі... На другому етапі на провідне місце суспільного життя вибивається демократична інтелігенція, опанована ідеєю «служіння народові»... Врешті на третьому етапі український рух від інтелігенції починає проникати в маси.... Галичина теж проходила засадничо ці самі ступені розвитку, але вони не були відмежовані чіткими гранями, вони зливалися в одну тяглу лінію».

1. За якими головними ознаками історик виділяє періоди історії України XIX ст.?
2. Які ще ознаки, на вашу думку, можна покласти в основу періодизації «українського XIX століття»?

Деякі дослідники кінцем періоду вважають початок Першої світової війни, коли західні українці зробили ставку на побудову самостійної України та соборність українських земель.

Діємо: практичні завдання

Підготуйте історичне есе на тему: «Чому формування націй є ознакою модернізації суспільства?».

Відскануйте QR-код та виконайте онлайн-вправу «Етапи українського національного руху»

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Утворіть на три групи. Обговоріть, які особливості притаманні кожному з етапів українського національно-визвольного руху. За результатами обговорення заповніть таблицю.

Етап	Особливості етапу	Події, які характеризують етап	Хронологічні межі етапу
Академічний			
Культурницький			
Політичний			

2. За матеріалами параграфа прокоментуйте хронологічну пряму «Розвиток українського національного руху».

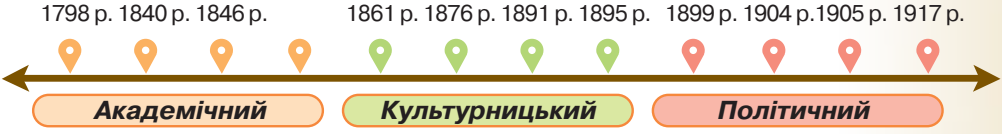

Мислю творчо

1. Прокоментуйте думку громадського діяча Євгена Чикаленка, що «*Т. Шевченко і І. Карпенко-Карий тільки тому стали українцями, що не вчилися у російській гімназіях і університетах*». Напишіть есе на тему «Російська освіта як засіб русифікації Наддніпрянщини».
2. Опрацюйте історичний колаж. Уявіть себе журналістом/журналісткою й на основі колажу підготуйте публікацію на тему «Роль національної еліти у розвитку національного українського руху».

§3 Загальна характеристика українських земель на початку XIX ст.

Пригадайте, коли і за яких обставин українські землі опинилися у складі Російської й Австрійської імперій.

1. УКРАЇНА У СКЛАДІ ДВОХ ІМПЕРІЙ

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ І АВСТРІЙСЬКОЇ (АВСТРО-УГОРСЬКОЇ) ІМПЕРІЙ

У другій половині XVIII ст. Російська імперія ліквідувала державницькі надбання українського народу — Гетьманщину і Запорозьку Січ. Козацька доба відійшла в минуле. Наддніпрянська Україна (Лівобережжя і Правобережжя) опинилася під владою Російської імперії, Західна Україна (Галичина, Буковина і Закарпаття) — Австрійської імперії. 80 % українців жили в підросійській Україні, 20 % — у підавстрійській. Кордон між двома імперіями проходив по р. Збруч.

На всі території України, які опинилися у складі Росії, поширювався загальноімперський адміністративний устрій.

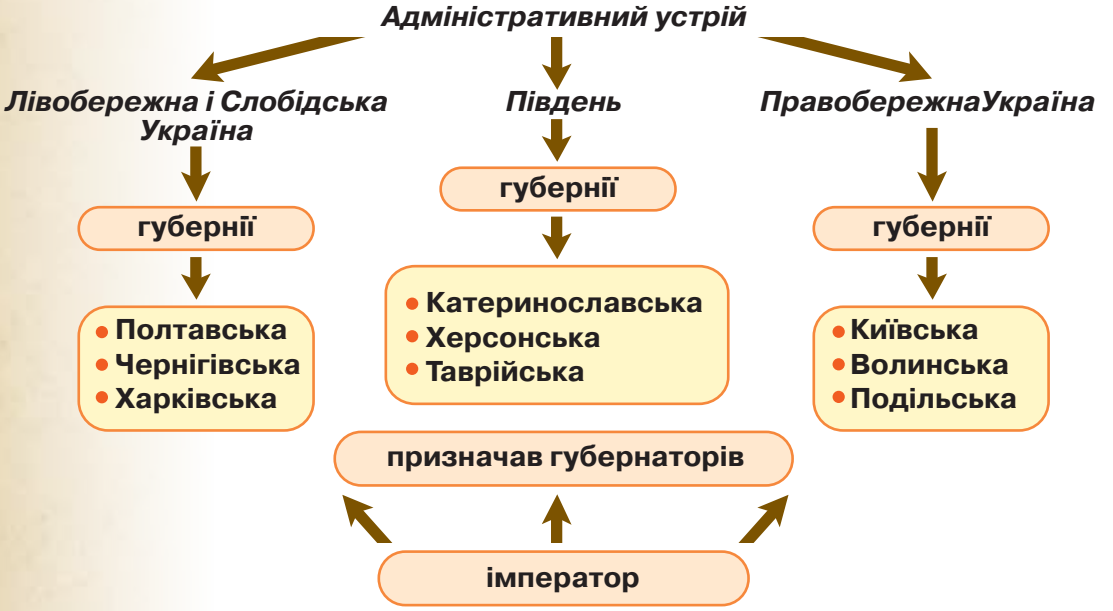

Варто запам'ятати!

Губе́рнія — вища одиниця адміністративного поділу і місцевого устрою в Російській імперії, яка з'явилася у XVIII ст. за Петра I у процесі формування абсолютистської держави.

Частина суцільно заселених українством земель опинилася за межами дев'яти українських губерній. Це великі райони Кубані, Війська Донського, Воронезької, Курської, Гродненської, Мінської, Могилівської, Люблінської губерній і частина Бессарабії. Таким чином, адміністративно-територіальний поділ у Російській імперії не враховував географію національного розселення.

Австрійська імперія складалася з земель і народів, які мали різні історичні, культурні та релігійні традиції, над ними не було однакової системи управління. З трьох західноукраїнських регіонів — Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття — найперше (після 1526 р.) до складу Австрійської імперії разом з Угорським королівством потрапило Закарпаття. Але фактично цим регіоном управляли з Будапешта відповідно до угорської системи права і управління. Східна Галичина, разом з іншими землями, які дісталися Австрії після знищення Речі Посполитої, була виділена в окремий край з центром у Львові — Королівство Галичини і Лодомерії (Володимирії — колишнього Володимирського князівства). До 1849 р. до його складу входила і Буковина, а потім стала окремою провінцією з центром у Чернівцях.

ОСОБЛИВОСТІ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

У XIX ст. Україна поділялася на вісім історичних регіонів. На підросійській території: Правобережна Україна, Лівобережна Україна, Слобожанщина, Південь України або Степова Україна, Крим. На підавстрійській території: Галичина, Буковина, Закарпаття. Вони мали свої відмінні історичні та етнічні риси.

ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА

Центральну Україну представляв Правобережний регіон, який остаточно утворився у 1796 р. Три губернії: Київська, Подільська і Волинська, об'єднувалися в одне генерал-губернаторство. Південний кордон Київщини і Поділля припадав на історичні кордони Речі Посполитої XVI–XVIII ст. Історично і етнічно близьким до Правобережної України була Берестейщина (переважно заселена українцями). Логічним продовженням Волині були Забузькі землі (правий берег річки Західний Буг). Тут розташовувалися українські етнічні території Холмщина і Підляшшя (нині частини Підляського, Підкарпатського і Люблінського воєводства республіки Польща). Покордонними містами українського сільського заселення були Ряшів (Жешув) і Люблін.

ЛІВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА

Колишня Гетьманщина (Лівобережна Україна) складалася з двох губерній: Чернігівської і Полтавської. Був відрізаний від України колись найбагатший Стародубський полк, що потрапив під російську Брянщину. Історичною Чернігівщиною були Гомельщина і

Мглинщина (нині Білорусь і Російська Федерація). Слобожанщина була питомим продовженням історичної Гетьманщини. Її утворювала Харківська губернія з Вороніжчиною і Білгородщиною.

ПІВДЕННА УКРАЇНА

Південну Україну утворювали колишні землі Запорозької Січі, що увійшли до Катеринославської губернії та Нової Сербії, які розташовувалися навколо фортеці Єлисаветград (нині Кропивницький). Частиною Катеринославщини стали й східні степові регіони, де пізніше виник Донецький кам'яновугільний басейн. За Катеринославом простиралися землі Півдня України, або Степової України, які сьогодні включають Запорізьку, Одеську, Херсонську і Миколаївську області. У XVIII ст. це були землі т.зв. Низу — Війська Запорозького Низового, і поділялися на паланки. У XIX ст. царський уряд утворив тут Новоросійську губернію.

Українські козацькі поселення після ліквідації Запорозької Січі були перенесені на річку Кубань.

ГАЛИЧИНА, БУКОВИНА І ЗАКАРПАТТЯ

Галичина потрапила після поділу Речі Посполитої під Австрію. Галицьке Поділля утворювали землі історичного Руського воєводства з містами Львів, Дрогобич, Тернопіль, Станіславів. Окремими регіонами були Буковина і Закарпаття. В першому українське населення сусідило з румунами, в другому — з угорцями. Питомим продовженням Галичини були засяноцькі території з містом Перемишлем, де Михайло Вербицький написав музику українського гімну «Ще не вмерла Україна». Найбільшими закарпатськими містами з змішаним угорським, єврейським і українським населенням були Ужгород (Унгвар), Мукачево (Мункач) і Хуст.

КРИМ

Крим складав теж особливий український регіон, де окрім кримських татар жили й українці, чисельність яких наприкінці XVIII ст. становила близько 800 тис. осіб. У Криму також мешкало російське населення, караїми, греки, вірмени. Спочатку Крим був частиною Новоросійського краю, а згодом став осердям Таврійської губернії з центром в Сімферополі. Російська влада використовувала півострів як плацдарм для нападу на Османську імперію, а тому мілітаризувала й русифікувала населення краю.

Діємо: практичні завдання

Скориставшись картою, схарактеризуйте адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської й Австрійської імперій у першій половині XIX ст.

2. НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: ЧИСЕЛЬНІСТЬ, СОЦІАЛЬНИЙ І НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД

Наприкінці XVIII ст. на українських землях жило понад 10 млн осіб. У підконтрольній Росії Україні було 7,8 млн., на українських територіях Австрії — 2,2 млн. жителів. За чисельністю і територією, яку займали, українці були одним з найчисельніших народів Європи.

Протягом XIX ст. кількість населення на українських землях зросла: станом на середину століття — до 20 млн, а на початку XX ст. — 36 млн осіб.

Зростання чисельності населення супроводжувалося зміною його етнічного складу. Якщо наприкінці XVIII ст. на підконтрольних Росії землях України 89 % становили українці, то через сто років їхня частка зменшилася до 72,6 %. Причиною цього була цілеспрямована міграційна політика Російської імперії з метою посилення контролю над Україною. Але всупереч цій політиці українське населення завжди було в більшості.

Щоб зміцнити свою владу, уряд Австрійської імперії також сприяв переселенню в Західну Україну іноземних колоністів: у Східну Галичину — німців, у Північну Буковину — німців і румунів, у Закарпаття — угорців.

У Східній Галичині українці становили дві третини населення. У XIX ст. кількість населення цього регіону Західної України зростала, але національний склад змінювався мало. Українці також переважали у складі населення Буковини і Закарпаття.

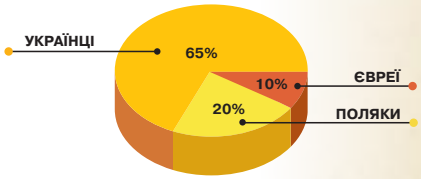

Національний склад населення у Східній Галичині

Незважаючи на модернізацію і бурхливі процеси промислового розвитку, Україна в XIX — на початку XX ст. все ще залишалася переважно селянською країною. Міське населення України наприкінці XIX ст. становило меншість — майже 14 %. Найбільшими містами України були Київ, Одеса, Катеринослав, Харків, Миколаїв, Львів, Чернівці, Тернопіль.

ІНШОЕТНІЧНІ ГРУПИ НА УКРАЇНСЬКІЙ ТЕРИТОРІЇ.

Найбільшими були польська, єврейська, російська національні меншини. Якщо поляки переважно жили на Правобережжі, то росіяни й інші етнічні меншини розселялися по всіх регіонах Наддніпрянської України.

У містах України домінувало неукраїнське населення. Українці становили лише від 15 — до 20 % населення міст. На Правобережній України в містах і містечках переважало єврейське населення. У таких містах як Бердичів воно доходило до більш як половини кількості мешканців. В Луцьку, Кам'янці, Житомирі було багато поляків.

Російська влада, щоб позбутися польського впливу, мусила перенести столицю губернії з Луцька до Житомира. Роздрібна торгівля міст і містечок перебувала в руках євреїв. Поляки панували серед землевласників Південно-Західного краю, як його переназвали нові колонізатори.

Переважно польським був і Львів, і провінційні галицькі міста. Австрійсько-німецького населення в Галичині було небагато. Здебільшого то були австрійські чиновники. Кількісно їх у людності міст не перевищувало 2 %.

У XIX ст. стрімко збільшувалося населення Південної (Степової) України. За рівнем приросту населення Південна Україна мала найвищі показники в Російській імперії. Наприкінці XVIII ст., коли Південь перейшов під повний контроль Росії, більшість там становило українське населення — 71,5 %. Надалі цей показник змінювався неістотно: вирішальну роль у заселенні Півдня відіграли українці.

Нові міста Південної України мали етнічно строкате населення. В Одесі серед підприємців переважали греки, французи, вірмени, німці, італійці, поляки, євреї. Навіть купців-росіян на перших порах у місті було мало. Натомість Харків, Катеринослав були переважно російсько-культурними. Процес зросійщення міст Сходу і промислових центрів відбувався швидшими темпами, ніж міст, де переважав у господарстві обробіток сільськогосподарської продукції. Єлисаветград зберігав свій сільський український характер. Тому тут була у другій половині XIX ст. потужна українська громада, а в місцевому реальному училищі навчалися класики національного театру брати Тобілевичі і меценат Євген Чикаленко.

Поміркуйте!

Яку проблему для українського визвольного руху могла становити строкатість населення українських міст?

Єврейське населення становило третину, а іноді і більше населення міст Правобережної України, особливо Київщини, Поділля і Волині. Воно жило спочатку своїм життям, а в другій половині XIX ст. почало активно асимілюватися, бо розвиток капіталізму призвів до розшарування єврейства, і виділення з нього найактивнішого в економічному і культурному відношенні елементу.

Проблема українського визвольного руху полягала в тому, що найбільші українські міста ставали центрами національно-культурних рухів панівних націй. Львів із приєднанням до Австрії став столицею краю і поруч з Краковом був політико-культурним центром польського національного відродження. Чернівці зі столичного центру Буковини стали містом румунського національно-культурного руху. Мукачево і Ужгород культурно тяжіли до угорської метрополії — Будапешту.

Ця ситуація створювала велику і нерівноправну конкуренцію для українських інтелектуалів, які пропагували ідею про Україну як окремішню етнографічно-політичну територію, непідвладну Росії, Польщі, Румунії, Угорщині. Села залишалися більше ніж на 90 % етнічно українськими, проте саме міста могли бути центрами модернізаційних суспільних рухів, а сільське населення, потрапляючи у міста, російщилося, польщилося, мад'яризувалося, румунізувалося.

Поміркуйте!

Подумайте, що сприяло тому, що сільське населення, яке переселялося до міст російщилося, польщилося, мад'яризувалося, румунізувалося.

УПРОВАДЖЕННЯ «СМУГИ ОСІЛОСТІ» ДЛЯ ЄВРЕЇВ

До 70-х років XVIII ст. євреїв у межах Московської держави було небагато. Але після поділу Польщі до Російської імперії відійшли українські землі Речі Посполитої, на яких жили сотні тисяч євреїв. З цього приводу відома дотепна фраза: «Не євреї прийшли до Росії, а Росія прийшла до євреїв».

У 1795 р. відбувся третій поділ Польщі, і ця країна щезла з мапи більше, ніж на століття. До Росії відійшла територія Східної Європи, на якій жили до 800 тис. євреїв — ***третина єврейського населення у світі***. Таким чином, євреї становили близько 2 % населення Росії. У жодній країні не було такої кількості євреїв, і Російська імперія мала регламентувати й упорядкувати їхнє життя. Імператриця

Катерина II певний час перебувала під впливом гуманістичних ідей французьких просвітителів, і тому наказала складати нове законодавство за принципами віротерпимості, рівності прав, ліквідації тортур тощо. Незважаючи на те, що російське суспільство було не готове до сприйняття «вільнодумних ідей», і задуми імператриці не були здійснені, в перший період царювання Катерини II у євреїв з'явилося сподівання на ліпшу долю. ***Єврейські громади*** в ці часи мали власні суди, упорядковували роботу шкіл, збирали кошти на власні потреби — тобто ***користувалися повною автономією.***

Поміркуймо!

З курсу всесвітньої історії пригадайте, які ідеї сповідували гуманісти. Чому, на вашу, думку Катерина II так і не втілила їх у життя?

Втім, гуманістичні ідеї та самодержавство не дуже поєднуються. Спочатку російський уряд, занепокоєний селянськими заворушеннями через утиски купців і міщан, зобов'язав останніх селитися надалі тільки в містах. Стосувалося це і євреїв, яких зараховували до стану міщан.

Але масове переселення торговців-євреїв до міст викликало незадоволення російських купців. У 1790 р. вони звернулися до імператриці зі скаргою, звинувачуючи євреїв у «підриві торгівлі».

У 1791 р., ще до останнього поділу Польщі, Катерина II видала указ, згідно з яким євреям надалі заборонялося «записуватися в купецтво у внутрішніх російських містах і портах». Натомість євреям дозволялося користуватися правами громадянства й міщанства у Білорусі та Катеринославському намісництві Таврійської області. Так поступово почала оформлюватися **«смуга єврейської осілості»**. До неї згодом увійшли Катеринославська, Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Таврійська, Чернігівська, Полтавська, Мінська, Віленська, Бессарабська губернії.

Варто запам'ятати!

Смуга єврейської осілості (1791–1917 рр.) — територія на білоруських і українських землях, визначена царським урядом Росії для проживання євреїв. Основною метою її впровадження був «захист» російських підприємців від конкуренції з боку євреїв; це означало порушення прав людини для євреїв у вільному виборі місця проживання.

Російський уряд намагався перешкодити розселенню євреїв у великоросійських губерніях і зосередити їх на заході імперії — місцях їхнього традиційного оселення, а також у південних регіонах, зокрема в Україні.

Територіальні й соціально-економічні межі, в яких існували євреї України, визначали характер їхньої господарської діяльності. З XVII ст. чи не найголовнішим заняттям євреїв тут була ***дрібна торгівля***, що за умов скупченості євреїв-торговців (крамарів) давала мізерний прибуток. Чимало євреїв займалися ***ремісництвом***. Типовою фігурою в українському селі був ***єврей-орендар***. Традиційним заняттям певної групи євреїв було ***лихварство***. Отже, ці заняття сприяли формуванню серед українського населення образу єврея-конкурента (ремісника, міського торговця) чи експлуататора. З іншого боку, на міжнаціональні відносини позитивно впливали економічні зв'язки між єврейським та українським населенням. Ці чинники й визначали їхню складність і неоднозначність.

Діємо: практичні завдання

Скориставшись додатковими джерелами інформації та об'єднавшись у групи, виконайте творчий проєкт на одну з запропонованих тем: «Українсько-польські відносини на початку XIX ст.»; «Українсько-єврейські відносини на початку XIX ст.»; «Українсько-російські відносини на початку XIX ст.».

Єврей-тесляр

Єврей-муляр

Єврей-торговець квасом

Єврей-торговець бубликами

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

Об'єднайтеся в групи. Обговоріть, які особливості розвитку мали регіони України. Заповніть таблицю.

Регіони України	Населення	Великі центри	Особливості розвитку регіону
Правобережна Україна			
Лівобережна Україна			
Південна Україна			
Галичина, Буковина, Закарпаття			
Крим			

Мислю творчо

1. Дізнайтеся, які етнічні групи живуть у вашому місті/селі. Проведіть міні-дослідження «Культурний вплив інших народів на розвиток сучасної України».
2. Уявіть себе кінорежисером/кінорежисеркою. За допомогою колажу складіть короткий сценарій художнього історичного фільму.

§4 Практичне заняття: «Статус українських земель у складі Австрійської і Російської імперій наприкінці XVIII — на початку XIX ст.»

Що визначало становище українців у складі Австрійської та Російської імперій? Які чинники були ключовими у соціально-економічному, політичному, культурному розвитку українських земель у складі двох імперій?

1. РЕКОНСТРУКТОРИ

Розгляньте схему. Визначте адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Австрійської і Російської імперій. Заповніть у зошиті схеми: впишіть у них назви історико-географічних регіонів. Схарактеризуйте за допомогою тематичних карт соціально-економічний розвиток кожного із регіонів (*скористайтеся навчальним атласом*).

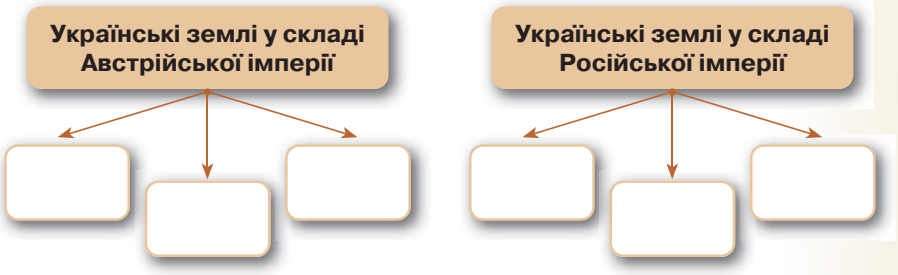

2. ІСТОРИЧНА ГАЛЕРЕЯ

Розгляньте ілюстрації. Визначте їхній зміст. Висловте припущення щодо особливостей соціально-економічного розвитку українських земель наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Запишіть план віртуальної екскурсії історичною галереєю. Схарактеризуйте становище українського народу у зазначений період.

Чумак (*художник — Костянтин Трутовський, 1860 р.*)

Кріпаків міняють на собак (*художник — Іван Їжакевич, 1939 р.*)

Мені тринадцятий минало
(*художник — Іван Їжакевич, 1926 р.*)

Собор Святого Юра в м. Львів
(*художник — Карел Ауер, 1837 р.*)

2. ДОКУМЕНТОЗНАВЦІ

Визначте відмінності у розвитку українських земель у складі Російської і Австрійської імперій, на які вказує український історик Ігор Коляда. Які чинники, на думку автора, впливали на становище українського народу в складі обох імперій? Заповніть у зошиті порівняльну таблицю.

Українські землі в складі Російської імперії	Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії

Особливості розвитку української нації в Російській і Австрійській імперіях *(уривок із книжки Ігоря Коляди «Історія України»)*

Російський цивілізаційний чинник визначався тим, що для українських земель у складі Росії розпочався новий етап української історії. Включивши українців за правління Катерини II в коло «теж росіян», імперський уряд скористався надбанням українців у культурній і релігійній сферах. Найбільшого відображення ці процеси набули в Лівобережній Україні наприкінці XVIII ст., коли найкращі її представники працювали поза межами контексту української культури, але при цьому залишалися яскравими постатями...

Ще одним вагомим чинником, що визначав долю України, було включення її західноукраїнських земель до складу Австрійської імперії. Потреба самозбереження й рівноваги імперської політичної системи призвела до того, що, керуючись принципом «поділяй і володарюй», який став провідним у галузі міжнаціональної політики, Відень, поряд із обмеженням всевладдя місцевих феодалів, був змушений підтримати в тому числі інших — українську громаду. У Галичині українцям вдалося домогтися певних соціальних поступок, підвищити рівень освіченості.

4. МИСЛЮ ТВОРЧО

Ознайомтеся з міркуваннями канадського історика українського походження Ореста Субтельного щодо особливостей модернізації в Україні. Підготуйте відповіді на запитання:

1. На які головні особливості модернізації України вказує О. Субтельний?
2. Чи погоджуєтеся ви із думкою, що перетворення традиційних аграрних країн у сучасні індустріальні є глобальною тенденцією? Відповідь аргументуйте.

Особливості модернізації в Україні
(*уривок з книжки Ореста Субтельного «Україна: історія»*)

Висвітлюючи історію України, я зосереджуюсь переважно на двох темах. Одна з них — це відсутність в українців власної держави... Друга головна тема... — модернізація українського суспільства. Перетворення традиційних аграрних країн у сучасні індустріальні й постіндустріальні є, поза всяким сумнівом, тенденцією глобальною. Але в цьому загальному процесі існує різноманіття національних і регіональних форм і варіантів.

Зрозуміло, що історія України значно багатша за те, що можна підвести під ці теми... Утім, саме відсутність держави і наявність панування не українців у процесі модернізації є вирішальними моментами, котрі допомагають висвітлити надзвичайно широке, барвисте й химерне плетиво, що його утворює історія України.

5. ІСТОРИЧНЕ ЛОТО

Уявіть себе сучасником/сучасницею подій в українських землях на початку XIX ст. За допомогою «Історичного лото» схарактеризуйте своє ставлення до питання національного руху в українських землях з точки зору: **1)** українського селянина; **2)** інтелігенції; **3)** польського духовенства.

Розділ 1

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

§5 Криза кріпосницької системи

Пригадайте, коли і в яких регіонах України було впроваджене кріпосне право. Що таке «*натуральне господарство*» і за яких економічних умов воно панувало?

1. УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО на початку XIX ст.

На початку XIX ст. Україна залишалася аграрним краєм з багатовіковим досвідом виробництва в галузях землеробства й тваринництва, з великими потенційними можливостями. Але її сільське господарство, що ґрунтувалося на праці закріпаченого селянства, переживало занепад. Цей контраст був особливо помітний на тлі прогресивних змін в аграрній сфері Західної Європи. Урожайність у Західній Європі була в кілька разів вищою, ніж у Російській імперії. **Гальмом у розвитку сільськогосподарського сектору економіки було збереження великого поміщицького землеволодіння і кріпосного права.** Праця була малопродуктивною, бо селянство не було зацікавлене в її результатах.

Поміркуймо!

У пошуках роботи (художник —Микола Кузнєцов, 1882 р.)

1. Розгляньте картину. Які висновки про життя українських селян можна зробити?
2. Якими художніми засобами автор змальовує селян на картині?

На Лівобережжі селянство складалося з кріпаків і нащадків козаків, які становили близько третини населення і вважалися державними селянами. Вони жили на хуторах і сплачували чверть прибутків у державну скарбницю.

На Правобережжі серед селян переважали кріпаки: в Подільській і Київській губерніях вони становили близько 90 %. Найменше кріпаків було на Півдні — приблизно 10 %. Усереднено в 1850-х роках кількість державних і поміщицьких селян в українських губерніях була приблизно рівною.

До певного часу така система господарювання влаштовувала поміщиків. Їхні потреби задовольнялися безпосередньо з власної землі (***натуральне господарство***). Великі земельні площі поміщикам були непотрібні, бо їхня участь у торгівлі мала епізодичний характер.

Наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. умови змінилися. Життя вимагало від поміщиків більше грошей. З'явилися нові товари й послуги. Дітей віддавали на навчання в університети, інколи і в закордонні. Модним стало виїжджати на курорти, особливо західноєвропейські. Комфорт і статус визначали сучасні меблі, музичні інструменти, картини, бібліотеки, дорогий одяг, інші предмети побуту.

Отримати гроші можна було шляхом розширення виробництва і реалізації на ринку додаткової продукції. Для цього потрібно було змінювати технологію і форми організації виробництва. Й чи не найголовніше — вивільнити господарську ініціативу селянина, зацікавити його в результатах своєї праці. На Заході такі кроки дали змогу створити високопродуктивне сільське господарство. Інакше відбувалося в Україні. Чіпляючись за старі методи, більшість поміщиків вдалася до простого розширення посівних площ, особливо на Півдні, де дедалі більше розорювали степи. При цьому майже нічого не змінювалося в техніці обробітку ґрунтів. Малоефективні знаряддя праці, відсутність добрив не давала змогу збирати високі врожаї.

У цих умовах прагнення поміщиків зробити свої господарства прибутковішими виливалося в посилення визиску селян. Збільшилася панщина, яка подекуди сягала шість днів на тиждень, зростали додаткові повинності селян. У багатьох маєтках з'являлися мануфактури, де кріпаки працювали або після закінчення робіт у полі, або постійно. Працювали також

Важкий дерев'яний плуг

Поміркуйте, чому господарські знаряддя праці залишалися застарілими й малоефективними. Чи були поміщики зацікавлені вкладати гроші в оновлення ременанту й господарської техніки?

жінки й діти. Поміщиків не цікавило власне господарство селян — їм був потрібен робітник, який міг віддавати панській праці весь час. Це зумовило поширення такої форми експлуатації, як **урочна система** виконання панщини. Кожний кріпак отримував від поміщицького управителя завдання на день (***урок:*** звідси — *урочна система*), але, як правило, його доводилося виконувати два, а то й три дні.

Молотьба (*художник — Микола Малинка, XX ст.*)

На панщині пшеницю жала (*художник — Микола Малинка, XX ст.*)

Сінокіс (*художник — Микола Пимоненко, 1912 р.*)

Прочитайте уривок поезії Тараса Шевченка «На панщині пшеницю жала...» (*відскануйте QR-код*). Якими художніми засобами описує Кобзар становище української жінки-селянки?

У Російській імперії кріпакам заборонялося скаржитися на своїх господарів, тому «розгляд» позовів нерідко закінчувався покаранням самих селян.

http://surl.li/azbbi

Свідчать документи

З Указів царського уряду про покарання селян (*уривки*)

Для утримання кріпаків у покорі й доброму порядку поміщик має право використовувати домашні засоби виправлення і покарання на власний розсуд, але без каліцтва...

За провини проти володільця або його прав, кріпаки, за його проханням, піддаються поліцейському покаранню, з поверненням до попереднього житла або утриманню в упокорювальних і робітних домах на строк, самим володільцем визначений...

Заколотом проти властей, урядом встановлених, вважається і всяке заворушення селян або дворових людей проти своїх поміщиків, володільців або управляючих і проти волосних і громадських управлінь...

Кріпаки за подачу на поміщиків своїх заборонених законом скарг піддаються покаранню різками до п'ятдесяти ударів.

1. Спираючись на поданий документ, схарактеризуйте становище селянства наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.
2. Чи правомірно буде стверджувати, що становище кріпосних селян було рабським?
3. Зіставте становище селян доби Гетьманщини і наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. Які висновки можна зробити?

Складним було й становище державних селян. Держава вбачала у них джерело доходів для бюджету і поповнення армії.

Російське чиновництво пішло тим самим шляхом, що й поміщицтво. Воно винайшло свою форму урочної системи. У **1816** році в Росії з державних селян стали утворювати **військові поселення**. У **1817** році перші військові поселення з'явилися в Україні. У військових поселеннях кожна селянська сім'я повинна була не лише займатися землеробством, а й одночасно утримувати одного-двох солдатів. Усе життя військових поселенців регламентувалося суворим режимом. Військовій муштрі підлягали всі чоловіки віком до 45 років і навіть хлопчики із семирічного віку (кантоністи).

Формально поселенці мали працювати три дні на державу, три дні на себе й один день відпочивати. Але «уроки» були такі, що насправді поселенці працювали на державу цілий тиждень. Таким чином, військові поселення стали особливим видом кріпаччини.

Такі поселення створювали на Харківщині, Катеринославщині, Херсонщині, Київщині та Поділлі. В Україні було 25 округів військових поселень з населенням 554 тис. осіб. Спроба сформувати самоокупне військо закінчилася провалом. У 1857 р. військові поселення ліквідували.

У військовому поселенні (*художник — Мстислав Добужинський, XX ст.*)

Чому, на вашу думку, військові поселення називають особливим видом кріпаччини?

Свідчать документи

Із записок військового урядовця Єгора фон Брадке

... У цій величезній степовій місцевості, де 90 тисяч душ, приписаних до військових поселень, займались землеробством і скотарством, господарство провадилося цілком екстенсивно і неправильно... Тут я знайшов цих колись дуже заможних селян у надзвичайних нестатках і злигоднях... Коли полки почали користуватися призначеними їм ділянками, ними оволоділо палке завзяття на користь казни і вони... віднімали у селянина кращі землі, провадили великі посіви без усякого поводження з трудовими силами і віддавали селянинові лише мізерну решту часу на його власне господарювання.... Казенні величезні посіви потребували такої посиленої праці, що збирання на селянських ланах відкладалося до закінчення цих робіт, і селяни часто привозили на свої токи одну солому.

У чому очевидець вбачає вади військових поселень з точки зору ефективності виробництва?

2. ПРОНИКНЕННЯ РИНКОВИХ ВІДНОСИН У ПОМІЩИЦЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

Кріпосницькі відносини, які поміщики і влада намагалися зберегти, протягом першої половини XIX ст. нехай повільно, але руйнувалися. **В економіці поступово визрівали ринкові *(товарні)* відносини — шлях модернізації**, яким уже впевнено йшла Західна Європа.

Поміщицьке господарство залишалося твердинею кріпосницьких відносин. Їхня неефективність часто призводила до розорення і втрати поміщиками своїх маєтків. У 1856 р. майже 25 % з них перебували в заставі в кредитних установ. Більшість з них були продані на торгах, а новими їхніми власниками ставали купці, більш хазяйновиті поміщики і навіть заможні селяни. Водночас серед поміщиків було багато таких, які прагнули перебудувати свої маєтки для роботи на ринок.

Варто запам'ятати!

Криза (від грец. krisis — *переворот, перелом, перехідний стан*) — період у розвитку, для якого притаманні: збитки; шанс на оновлення; необхідність приймати рішучі управлінські рішення.

Криза виконує кілька важливих функцій: утвердження ефективніших форм господарювання; зміна ідеологічних і політичних умов; оновлення еліти.

Раціоналізація виробництва (від лат. rationalis — *розумний*, ratio — *розум*) — удосконалення виробництва, ліпша, доцільніша його організація.

Варто запам'ятати!

Ринок — обмін товарів, який визначається пропозицією і попитом на товари в масштабі світового господарства (*світовий, зовнішній ринок*), країни (*національний, внутрішній ринок*) та її окремого району (*місцевий ринок*).

Поміркуйте!

За китайською філософією ієрогліф, який означає кризу, має ще й другий зміст — шанс. Як ви можете це пояснити?

По всій Україні, особливо на Півдні, зростало виробництво хліба на продаж. Розширювалися посіви технічних культур. У Полтавській і Чернігівській губерніях збільшилися площі під коноплями й тютюном, у Катеринославській і Херсонській — під льоном. У 20-х роках XIX ст. з'явилися на Правобережжі, Лівобережжі та Слобожанщині плантації цукрових буряків.

Розширюючи виробництво, великі землевласники виявляли цікавість до технічного вдосконалення (раціоналізації) господарств, зверталися до практики передових вітчизняних та іноземних сільських виробників, знайомилися з досягненнями агрономії та агротехніки, намагалися використовувати сільгоспмашини. Проте раціоналізаторські експерименти здебільшого закінчувалися невдачею. На перешкоді раціоналізації стояла кріпосницька система.

ПРИЧИНИ НЕВДАЧ РАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ВИРОБНИЦТВА

- Незацікавленість селян (адже для них це посилення визиску)
- Нестача грошей у поміщиків (для придбання техніки)
- Брак вільної кваліфікованої робочої сили

Розклад кріпосницької системи супроводжувався обезземеленням селян. На середину XIX ст. близько 25 % селянських родин України були безземельними. Ці селяни йшли на різні місцеві підприємства: цукроварні, цегельні, займалися дрібними промислами — виробляли взуття, посуд, полотно, сукно, вози і колеса до них, мішки тощо.

Значну роль у цей час відігравало **чумацтво** — перевезення товарів на великі відстані гужовим транспортом. Ще наприкінці XVIII ст. воно переросло в торговельно-візницький промисел. Чумаки постачали до південних портів близько 640 тис. тонн хліба щорічно.

Чумак з околиць Умані в дорозі (*художник — Ян Левицький, 1841 р.*)

Зіскануйте QR-код і виконайте онлайн-вправу «Українське село на початку XIX ст.».

Прочитайте текст з рубрики «Історичні подробиці». Поміркуйте, чому чумакування було таким популярним серед населення України у XIX ст. З якими сучасними професіями можна порівняти заняття чумакуванням?

Історичні подробиці

Чумаки Полтавщини, 1849 р. (*уривок з книжки Миколи Арандаренка «Записки про Полтавську губернію»*)

Ті, що займаються візникуванням солі з Криму і Бессарабії, а також риби з Криму і Дону, звуться тут чумаками. Візникування своє чумаки провадять звичайно валками (по-малорос. фура), які складаються з кількох десятків возів (по-чумацькому паровиці). Валка, або фура, має свого отамана, який від імені цілої валки наймається для візникування, приймає заробітки і робить розкладку за участю кожному. Таке товариство зветься в них артіллю. Кожний чумак у своїй артілі підкорюється в суворому розумінні всім умовам і в разі відходження від них карається і навіть виганяється з артілі. Отаман вирішує всі суперечки остаточно; він призначає кару, і вся артіль підкоряється йому безумовно…

Візникування їх починається від початку весни і триває до осені. Взимку чумаки в подорож не їдуть. Зупиняючись на ночівлю, чумаки вишиковують свої вози в колону, військовим порядком.

Чумаки в Малоросії (*художник — Іван Айвазовський, 1870–1880 рр.*)

Частина бідноти, не знайшовши роботи вдома, змушена була шукати заняття в далеких **відходах**. Навесні, перед початком сільськогосподарських робіт, тисячі селян з паспортами від місцевої влади й просто з «відпускними білетами» від поміщиків тяглися, часто з косами на плечах, на заробітки в Степову Україну. Значна частина заробітчан

залишалася на сільськогосподарські роботи на все літо. Найбільше таких робітників постачали Полтавщина й Харківщина.

На селі виділялися заможні селяни. Усупереч державній політиці, сваволі поміщиків найенергійніші селяни накопичували гроші, вкладали їх у промислові підприємства, торгівлю, купували землю або орендували її в поміщиків. Оплативши свою волю, вони із ще більшою енергією зміцнювали своє господарство. Із селян-кріпаків вийшли купці й промисловці — мільйонери Яхненки, Симиренки. Козаком за походженням був Артем Терещенко, хліботорговець і чумак, родоначальник династії відомих цукрозаводчиків.

Левко Симиренко (1855–1920 рр.) з дітьми: зліва направо — Платон, Володимир, Тетяна (*фото 1910-х рр.*)

Перегляньте відео про родину Симиренків (*відскануйте QR-код*). Виконайте творчий проєкт про родину промисловців (*презентацію, есе, лепбук тощо*).

Діємо: практичні завдання

Підготуйте доповідь на учнівську наукову конференцію на тему: «Криза поміщицького господарства в історії країн Європи: спільне і відмінне». (*Скористайтеся додатковими джерелами інформації.*)

3. СОЦІАЛЬНІ ПРОТЕСТИ

Відомо, що занепад кріпосницьких відносин виявив себе передусім у кризі поміщицького господарства. Замість того щоб перебудувати господарство на рейки ринкової економіки, поміщики посилювали експлуатацію кріпаків. Це змушувало селян захищати свої права. Перша половина XIX ст. була сповнена постійними зіткненнями з поміщиками. Десятки осередків заворушень породило насадження військових поселень. Найбільше

Повстання в Чугуєві

За участь у повстанні багатьох його учасників покарали 12 тисячами ударами шомполом. Поміркуйте, чим була зумовлена така жорстока розправа.

повстання проти режиму військових поселень спалахнуло в 1819 р. у м. Чугуїв на Харківщині. Уряд спрямував туди два піхотні полки і дві гарматні сотні. Повстанці трималися більше місяця. Після того як їх змусили капітулювати, розпочалася розправа, жертвами якої стали майже 80 осіб.

Значний селянський рух охопив у **1818–1820** рр. ряд повітів Катеринославської губернії. Проти повсталих уряд кинув великі військові сили. Поміщики, розправляючись з повстанцями, влаштовували масові екзекуції і покалічених відправляли до Сибіру або на каторжні роботи на Луганський ливарний завод.

Значного розмаху й гостроти набрав селянський рух, пов'язаний з іменем **Устима Кармалюка** (1787–1835 рр.), на Поділлі. Устим народився в сім'ї кріпаків. У 25-річному віці поміщик віддав його в солдати, хоча як батько двох дітей У. Кармалюк мав законне звільнення від рекрутчини. Новобранець утік з армії і в **1813 р.** повернувся в рідні місця. Організувавши групу невдоволених, він розпочав боротьбу, що тривала майже чверть століття, вчинив більше як сто нападів на поміщиків, купців, шинкарів. У загоні, яким керував Кармалюк, в окремі періоди налічувалося кілька тисяч осіб.

Пам'ятник Кармалюку в смт Летичів на Хмельниччині (*скульптор — Валентин Зноба, архітектор — Ізраіль Шмульсон, 1974 р.*)

1. Подумайте, які риси характеру Кармалюка хотів передати автор скульптури.
2. З якими відомими постатями історії України й Європи можна порівняти У. Кармалюка?

Упродовж 1814–1830 рр. владі вдавалося кілька разів заарештувати Кармалюка. Він витримав жорстокі тортури, заслання до Сибіру. Кожного разу він утікав, повертався на Поділля й знову очолював повстанський рух. Урешті його вбили із засідки.

Устим Кармалюк — героїчна і водночас трагічна особистість. Його жертвами іноді були й невинні люди. Такі постаті найчастіше з'являються в умовах загострення соціальних суперечностей, коли суспільство ще не встигло виробити цивілізованих форм розв'язання конфліктів.

Поміркуймо!

Як ви вважаєте, чому у фольклорній традиції ватажків соціальних виступів часто героїзують? Наскільки це відповідає дійсності?

За допомогою QR-коду прослухайте українську народну пісню «За Сибіром сонце сходить». Проаналізуйте текст пісні. Які факти в ній є історичними, а які вигаданими?

Отже, попри всі проблеми економічний поступ був помітний. Однак при цьому нові процеси істотно гальмувалися кріпосницькими порядками. Проявом цієї суперечності було й зростання антикріпосницьких виступів.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Утворіть логічні пари: вкажіть, які рослини в яких губерніях вирощували.

1 Полтавська і Чернігівська губернії	**А** Льон
2 Катеринославська і Херсонська губернії	**Б** Цукровий буряк
3 Слобожанщина	**В** Коноплі, тютюн

2. Розташуйте події у хронологічній послідовності.

Селянський рух на чолі з Устимом Кармалюком → Утворення військових поселень в Україні → Повстання бузьких козаків на Херсонщині → Ліквідація військових поселень

Обговорюємо в групі

1. Обговоріть у групах причини і наслідки соціальних протестів першої половини XIX ст. За результатами роботи груп складіть спільну мапу думок.
2. Розділіться на малі групи. За матеріалами параграфа визначте позитивні і негативні тенденції в розвитку українського села на початку XIX ст.

Мислю творчо

Уявіть себе журналістом/журналісткою. Візьміть уявне інтерв'ю в Устима Кармалюка.

§6 Початок індустріальної революції

Індустріальна революція (або **промисловий переворот**) — *технологічний і економічний ривок та соціально-політичні зміни*, що забезпечили ***перехід***

від ***ручної праці*** *та використання робочої сили тварин*	*від* ***мануфактурного виробництва***	*від панування* ***землевласників***
↓	↓	↓
до ***механізованої праці****, використання машин*	*до* ***фабрично-заводського*** *та масового виробництва товарів*	*до провідної ролі* ***підприємців****, що супроводжувалося* ***створенням міського робітничого класу***

? Пригадайте, коли відбулася індустріальна революція у країнах Західної Європи?

1. ІНДУСТРІАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ

Перші машини в Україні почали використовувати наприкінці XVIII ст. Від **30-х років XIX ст.** кількість фабрик збільшувалася такими темпами, що вже можна казати про початок промислового перевороту. У 1860 р. налічувалося 2 150 підприємств. І якщо досі промисловими підприємствами переважно були поміщицькі і державні мануфактури, засновані на праці кріпаків, то тепер зросла чисельність підприємств, які належали купцям, заможним ремісникам і селянам і були засновані на найманій праці селян — *відходників*.

Індустріальна революція в Україні розпочалася з *цукрової промисловості*. Цукрові заводи з'явилися на початку 1820-х років переважно на Правобережжі. До середини XIX ст. в Україні діяло 229 цукрових заводів, на яких виробляли 84 % цукру в Російській імперії. Першими українськими великими підприємцями стали саме виробники цукру: на Черкащині — колишні кріпаки Яхненки і Симиренки, на Глухівщині — нащадки козаків Терещенки, на Сумщині — Харитоненки.

У першій половині XIX ст. з'явилася і почала поступово зростати *кам'яновугільна промисловість*. На середину століття за кількістю видобутого вугілля Донбас вийшов на друге місце в імперії, поступаючись лише Сілезії.

У **1823 р.** в маєтку графа Воронцова на Черкащині майстри-кріпаки спорудили перший на Дніпрі пароплав, який назвали «Бджілка». З 1835 р. на Дніпрі вже діяла пароплавна компанія, яка мала кілька потужних суден.

Історичні подробиці

Перший пароплав на Дніпрі «Бджілка» (*малюнок XIX ст.*)

У 1815 р. граф Воронцов побачив на р. Нева пароплав і вирішив собі побудувати подібний. Знайшов за кордоном німецьких механіків, аби ті керували роботою 1500 кріпаків, та привіз необхідні для будівництва матеріали й паровий двигун. У 1820 році в Мошенському маєтку на річці Вільшанці було зведено примітивну пароплавобудівну верф. Першим пароплавом, побудованим на ній, була «Бджілка». Буксирний пароплав зробили кріпаки-умільці за наказом графа Воронцова. А досвідчений мошнівський коваль встановив на нього парову машину на шість із половиною кінських сил. Встановленням і регулюванням парового двигуна керував місцевий досвідчений коваль Мусій Вернигора. 23 квітня 1823 р. білосніжна «Бджілка», оснащена водяними колесами і трубою-димарем, попливла Вільшанкою до Дніпра. Пароплав наблизився до черкаського берега, намагався пристати, щоб задовольнити цікавість міщан, але завадили численні мілини і плоти. Довелося спуститися нижче від міста. Згодом на тому місці, де «Бджілка» не змогла підійти близько до берега, з'явилася пристань. 27 квітня 1823 р. пароплав із Черкас прибув до Катеринослава. Так пройшов перший рейс першого дніпровського пароплава.

Зростаючі потреби в машинах і механізмах зумовили появу *машинобудівних заводів*. Перший завод з виробництва сільськогосподарської техніки, гідравлічних пресів, парових котлів та іншого обладнання для цукрових заводів збудував у 1841 р. поміщик Кандиба. Двадцять років потому в українських губерніях було близько 20 машинобудівних заводів. Однак чимало машин ввозили з-за кордону.

Істотною перепоною на шляху становлення промислового виробництва було те, що воно ґрунтувалося на примусовій праці кріпаків — малоприбутковій та вкрай невигідній. Більшість фабрик працювала сезонно, у перервах між сільськогосподарськими роботами. Для розвитку в Україні текстильної, металургійної, металообробної галузей створювалися штучні перепони. Вони переважно зосереджувалися в Центральній Росії і мали підтримку уряду.

Поміркуйте!

Подумайте, чому праця кріпаків ставала невигідною і збитковою.

Свідчать документи

Із журналу Штабу корпусу гірничих інженерів про Луганський казенний ливарнний завод (1836 р.)

На Луганському заводі не виробляється залізо. Різні залізні речі для Чорноморського флоту виготовляють на ньому із заліза, одержуваного з російських заводів. На початку 1835 р. зроблено там тільки спроби виковки металу, для яких улаштовано було відбиваючу піч і молот. Для дослідів використано єкатеринбурзького чавуну 6 пудів, чавунної крошки 318 пудів, вугілля 2350 пцдів. Заліза одержано 44 пуди 12 фунтів... Із виробленого на Луганському заводі заліза доставлено було певну кількість до Санкт-Петербурга.

1. Як наведене джерело відображає особливості розвитку промисловості в Україні в першій половині XIX ст.?
2. Поміркуйте, якими були наслідки такого становища для української економіки.

2. ЗРОСТАННЯ МІСТ І РОЗВИТОК ТОРГІВЛІ

Поява промислових підприємств у містах сприяла їхньому економічному зміцненню, зростанню чисельності міського населення. Протягом першої половини XIX ст. кількість городян збільшилася втричі й становила 11 % всього населення, а в Херсонській губернії досягла 27 %. Більшість міського населення складали непромислові класи — підприємці та робітники, а службовці, купці, ремісники, військові.

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак:

«Промислове виробництво в Україні в першій половині XIX ст. мало здебільшого сільський характер. Ця особливість випливала із галузевої структури української промисловості: головними промисловими галузями в Україні була харчова промисловість і переробка відходів тваринництва. Підприємства цих галузей розміщувалися ближче до розташування сировини, тобто у селах, а не в містах, і в них працювали кріпаки. Лише 27 % промислових підприємств у 1840-х роках були розташовані у містах».

1. Чим пояснює історик особливості української промисловості?
2. Які причини особливостей її розвитку ви можете додати до його думки?

Швидкий ріст міського населення в південних губерніях України пояснювався інтенсивною розбудовою тут морських портів, що мали загальноімперське значення — Одеси, Миколаєва, Херсона та ін. Одеса у **1817 р.** була оголошена відкритим, вільним портом **(порто-франко)**. Туди було дозволено безмитний ввіз і продаж зарубіжних товарів.

Одеса перетворилася на третє за розмірами місто імперії після Петербурга і Москви, маючи в 1861 р. 115 тис. населення.

Свідчать документи

Зростання міського населення України

Міста	Кількість населення в 1825 р. (тис. осіб)	Кількість населення в 1861 р. (тис. осіб)
Київ	24 369	70 590
Житомир	13 403	40 564
Кам'янець-Подільський	6 849	22 771
Полтава	10 557	28 501
Чернігів	6 976	14 612
Харків	17 424	50 301
Катеринослав	8 412	18 881
Херсон	8 073	33 957

Про що свідчать наведені статистичні данні?

На Правобережжі, яке раніше входило до складу Речі Посполитої, в містах жило багато поляків. При цьому частка українців у міському населенні зменшувалась, а росіян, поляків, євреїв та інших — збільшувалась. Таким чином склалася дивна ситуація: корінна нація у містах України перетворювалась у національну меншину.

Історичні подробиці

Із праці німецького мандрівника Й. Г. Коля «Подорожі Росією та Польщею» (1838 р.)

Першим українським містом, яке описує Коль був Харків. «Його торгівля більша від торгівлі Києва..., його ярмарок досягає нижнєгородського, завдяки головне торговельним шляхам .... Головна роль у всіх відношення належить великоросам. Значно більше половини усіх виробів походить із московських великих фабрик, і значно більше половини купців-гуртівників належить їх племені... Їх брати (українці), навпаки, можуть братися на увагу менше всіх торговців. Вони самі не постачають навіть небагатьох своїх власних виробів... Вони навіть усе більше і більше випускають із своїх рук і віддають великоросам невелику посередницьку торгівлю».

В Одесі Й. Г. Коль нарахував 16 різних мов, які можна було почути на вулиці. «До одеської пристані 1837 року причалило 650 кораблів, із чого половина були італійські. За ними чисельно найсильніші були англійські й грецькі кораблі. Експорт найбільше складався з пшениці (до Англії та Італії) і вовни. Імпорт — із мануфактури і колоніальних товарів. Товарний оборот одеської пристані дорівнював Ризі, а з російських уступав лише Петербургу».

Варто запам'ятати!

Урбанізація — історичний процес швидкого зростання старих і появи нових міст, підвищення їхньої ролі в економічному і культурному житті суспільства.

Економічний розвиток України супроводжувався розширенням внутрішньої торгівлі, яка здійснювалася переважно через базари та ярмарки. Збільшувалася також кількість крамниць, передусім у містах. Україна поступово перетворювалася на ринок збуту виробів російської промисловості. Українські товари були представлені майже виняткова сільськогосподарською продукцією або продуктами її переробки (горілка і цукор). Навіть географічно найбільші ярмарки зосереджувалися ближче до кордону з Росією — у містах Харків, Полтава, Кролевець, Ромни), а також у Києві.

Визначне місце належало Україні у зовнішній торгівлі Російської імперії. На початку XIX ст. Росія вела торгівлю переважно через Балтійське море. За півстоліття ситуація змінилася — ***зросла роль чорноморських і азовських портів***: у 50-ті роки на них припадала третина російського експорту. Через українські порти переправляли близько 90 % зернових Росії. Експортувати також худобу, мед, цукор. Значне місце належало Україні й у загальноросійському імпорті. З початком промислового перевороту через українські порти дедалі частіше ввозили машини й обладнання.

Іллінський ярмарок на Кінній площі у м. Полтава (*фото початку XX ст.*)

1. Поміркуйте, чому найбільші ярмарки розміщувалися в прикордонні з Росією.
2. Чому українські товари на ярмарках були переважно сільськогосподарськими? Про які тенденції в розвитку української економіки це свідчить?

3. ПІВДЕНЬ УКРАЇНИ: НОВА МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Для переходу до підприємництва на засадах вільнонайманої праці кращі умови склалися на Півдні. Там хоча й зберігалося поміщицьке й державне землеволодіння, проте більшість земель перебувала в

руках українських селян, а також колоністів — німців, сербів, болгар тощо. Вони займалися господарюванням, орієнтованим на ринок. Найбільшими земельними наділами володіли впливові імперські вельможі-високопосадовці, але землю отримували також вищі і середні офіцерські чини, нащадки козацької старшини. До заселення південних земель долучалися іноземні колоністи. Вони на п'ять-десять років звільнялися від сплати податків, отримували державні позики і гарантії релігійної свободи. Селянська колонізація була найбільш строката: державні селяни, поміщицькі, перевезені власниками з центральних губерній, військові поселенці. Значну кількість прибульців становили кріпаки-втікачі, на що місцева адміністрація заплющувала очі. Південь у сезон сільськогосподарських робіт забезпечував працею заробітчан із центральних, північних, східних районів України і навіть з прилеглих губерній Росії.

Ярмарок у Балті (*художник — Юзеф Брант*)

1. Подумайте, якими були умови колонізації Півдня України.
2. Чому більшість колонізаторів була кріпаками-утікачами?

Вид на Одесу з Малої пристані (*гравюра Фрідріха Гросса, 1850 р.*)

Одеський порт з Потьомкінського бульвару (*літографія 1892 р.*)

Подумайте, чому введення порто-франко сприяло перетворенню Одеси на одне з найбільших міст імперії.

Південь України займав провідне місце у зовнішній торгівлі імперії. Український хліб вивозили в Туреччину, Грецію, південноєвропейські держави — Італію, Францію, а також в Англію. Експортували продукцію рослинництва й тваринництва. Соціальний устрій цих земель був заснований не на примусовій, а на вільнонайманій праці.

Історичні подробиці

Український історик Ярослав Грицак:

«Завдяки сплетінню сприятливих умов Південь України довший час вважався Ельдорадо, де можна легко і швидко доробитися великого маєтку. Три південно-українські губернії Таврійська, Херсонська і Катеринославська мали найвищі в Російській імперії показники приросту населення. Наплив великих мас населення, не зв'язаних умовами кріпосницької системи й охоплених духом підприємництва, витворив особливу суспільну атмосферу на Півдні України, яку можна порівняти хіба що з американським Клондайком. Вільнолюбиві анархічні настрої на зразок тих, якими відзначалося запорозьке козацтво, продовжували жити серед мешканців чорноморських степів у XIX ст.»

Таким чином, пробивали собі шлях ***ринкові відносини***. У сільському господарстві це виявлялося в швидкому зростанні товарності, впровадженні технічних культур, раціоналізації, використанні найманої праці. При цьому більшість поміщиків вели господарство традиційним способом, посилюючи експлуатацію кріпаків.

У 30-ті роки XIX ст. почалися якісні зміни в промисловості, пов'язані з переходом від ручного виробництва до машинного. Формувалася фабрично-заводська промисловість. Це стало переконливим свідченням поширення в Україні модернізаційних процесів. Зміни особливо помітними були на Півдні, де формувалася нова модель соціально-економічних відносин.

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак:

«Підросійська Україна з її великою територією і населенням, родючими землями і багатими покладами корисних копалин стала ідеальним тереном для швидкого економічного розвитку. Однак ці можливості не були використані. Більшість місцевого населення залишалася прикріпленою до землі... Це заважало формуванню ринку вільної робочої сили і стримувало індивідуальне підприємництво. Основна частина промислових підприємств належала поміщикам або ж державі, що майже унеможливлювало вільну ринкову конкуренцію».

Спираючись на думку історика та матеріал параграфа, визначте позитивні та негативні чинники розвитку господарства України у першій половині XIX ст.

Проте негативний вплив на подальший соціально-економічний і політичний розвиток України справили два чинники. Це — здеформована структура економіки і незначна частка українців у міському населенні.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

Утворіть логічні пари

1 1823 р.	**А** Одеса отримала статус порто-франко
2 1817 р.	**Б** Побудовано пароплав «Бджілка»
3 1841 р.	**В** Відкрито завод з виробництва обладнання для цукрової промисловості
4 1815 р.	**Г** Заснування торговельного дому Яхненків і Симиренків

Обговорюємо в групі

Об'єднайтеся в групи. Визначте місце України в зовнішній та внутрішній торгівлі Російської імперії. Результати зобразіть схематично (*мапа думок, кластер, хмара слів*).

Мислю творчо

1. Уявіть себе українськими промисловцями XIX ст. Дайте уявне інтерв'ю про труднощі й успіхи у вашій діяльності.
2. Уявіть себе режисером/режисеркою. За допомогою колажу складіть короткий сценарій історико-документального фільму.

§7 Інкорпорація українських земель до складу Російської імперії

Пригадайте, що означає поняття «*інкорпорація*». Коли почалася і у чому проявлялася інкорпорація українських земель до складу Російської імперії?

1. ЗАВЕРШАЛЬНА ФАЗА ІНКОРПОРАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Провідним процесом політичного життя в українських землях наприкінці XVIII — на початку XIX ст. була їхня інтеграція в державну систему Російської імперії, тобто ліквідація їхньої автономії та адміністративна уніфікація з російськими губерніями. Першою під уніфікацію потрапила Слобідська Україна. У 1765 р. імператриця Катерина II підписала маніфест про ліквідацію козацького устрою на Слобожанщині, яка перетворилася на Слобідсько-Українську губернію з центром у Харкові (від 1835 р. вона називалася Харківська губернія). Козацькі полки були перетворені на гусарські, козаків позбавлено прав і привілеїв та переведено у стан «військових обивателів».

Діємо: практичні завдання

Покажіть на карті «Українські землі в складі Австрійської та Російських імперії на початку XIX ст.» (*с. 29*) території Малоросійського генерал-губернаторства, Лівобережної та Слобідської України.

Лівобережна Україна, землі колишньої Гетьманщини, уже протягом XVIII ст. поступово втрачала автономний статус. Вирішальні зміни в становищі Лівобережжя відбулися у 1781 р., коли на його території було створено Малоросійське генерал-губернаторство, що складалося з трьох намісництв — згодом Чернігівської (1796 р.), Полтавської (1802 р.) і Харківської (1835 р.) губерній. У 1783 р. було ліквідовано козацьке військо: десять козацьких полків було перетворено на регулярні кавалерійські полки російської армії. Того самого року було видано указ про впровадження в Лівобережній і Слободській Україні кріпацтва, а в 1785 р. українська старшина набула прав російського дворянства. Гетьманщина як державне утворення перестала існувати.

Поміркуймо!

Пригадайте, як відбувалася поступова втрата Лівобережною Україною автономії у XVIII ст. Яка ситуація була на Правобережжі?

Свідчать документи

З указу Катерини II 1783 р. про остаточне закріпачення селян на Лівобережній і Слобідській Україні

Для певного і правильного одержання казенних прибутків у намісництвах Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському, щоб запобігти всяким утечам і обтяженню поміщиків і інших сільських жителів, кожному з поселян залишатися на своєму місці і при своєму званні, де він записаний нинішньою останньою ревізією... На випадок же втеч після оголошення цього указу діяти за загальними державними постановами.

Чим, на вашу думку, можна пояснити такі дії російської влади щодо України?

Історичні подробиці

Лівобережжя порівняно з іншими регіонами було найбільш українським за складом населення. Українці становили 98,1 % місцевих жителів. Вони жили переважно в селах. Найчисельнішу національну меншину на Лівобережжі становили євреї. Росіяни переважали серед чиновників та офіцерів військових частин у великих містах. Інші нечисельні етнічні групи були представлені білорусами, греками, болгарами, румунами.

Майбутнє українських земель у XIX ст. великою мірою залежало від ставлення колишньої козацької старшини та її нащадків до політики імперської інтеграції. Це ставлення набувало форм або згоди на повну інкорпорацію, або прагнення автономії. ***Прибічники інкорпорації зберігали певні симпатії до України, але майбутнє бачили у складі Російської імперії.*** Вигоду такого становища вони вбачали не тільки в титулах і можливостях, які вони одержували. Вони наголошували, що тільки у складі Російської імперії українці змогли перемогти традиційних ворогів — Польщу, Кримське ханство й Османську імперію. Велике значення для них мала спільна з росіянами православна віра. А головне — входження цих земель до імперії гарантувало їм політичну і соціальну стабільність, у тому числі право експлуатувати кріпаків.

Уособленням автономістських прагнень були так звані ***традиціоналісти***. Річ у тім, що виникла проблема з наданням дворянських титулів багатьом представникам колишньої козацької старшини. Спеціально створена для надання дворянських титулів комісія — Герольдія — відмовилася на початку XIX ст. визнавати службу в установах Гетьманщини достатньою підставою для надання дворянства. Невдоволені представники колишньої старшини оголосили себе «патріотами рідного краю» і взялися збирати необхідні для підтвердження титулів документи у родинних архівах. З цього почалося зацікавлення

історією козацтва і взагалі України. Так виник ***автономістський рух*** серед місцевого дворянства. Його представники вимагали зберегти місцеву правову систему, основану на Литовському статуті, та відновити козацьке військо. Захищаючи історичні права України і мріючи про їхнє відновлення, ці діячі, однак, не вимагали відокремлення від Російської імперії. На відміну від польської шляхти, українське дворянство ніколи не спромоглося на повстання проти російської влади. Навпаки, малоросійські дворяни відіграли важливу роль у розбудові імперської держави.

2. ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА: МІЖ ПОЛЯКАМИ ТА ІМПЕРІЄЮ

За другим поділом Речі Посполитої 1793 р. до Росії відійшли землі Правобережної України, а за третім поділом 1795 р. — Західна Волинь. Ці території мали свої особливості — провідні позиції тут належали польській шляхті. З 1793 р. її було зрівняно в правах з російським дворянством, звільнено від податків і військової служби, визнано право дворянського самоврядування і володіння селянами. Чинним залишалося традиційне польське право. У 1796 р. було створено Подільську і Волинську губернії.

Поміркуймо!

1. Пригадайте, що означає бути «*політичною нацією*».
2. Чому, на вашу думку, російська влада була зацікавлена в підтримці польської шляхти на Правобережжі?

Ситуація змінилася після придушення польського повстання 1830–1831 рр. Імперія вдалася до спроби повної русифікації краю і подолання польських впливів. У 1832 р. було створено Київське генерал-губернаторство, до складу якого входили Київська, Подільська і Волинська губернії, які тепер офіційно називалися «Південно-Західний край». Головною метою держави став злам опору польської шляхти. В учасників повстання конфісковували маєтки, 64 тис. шляхтичів були позбавлені дворянського звання, відбувалися примусові переселення на Кавказ. В 1832 р. в судах була введена російська мова, уніфікована судова система за російським зразком. У 1840 р. був відмінений Литовський статут і впроваджені загальноросійські закони. Для боротьби з поляками уряд намагався схилити на свій бік місцеве українське селянство. Для цього всіляко обмежувалися права польських поміщиків щодо селян, більшість яких становили українці.

Поміркуймо!

Подумайте, чому питанню боротьби з польськими впливами російський уряд приділяв таку увагу. Яку загрозу вбачали у польському русі російські урядові кола?

Думки істориків

Український історик Михайло Грушевський:

«Впала польська держава, але доля України не поправилася з того — особливо в тих українських землях, що відійшли під Росію.... Навпаки, сильна рука нового, російського начальства надала пануванню польського пана над українським хлопом ще більшої моці і певності, якої воно не мало за безсилої, розколиханої держави Польської... Власть поміщика над мужиком під новим пануванням дійшла такої моці, якої не мала за польських часів. Тоді гайдамацькі напади і селянські повстання спиняли розвій панської влади; тепер за воєнними командами російськими, за всякою поліцією польський пан не боявся нічого і міг тягнути з мужика стільки соку, скільки хотів».

Зіставте становище українських селян Правобережжя за часів Речі Посполитої та у складі Російської імперії.

Історичні подробиці

Правобережжя успадкувало від Речі Посполитої надзвичайно чисельну польську шляхту, яка становила 7,8 % населення. Польський елемент домінував над краєм, хоча складав всього близько 5 % місцевого населення. Більшість населення Правобережжя — 88 % становили українці. Але українська спільнота складалася майже з одної верстви — селянства. Становище місцевих кріпаків було особливо складним. Три дні панщини на тиждень становили норму, але досить часто вона сягала аж шести. Особливе місце у краї займало єврейське населення, чисельність якого сягала 3,5 % населення. Більшість (94 %) єврейського населення жили в містах і містечках. До середини XIX ст. чисельність євреїв зросла у кілька разів і склала понад 10 % усього населення. Євреї перевищували кількість поляків і росіян, ставши другою за чисельністю етнічною групою.

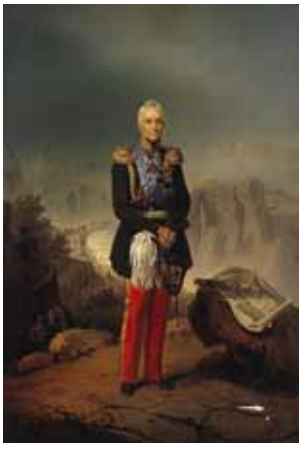

Граф Михайло Воронцов
(*художник — Єгор Ботман, XIX ст.*)

3. ІНТЕГРАЦІЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ТА КРИМУ ДО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Південна (Степова) Україна до останньої чверті XVIII ст. була заселена переважно запорозькими козаками і кримськими татарами та тюрками-ногаями. Ці землі стали ареною російсько-турецьких війн 1768–1774 рр. і 1787–1791 рр., внаслідок яких у 1783 р. Російська імперія анексувала Крим, а після 1791 р. був встановлений російський контроль майже над

усім Північним Причорномор'ям. На приєднаних землях було впроваджено імперський адміністративно-територіальний устрій, розгорнуто заселення їх російським та українським дворянством і селянами з одночасним переселенням в інші регіони імперії місцевих народів — кримських татар, ногаїв, греків, вірмен. У 1802 р. було створено Катеринославську, Херсонську і Таврійську губернії.

У 1822–1874 рр. вони входили до Новоросійсько-Бессарабського генерал-губернаторства. Функції головного «інтегратора» краю до імперії були покладені на генерал-губернатора Михайла Воронцова.

Управління графа Воронцова

- Утвердилися російські державні установи;
- Був розширений нагляд і контроль за виконанням імперських законів і державних повинностей;
- Цілеспрямовано здійснювалося залюднення краю;
- Пришвидшення інтеграції Південної України й Криму до складу імперії;
- Зросійщення південних регіонів у сферах управління, економіки, торгівлі, освіти й культури.

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак:

«Через сприятливі умови Південь України довший час вважався казковим Ельдорадо, де можна легко і швидко заробити великий маєток. Це приваблювало величезні маси людей. Якщо за два століття (XVII–XVIII) у південні степи переселилося близько 3,3 млн осіб, то за втричі коротший час — з 1800 по 1863 рік — тут осіло близько 2,6 млн. осіб».

1. Чим історик пояснює стрімке заселення Півдня України?
2. Чи можете ви навести додаткові причини, які сприяли цьому процесу?

Думки істориків

Український історик Валентин Шандра:

«Аналіз інституту генерал-губернаторської влади на українських територіях дає змогу відмовитися від простих стереотипів, за якими Російська імперія трималася лише на репресіях і насиллі. Її можливості були набагато різноманітнішими і складнішими, а форми утримання народів в імперській орбіті — мозаїчнішими: практичними, гнучкими й обережними, хоча і вони, засновані на імперській моделі, не витримали випробування часом».

Як оцінює історик політику Російської імперії на українських землях?

Історичні подробиці

Більшість населення Південної України (71,5 % на 1782 р.) становили українці. Їхня частка серед населення Херсонської губернії (90,6 %) була навіть вищою, ніж на Правобережжі і Слобожанщині. Найменше (24,4 %) їх було у Таврійській губернії, до якої входив Крим. На час включення Кримського ханства до складу Російської імперії тут проживало 250 тис. татар. Уже в 1783–1791 рр. близько 100 тис. з них перебралися до Туреччини, побоюючись російських репресій. Протягом XIX ст. еміграція татар з Криму мала масовий, але не завжди добровільний характер. Частка кримських татар зменшилася з 83 % у 1783 р. до 34,1 % у 1897 р.

4. ЛІКВІДАЦІЯ ЗАДУНАЙСЬКОЇ СІЧІ. УКРАЇНСЬКІ КОЗАКИ у XIX ст.

Своєрідно відгукнулися в Україні події ще однієї російсько-турецької війни 1828–1829 рр. На відміну від попередніх, ця війна не зачепила українських земель. Але воєнні дії розгорнулися в турецьких володіннях неподалік України, тому імперія максимально використовувала її матеріальні й людські ресурси. На початку війни бої відбувалися і на землях Задунайської Січі. Частина колишніх запорожців вирішила повернутися в Україну. Важливу роль у переході задунайців до Російської держави відіграв останній кошовий отаман Задунайської Січі **Йосип Гладкий (1789–1866 рр.)**. Він з козацьким загоном перейшов у межі Російської держави.

Пам'ятник Йосипу Гладкому
в м. Запоріжжя
(*скульптор — Володимир Філатов, 2010 р.*)

На могилі Й. Гладкого викарбувані слова:
«Б'ють пороги, місяць сходить
Якъ і перше сходивъ
Нема Січі, пропавъ і той,
Хто всім верховодивъ!..»

1. Чому, на вашу думку, такий напис зроблено на могилі отамана?
2. За допомогою додаткових джерел інформації складіть історичний портрет Й. Гладкого.

Але задунайським козакам після повернення не дозволили селитися на своїх землях. Задля власної вигоди російський уряд планував оселити козаків у західній частині передгір'їв Кавказького хребта. Проте цього не сталося. Тому із задунайців було створено Окреме Запорозьке військо, яке в **1832 р.** перейменували в **Азовське козаче військо.**

Його розмістили на узбережжі Азовського моря і дали землі в Олександрівському повіті Катеринославської губернії. Разом із членами родин в цьому військовому поселені налічувалося 6 тис. осіб, згодом — майже 11 тис. осіб. В обов'язки входила охорона східної частини російського узбережжя Чорного моря. Військо розформували в 1866 р. На той час близько половини козаків переселили на Кубань, а тих, хто залишився, перевели в селянський стан.

Монумент кошовому отаману Антіну Головатому в м. Одеса та його фрагмент «Перехід на Кубань»
(*скульптор — Олександр Токарєв, архітектор — Микола Чепелєв, 2006 р.*)

Підготуйте розповідь про Антіна Головатого й про шлях козаків на Кубань під його керівництвом.

На виділені Чорноморському козацькому війську землі на Кубані протягом першої половини — середини XIX ст. йшов постійний наплив козаків, які не бажали миритися із втратою своїх привілеїв на батьківщині. Якщо до 1800 р. на Кубань перебралися перші 25 тис. осіб, то за другої хвилі переселення у 1809–1811 рр. — понад 41 тис. осіб. У 20-х роках XIX ст. чисельність мешканців Кубані зросла ще майже на 50 тис. осіб.

На момент появи на Кубані азовців загальна кількість переселенців з України сягнула 150 тис. осіб. Своєю працею вони перетворили нові землі у квітучий хліборобський край. Але водночас колишні запорозькі козаки й покозачені українські селяни змушені були захищати чужі імперські інтереси, брати участь у Кавказьких війнах 1810–1860 рр.

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації складіть коротке графічне повідомлення (*мапу думок*, *інфографіку*, *скрайбінг*) про історію кубанських козаків.

Переселення Запорозьких козаків на Кубань (*художник — Геннадій Квашура*)

1. Роздивіться картину Г. Квашури. Як художник змальовує переселення козаків на Кубань? Які висновки про побут кубанських козаків можна зробити?
2. За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, які труднощі чекали на переселенців — кубанських козаків.

Свідчать документи

З Положення про оселення запорозьких козаків у Новоросійському краї (*27 травня 1832 р.*)

1. Для оселення запорозьких козаків призначається у Катеринославській губернії Олександрівський повіт: а) так звана Бердянська земля, всього 43 141 десятина…

2.…Козаче військо матиме в спільному володінні рибні заводи на Азовському морі, що розташовані при березі тієї землі, де росте очерет…

6. Козацьке військо назавжди звільняється від земських повинностей, крім тих, що стосуються їхньої землі.

7. Військові повинності воно виконує за прикладом інших козачих військ…

15. З поселенням запорозьких козаків взяти їм назву Азовського козачого війська.

Зробіть висновок про статус Азовського козацького війська. Чому, на вашу думку, воно пізніше було ліквідовано?

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації виконайте творчий проєкт: «Міжетнічні відносини в Україні першої половини XIX ст.: регіональний вимір». Пдумайте, чи змінилися міжетнічні відносини в Україні у наш час.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Утворіть логічні пари.

1	1765 р.	**А**	Створення Азовського козацького війська
2	1781 р.	**Б**	Створення Малоросійського генерал-губернаторства
3	1783 р.	**В**	Ліквідація козацького устрою на Слобожанщині
4	1832 р.	**Г**	Ліквідація козацького війська

2. Розгадайте кросворд навпаки: до кожного слова складіть запитання.

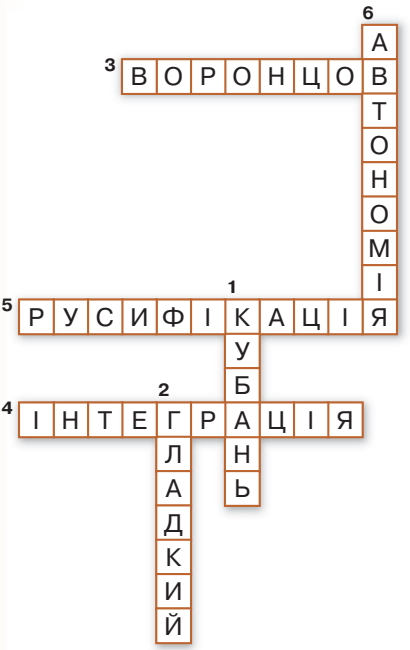

Зіскануйте QR-код та виконайте онлайн-вправу за матеріалами параграфа.

Обговорюємо в групі

Об'єднайтеся в групи. В кожній групі обговоріть поняття «*інтеграція*». Сформулюйте власне визначення цього поняття. Результати роботи представте у класі. Усно проілюструйте, як відбувалася інтеграція українських земель до складу Російської імперії.

Мислю творчо

Створіть навчальний проєкт (*лепбук, постер, відеоролик*) на тему «Доля нащадків запорозьких козаків у XIX ст.».

§8 Польський і російський революційні рухи 1820–1830-х роках

? Пригадайте, коли почали заселятися й у якій кількості проживали в Україні в першій половині XIX ст. представники російської і польської етнічних груп. Які були особливості їхнього становища?

Суспільно-політичний рух в Україні набув різноманітних проявів, обумовлених багатоетнічним складом населення. Поширеним було *масонство*, що прийшло з Європи. Але особливо помітними були течії суспільного руху, які виражали інтереси *російського й польського населення* Російської імперії.

1. МАСОНСТВО В УКРАЇНІ

В Україну через Росію і Польщу наприкінці XVIII ст. прийшло масонство. Воно мало багатовікову історію. Члени Ордену масонів, чи «вільних каменярів» (від англ. mason — *каменяр, муляр;* франц. francmasonerie — *вільномулярство*), сповідували ідею Бога — Великого Майстра Всесвіту, про єдину людську спільноту: «*Весь світ — це одна велика республіка, де всі народи — одна сім'я*». Основне масонське гасло — «*Свобода, Рівність, Братерство*». Наприкінці XVIII ст. ложі (гуртки) масонів діяли в Житомирі, Одесі, Харкові, Полтаві, Львові, Самборі та інших містах. Центром масонського руху в Україні останньої чверті XVIII ст. був Київ. Після наполеонівських воєн рух помітно активізувався.

Сертифікат (диплом) майстра-масона (*1876 р.*). Такі документи видавали (іноді видаються й зараз) після піднесення члена ложі до третього ступеня

Членами лож масонів були лікарі, архітектори, літератори, купці тощо. Гасла масонства приваблювали в його ряди незадоволених кріпацтвом. Серед українських масонів поширювалися ідеї слов'янської федерації, у якій українці були б рівними серед рівних, і навіть державності України.

Основний наголос на національних проблемах України робила полтавська ложа **«Любов до істини»**

Поміркуйте, про що свідчить наявність у масонів трьох ступенів: учня, підмайстра, майстра.

Емблема масонської ложі «Любов до істини»

За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся значення символів, що зображені на емблемі.

(1818–1819 рр.). До неї входили 20 осіб, у тому числі **Іван Котляревський**. Чутки про цю організацію дійшли до Петербурга, і цар закрив її особистим указом. Хоча ці ложі діяли в Україні, їхня діяльність не мала українського національного характеру. ***Метою масонських лож було залучення малоросійського дворянства до опозиційного всеросійського руху***. Поступово деякі масони переходили від пасивної до дієвої опозиції царизму. Так, зокрема, зробила частина членів Полтавської ложі. На її основі в **1821 р.** утворилося таємне **«Малоросійське товариство»**, душею якого був **Василь Лукашевич** (бл. 1783–1866 рр.). Товариство діяло в умовах посиленої активності поліцейських властей після виходу царського указу 1822 р. про закриття всіх масонських організацій на території Російської імперії. В. Лукашевич і його однодумці відстоювали ідеї скасування кріпацтва й упровадження європейської форми державного устрою.

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак:

«Однією з цілей, яку ставили перед собою організатори перших таємних товариств в Україні, було залучення малоросійського дворянства до опозиційного всеросійського руху. Українські дворяни-масони не формулювали специфічно національних вимог; чи не єдиним винятком був Василь Лукашевич, який виступав за від'єднання України від Росії і прилучення до Польщі. Цілком іншого характеру були ложі, які діяли на Правобережній Україні. Їхніми членами були польські шляхтичі… Своєю головною політичною метою ці ложі вважали відновлення незалежної Польської держави, яка включала б і Правобережну Україну».

Чим, на вашу думку, пояснюються відмінності в політичних позиціях масонів на Правобережній і Лівобережній Україні?

2. РУХ ДЕКАБРИСТІВ

Важлива сторінка суспільно політичного руху в Наддніпрянській Україні пов'язана зі спробою офіцерів російської армії збройною силою встановити в Росії конституційний лад.

У **1816 р.** в Петербурзі з'явилася офіцерська таємна організація «Союз порятунку» (з 1818 р. «Союз благоденства»). Її очолювала

Корінна управа, якій підпорядковувалися місцеві управи в гарнізонних містах. В Україні вони були в Тульчині і Полтаві. Особливо активно діяла Тульчинська управа, яку очолював полковник Павло Пестель.

У 1821 р. «Союз благоденства» розпався. Члени Тульчинської управи проголосили створення **Південного товариства**. Провідна роль у товаристві належала Павлу Пестелю. Утворилося й **Північне товариство** із центром у Петербурзі. Обидва товариства мали ***спільну мету — шляхом воєнного перевороту повалити самодержавний лад і ліквідувати кріпосне право***. Але щодо майбутнього устрою держави погляди революціонерів розділилися. Це чітко виявилося в їхніх програмових документах.

Павло Пестель (*листівка із серії «Декабристи», створена з фотороботи Карла Фішера, 1904–1916 рр.*)

Учасники Київського з'їзду Південного товариства схвалили написану П. Пестелем програму — **«Руську правду»**, яка передбачала ліквідацію кріпацтва, перетворення всіх селян на рівноправних громадян, недоторканність приватної власності.

Росія мала стати республікою. Однак програма містила дискримінаційні щодо українців положення. Вона визнавала право на самовизначення лише для поляків і відмовляла в ньому українському та іншим народам Російської імперії. Проголошувалася провідна роль росіян у співжитті з іншими народами в межах однієї держави.

Думки істориків

Український історик Сергій Плохій:

«Пестель хотів надати незалежність Царству Польському, а решту земель, приєднаних за часів, коли Катерина II ділила Польщу — русифікувати. Він вважав, що ці землі заселені росіянами, яких він вважав слов'янським плем'ям з єдиною мовою, вірою і соціальною структурою».

Чим, на вашу думку, можна пояснити таке ставлення російського опозиціонера до національного питання?

Інший підхід до розв'язання національних проблем мало **Товариство об'єднаних слов'ян** — таємна організація, створена в **1823 р.** у Новограді-Волинському братами-офіцерами **Андрієм** і **Петром Борисовими** (1798–1854 рр.; 1800–1854 рр.). У документах Товариства ставилася мета боротися проти самодержавства і кріпацтва. Передбачалося визволення слов'янських народів і створення їхнього федеративного союзу. Проте Україна в планах товариства не фігурувала як

Декабристи в Качановці — садибі Григорія Тарновського на Чернігівщині (*художник — Михайло Дерегус, XX ст.*)

член федерації народів. З часом Товариство злилося з Південним.

За програмовими документами **Північного товариства** щодо майбутнього Російської імперії передбачалося встановлення конституційної монархії і федеративного устрою майбутньої держави.

До проєкту **Конституції Північного товариства** (автор Микита Муравйов) було включено положення, які передбачали часткове відновлення прав українського народу на власну державу. Планувалося утворити Українську, Чорноморську й Бузьку держави із центрами у Харкові, Одесі й Києві. Однак ці положення не задовольняли членів Товариства, і проект Конституції не затвердили.

Свідчать документи

З «Руської правди» Павла Пестеля

…Володіти іншими людьми як власністю своєю, продавати, закладати, дарувати в спадщину людей, подібно до речей, використовувати їх по власній своїй сваволі без попередньої з ними угоди і єдино тільки для власного свого прибутку, вигоди, а іноді і примхи є справа ганебна… І тому не може далі в Росії існувати, дозвіл одній людині мати і називати іншу своїм кріпаком. Рабство повинне бути рішуче знищено і дворянство повинно неодмінно відмовитися від мерзенної переваги володіти іншими людьми…

Увесь російський народ складає один стан — громадянський; всі сучасні стани знищуються і зливаються в один стан — громадянський. Всі різні племена, з яких складається Російська держава, ви знаються російськими і, складаючи різні свої назви, становлять один народ російський…

…Постановляється корінним законом Російської держави, що будь-яка думка про федеративний устрій відкидається цілком, як найзгубніший злочин і найбільше зло. Уникати належить усього того, що безпосередньо чи опосередковано, прямо чи непрямо, відкрито чи таємно до такого устрою держави вести б могло.

Проаналізуйте положення «Руської правди», у яких ідеться про ліквідацію кріпосного права і принципи організації міжнаціонального співжиття в майбутній демократичній державі. Чи згодні ви з пропозицією П. Пестеля саме таким чином розв'язати національне питання? Зіставте пункти «Руської правди» і зміст Конституції М. Муравйова щодо вирішення національного питання.

Варто запам'ятати!

Федерація (від лат. foederatio — курс) — **1)** форма державного устрою, за якої територіальні одиниці — члени федерації — мають власні органи влади і поряд із цим утворюють спільні для них державні органи; **2)** союз, об'єднання громадських організацій.

Місцем державного перевороту декабристи обрали Україну. Члени Південного товариства планували заарештувати Олександра I влітку 1826 р. під час воєнних маневрів в Україні. Але царю не судилося дожити до того часу. У листопаді 1825 р. він несподівано помер у Таганрозі. Довелося спішно змінювати плани й виступати негайно. Повстання відбулося 14 грудня 1825 р. у Петербурзі й закінчилося поразкою. Незважаючи на це, **29 грудня все ж піднявся Чернігівський полк,** що розташовувався на Київщині, але і його виступ **3 січня 1826 р. придушили**.

Рух за переворот дістав назву «*декабристський*», від російської назви місяця — «декабрь».

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, чим відомі в історії дружини декабристів. Напишіть коротке історичне есе про їхню долю.

Пам'ятник декабристам у м. Кам'янка на Черкащині — встановлений до 150-річчя декабристського повстання (*скульптори — Макар Вронський і Віктор Чепелик, архітектор — Василь Гнєзділов, 1975 р.*). В основі скульптурної композиції лежить нарада декабристів у Кам'янці в 1823 р.

Поміркуйте, що було передумовою повстання. Чи випадково, на вашу думку, місцем виступу стали українські землі?

Думки істориків

Український історик Олексій Сухий

У сучасній історіографії утвердилася думка, що декабристський рух є явищем винятково російським. Однак не всі історики це твердження поділяють, наголошуючи на тісному зв'язку декабристів з Україною. У 1925 р. Михайло Грушевський поставив запитання: «Українські декабристи чи декабристи на Україні?» Для такого запитання були вагомі підстави. В Україні розташовувались «родові гнізда» багатьох декабристів. Скажімо, брати Муравйови-Апостоли — поміщики з Миргородщини на Полтавщині, вихідці з давньої козацько-старшинської родини, рідні онуки гетьмана Данила Апостола. Серед офіцерів… було чимало вихідців із дрібномаєткових українських дворян Полтавщини, Чернігівщини, Херсонщини, Волині. У 1920–1930-х роках… сформували теорію українського декабризму, згідно з якою декабристський рух в Україні був тісно пов'язаний з українським масонством, відображав опозиційні настрої збіднілого українського дворянства…, у певному сенсі наслідував козацьку традицію.

Спираючись на додаткові джерела інформації, аргументовано доведіть або спростуйте таку точку зору українських істориків.

«Перед стратою»
(*художник — Семен Левенков, 1950 р.*)

Якими художніми засобами автор картини передав подію страти декабристів? Які риси характеру повстанців відтворені на полотні?

3. ПОШИРЕННЯ ВОЛЕЛЮБНИХ ІДЕЙ В НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Хоча декабристів і розгромили, опозиційний самодержавству рух не зник. Серед освічених верств населення поширювалися антикріпосницькі ідеї, не припинялися спроби організуватися для протистояння політиці царизму. Не маючи конкретної програми дій і чіткої політичної мети, члени таємних гуртків і груп вважали себе продовжувачами справи декабристів, обговорювали уроки грудневого повстання й намагалися намітити шляхи оновлення Росії.

Такий характер мав гурток у Харківському університеті, що виник на початку **1826** р. На таємних зібраннях обговорювали політичну обстановку в імперії, дискутували з приводу шляхів можливої зміни суспільно-політичного ладу Російської держави. Члени гуртка переписували твори антимонархічного спрямування й поширювали їх серед знайомих. Діяльність гуртка тривала до початку 1827 р., поки поліція не розгромила його.

Волелюбні настрої охопили й Гімназію вищих наук у Ніжині. Важливу роль у цьому зіграв її директор **Іван Орлай** (1770–1829 рр.), людина демократична й високоосвічена. Перебуваючи в масонських ложах Києва, він познайомився з прогресивними викладачами й після переїзду до Ніжина запросив їх до себе. Чимало гімназистів сприйняло світогляд своїх наставників. Серед них був і майбутній геніальний письменник **Микола Гоголь** (1809–1852 рр.).

Вільнодумство в гімназії виходило далеко за межі Ніжина. Влада, отримавши доноси, провела слідство і в **1830** р. звільнила з посад вільнодумних професорів. П'ятьох з них було заслано.

Однак спинити поширення волелюбних ідей не вдавалося. Надто сильно укорінилися вони у свідомості інтелігенції, живлячись як західноєвропейською, так і українською дійсністю.

Поміркуйте!

Який вплив, на вашу думку, справив російський революційний рух на освічені верстви в Україні?

4. ПОЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1830–1831-х років

У 1815 р. за рішенням Віденського конгресу було створено Царство Польське у складі Російської імперії. До царства включалися польські землі Пруссії зі столицею у Варшаві. Зберігаючи титул імператора російського, Олександр I прийняв новий титул — царя польського, що створювало ілюзію династичної унії, яка виправдовувала б збереження панування Росії над Польщею. Але польський уряд не мав змоги контролювати ані фінанси царства, ані армію чи міжнародну торгівлю. Молоді польські дворяни почали створювати таємні організації, метою яких було відновлення Польщі у кордонах, які існували до поділів Речі Посполитої.

Думки істориків

Український історик Сергій Плохій:

«Для Російської імперії польське питання не було суто теоретичним чи абстрактним... Поляки були небезпечними ворогами Російської імперії. Неможливість вирішити польське питання шляхом традиційної асиміляції місцевої еліти змусила російську імперську верхівку знов замислитися про власну ідентичність. Вони розробили формулу, яка об'єднувала традиційну схильність імперії до автократичного правління, домінування православної церкви та нову концепцію національності. В історіографії ця тріада стала відомою під поняттям «офіційна народність».

Яке значення мало польське питання для долі Російської імперії? Для відповіді залучить додаткові джерела інформації.

У **листопаді 1830 р.** у Варшаві розпочалося повстання, яке очолювали польські офіцери, які прагнули відродити державність Польщі. Росіяни змушені були залишити Польщу. Скликаний повстанцями польський сейм проголосив відокремлення Царства Польського від Російської імперії. Щоб залучити на свій бік пригноблені народи, поляки висунули гасло: «*За нашу і вашу свободу*». Створений повстанцями національний уряд розробив програму відновлення Польщі в кордонах 1772 р. і звернувся по допомогу до населення Литви, Білорусі й України. У лютому **1831 р.** польські повстанці спрямували на Правобережну Україну кавалерійський корпус, який повинен був підняти антиросійський виступ.

Захоплення Арсеналу
(*художник — Марцин Залеський, 1831 р.*)

1. Поміркуйте, що вкладали повстанці у гасло «*За нашу і вашу свободу!*».
2. Чому російський уряд вважав польський вплив шкідливим для Правобережної України?

Польська шляхта українських земель висловлювала готовність до повстання й сподівалася залучити до своїх дій українське селянство. Однак керівники повстання не захотіли дати кріпакам волю, і ті відмовилися їх підтримати. Українські освічені верстви відштовхнули від повстанців наміри включити Україну до майбутньої Польської держави. Лише кілька десятків офіцерів — нащадків козацької старшини —долучилися до виступу. Російські війська ж очолив генерал Іван Паскевич, який походив з козацького старшинського роду. Повстанців розгромили, і російські війська наприкінці серпня **1831** р. зайняли Варшаву.

Поміркуймо!

Український історик Ярослав Грицак

Погляди польських революціонерів не мали нічого спільного з національним шовінізмом. Вони були виразом загальної віри у силу раціоналізму і просвіти. Романтизм привніс нове мислення, але не знищив старих ілюзій.

Чому, на вашу думку, українці не підтримали польське повстання? Чи справило воно вплив на український національний рух?

Після цих подій царизм взявся рішуче викорінювати польський вплив на Правобережній Україні. Закривалися польські школи (українських не було). Навчання переводилося на російську мову.

У Кременці закрили відомий польський ліцей. Натомість у **1834 р.** у Києві заснували Університет Святого Володимира на базі ліквідованого Віленського університету. Завданням нового університету міністр освіти Сергій Уваров визначив так: «*Поширювати російську освіту і російську національність на спольщених землях Західної Росії*». Більш як 60 тис. польських шляхтичів в Україні було позбавлено дворянства. Багатьох заслали у різні регіони Росії.

При цьому, всупереч намірам влади, деякі заходи принесли українцям несподівані вигоди. Так, Київський університет із часом перетворився на один із центрів відродження української культури. Намагаючись здобути прихильність селян Правобережжя, щоб залучати їх як союзників до боротьби проти польської шляхти, царизм істотно обмежив права поміщиків щодо кріпаків.

Жінка в історії: «Шляхом декабристів»: Ева Фелінська зачинателька жіночого руху в Україні.

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак:

«Правобережна Україна протягом 1830–1840-х років була полем битви між російськими і польськими впливами. Обидві сторони сходилися між собою у запереченні прав українського народу на вільний самостійний розвиток. Опинившись між російським молотом і польським ковадлом, місцеве українське населення зазнавало подвійного гніту. Але сам факт, що Правобережжя було тереном польських і російських впливів, не дозволяв перетворити українське питання на внутрішню проблему Російської імперії».

Яке значення мало польсько-російське суперництво для формування української нації?

Поміркуйте!

На думку українського історика Ігоря Гирича «*декабристський рух набагато менше важив для українського питання, ніж польське повстання 1830–1831 рр.*». Аргументовано підтвердіть або заперечте думку історика.

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації підготуйте і проведіть у класі дискусію на тему: «Чому українці не стали росіянами або поляками?».

Таким чином, у 20–30-х роках XIX ст. Україна стала ареною російського і польського суспільно-політичних рухів. Російські революціонери-декабристи прагнули до оновлення Російської держави, знищення самодержавства і кріпацтва. Поляки ставили перед собою завдання національного визволення й відновлення незалежності Польщі. При цьому ні російські, ні польські революціонери не погоджувалися на відродження Української держави. Вони вважали, що інтереси українців цілком можуть бути задоволені в оновленій демократичній Росії чи у відродженій Польській державі. Ця помилкова точка зору послаблювала й російський декабристський, і польський національний рухи, хоча серед декабристів і польських повстанців були й українці.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

Утворіть логічні пари.

1	1818 р.	**А**	Створення Малоросійського товариства
2	1821 р.	**Б**	Створення масонської ложі «Любов до істини»
3	1825 р.	**В**	Повстання Чернігівського полку
4	1830 р.	**Г**	Початок польського повстання

Обговорюємо в групі

Об'єднайтеся в дві групи. Обговоріть, у чому були особливості польського й російського суспільно-політичних рухів на землях України. Який вплив на розвиток українського суспільно-політичного руху вони справили?

Мислю творчо

1. Уявіть себе журналістом/журналісткою. Візьміть уявне інтерв'ю у представника/представниці масонської ложі, організації декабристів, учасника/учасниці польського повстання (*на вибір*).
2. За допомогою фотоколажу створіть короткий сценарій телепередачі.

Виконайте онлайн-вправу. Впорядкуйте події на хронологічній прямій.

§9 Початок українського національного відродження у Наддніпрянщині

Пригадайте, яку роль відігравали козацькі старшини в управлінні Гетьманщиною? До яких заходів вдався російський уряд щодо ліквідації української автономії?

1. ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ

Ліквідацію російським урядом автономії України по-різному сприйняла козацька еліта, яка отримала привілеї російського дворянства. Значна частина цих людей була задоволена збереженням свого статусу і влади. Багато хто побачив в інтеграції до імперії шанс, адже тут було чимало можливостей зробити кар'єру для освіченої й амбітної людини.

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак:

Для більшості нового українського дворянства між «малоросійським» і «великоросійським» патріотизмом не існувало суперечності. Вони мали всі підстави називати імперію своєю, адже протягом XVIII ст. вихідці із малоросійських родин своєю діяльністю мостили шлях до її тріумфу. Якщо у XVII ст. перед освіченими українцями… стояв вибір — Україна чи Росія, то у XVIII ст. цей вибір формулювався уже інакше — провінція чи імперія?… ***Тип «малороса», який поєднував симпатію до України, до її природи, пісень тощо з лояльністю до Російської імперії був однією з характерних фігур в українській політичній і культурній історії XIX ст***. Найяскравішим уособленням цього типу став всесвітньо відомий письменник Микола Гоголь.

Чим можна, на вашу думку, пояснити явище «малоросійства»? Чи існує воно в сучасній Україні?

Проте частина української еліти пішла іншим шляхом. Вони прагнули відновлення автономії й одночасно працювали над тим, щоб творити українську культуру. Після Великої французької революції ідеї рівності всіх людей поширилися Європою. Це була принципова зміна, бо раніше до уваги бралася тільки еліта. ***Інтелектуальною модою став романтизм***, який говорив про важливість різних народів і важливість народної культури.

Приходила нова епоха, в якій народ починали осмислювати як єдність всіх людей однієї культури, мови і традицій. Поширення національної самосвідомості в Україні, як і всюди в Європі, відбувалося повільно. Воно розпочалося з досліджень минулого, етнографії,

загалом культури нашого народу, які проводили освічені люди. Поступово такі знання, а разом з ними — і усвідомлення спільності українців, наявності інтересів, які нас об'єднують, поширювалося. Провід у цьому процесі, особливо наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст., вела колишня козацька старшина, а в Західній Україні — священники.

Діємо: практичні завдання

1. Подумайте, які риси притаманні народам, а які націям. В чому основна відмінність між цими поняттями?
2. За результатами роботи складіть з поняттями «*народ*» і «*нація*» кола Вена.

Історичні подробиці

Зі щоденника німецького мандрівника Йоганна Коля (1830-ті роки)

Огида, яку народ Малоросії відчуває до народу Великоросії така сильна, що її можна справедливо схарактеризувати як національну ненависть. Від XVII ст., коли їхню країну вперше приєднано до Московського царства, ці почування не зменшувалися, але радше скріпилися… Малоросіяни твердять, що до часу їхнього підкорення всі вони були вільні люди та що кріпацтво між ними невідоме. Як вони самі кажуть, росіяни повернули половину народу в рабів…. Полтавську битву до сьогодні згадують у цілій Малоросії з почуттями, подібними до тих, що з ними битву під Білою Горою згадують у Чехії… Якщо колись настане день, коли колосальна імперія Росія розпадеться на шматки, годі сумніватися в тому, що малоросіяни утворять відрубну державу. Вони мають свою власну мову, власні історичні спогади, вони рідко змішуються з своїми московськими господарями та налічують уже понад десять мільйонів душ.

2. НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ АВТОНОМІСТСЬКИЙ ГУРТОК. ЗАРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ

Закономірно, що одним з ключових центрів українського національного відродження стали землі колишньої Гетьманщини. *У м. Новгород-Сіверський на Чернігівщині сформувався потужний гурток освічених людей, які прагнули відновити автономію Гетьманщини, а в разі сприятливих можливостей — утвердити незалежність.*

Інтелектуальним лідером гуртка був **Василь Капніст** — представник потужного старшинського роду. Про його погляди свідчить твір «Ода на рабство», написаний на початку 1780-х років. Автор говорив про втрату свободи своєю Вітчизною, маючи на увазі поступову ліквідацію автономних інституцій Гетьманщини. Один з героїв поеми В. Капніста, присвяченій пожежі в Москві в 1812 р., каже: «*И пламя мстительно вертеп неправд пожрало, Над падшими ли здесь чертогами скорбеть?*». Ця поема формально є проросійською, проте крити-

В. Капніст та члени гуртка намагалися відновити козацтво як питому українську військову силу. В 1787 р., користуючись початком чергової російсько-турецької війни, було підготовлено відповідний проект і В. Капніст повіз його до Петербурга. Дорогою він навіть вів перемовини про закупівлю озброєння для відновлених козацьких формувань. Російський уряд відповів відмовою і проєкт залишився на папері.

Василь Капніст
(*гравюра невідомого автора, XIX ст.*)

ка російських порядків така нищівна, що твір не побачив світ протягом ста років.

У квітні **1791 р.** В. Капніст прибув до Пруссії і зустрівся з канцлером Герцбергом. Від імені своїх земляків, поневолених Росією, він пропонував підняти повстання в Україні в разі прусько-російської війни, вірогідність якої була тоді висока. Прусський уряд не наважився прийняти пропозицію, хоч залишив двері до співпраці відкритими.

Свідчать документи

Спогади очевидця про В. Капніста і його сучасника, поета М. Гнідича

Зі спогадів Філіпа Вігеля: «...Примечательны были также два украинца... Оба они, несмотря на единоверие,... двухвековое соединение их родины с Россией, тайком ненавидели ее и русских, москалей, кацапов. Это были Капнист и Гнидич».

З доповідної записки канцлера Герцберга королю Пруссії щодо місії В. Капніста

Вважаю своїм обов'язком... доповісти Вашій величності, що до мене таємно прибув дворянин з Малоросії або Російської України, який називає себе Капністом... Він твердить, що його прислали мешканці цієї країни, що доведені до крайнього відчаю тиранією, яку російський уряд... здійснювали над ними, та що він хотів би знати, чи на випадок війни вони зможуть сподіватися на протекцію Вашої величності — в такому випадку вони скинуть російське ярмо. Він каже, що це була країна давніх запорозьких козаків, від яких забрали всі їхні привілеї, кинувши їх під ноги росіян...

Чому, на ваш погляд, для вирішення суто українських справ Капніст змушений був звернутися до уряду іноземної держави?

Опозиційний запал у середовищі козацької старшини поступово згасав. Реальні царські привілеї вабили сильніше, ніж перспектива боротьби із самодержавством за Україну і пов'язана із цим небезпека.

Однак аж до початку 40-х років XIX ст. нащадки козацької еліти все ще виконували роль лідера національно-визвольної течії суспільно-політичного руху України. Але своє лідерство вони стверджували не у сфері політики, як це було раніше, а у сфері інтелектуальної діяльності. Перш ніж остаточно відійти в небуття, козацька еліта спалахнула феєрверком яскравих історичних, літературно-художніх і публіцистичних творів.

Найвизначнішим історичним трактатом початку XIX ст. була **«Історія Русів»**. Головна ідея твору — ствердження права кожного народу на самостійний державний розвиток. У книжці розповідалося про боротьбу українців проти польського і московського поневолення. У ній підкреслювалося порушення Москвою тих прав, що були визнані за Україною у 1654 р. «Історія Русів» мала великий вплив на формування самостійницьких настроїв.

Думки істориків

Український історик Сергій Плохій

Автор не приховував наміру написати національну історію, яка звеличить народ-націю та її подвиги. Героєм свого твору він зробив руську, тобто малоруську чи то пак козацьку націю. Множинність назв допомогла перетворити історію козаків...на історію окремої нації....У соціальному плані руська нація «Історії Русів» — це нація козацької старшини та їхніх нащадків-дворян, народні маси це поняття охоплювало вряди-годи.

1. У чому, на вашу думку, значення «Історії Русів» для формування української національної свідомості?
2. Чи можна вважати таку свідомість модерною?

Свідчать документи

«Історія Русів» про репресії російської влади в Україні після переходу Івана Мазепи на бік шведів

... Премногих урядників і значних козаків, запідозрених у прихильності їх до Мазепи... забирано з домів їхніх і віддано на різні кари в містечку Лібедині... Карання теє було звичайним для Меншикова ремеслом: колесувати, четвертувати і на палю вбивати, а найменше, що його вважалося за іграшку, вішати і голову стинати... То яке доправлення належиться за кров народу руського, пролитого від крові гетьмана Наливайка до сьогодні, і пролиту великими потоками за те єдине, що прагнув він волі, або ліпшого життя у власній землі своїй...

Якою була офіційна оцінка в Російській імперії особи І. Мазепи і яке відношення до нього автора «Історії Русів»? Про що, на вашу думку, це свідчить?

Найвизначнішим літературним твором цього періоду була поема **Івана Котляревського** «Енеїда», перша частина якої вийшла у світ **1798 р.** Їй судилася щаслива доля. ***«Енеїда» започаткувала нову українську літературу, яка ґрунтується на живій українській мові.*** Нагадаємо, що до І. Котляревського мовою художньої літератури була церковнослов'янська, малозрозуміла народу.

Будинок Івана Котляревського у м. Полтава (*малюнок Тараса Шевченка, 1845 р.*)

Перше видання «Енеїди» (*1798 р.*)

Набір із дев'яти срібних пам'ятних монет номіналом 10 гривень (кожна), присвячений поемі «Енеїда» Івана Котляревського (*2020 р.*)

Прокоментуйте висловлювання Сергія Єфремова ««Енеїда» — перша ластівка українського національного відродження».

Таким чином, Котляревський почав відвойовувати для українців надзвичайно важливу ділянку буття — художню літературу. На основі літературної мови формувалася наукова, політична, військова, церковно-релігійна та інша термінологія, яка відкривала перед українцями можливість схарактеризувати власною мовою будь-яке доступне розумінню людини явище.

Перетворення живої української мови в літературну мало для народу величезне значення. Філософи стверджують: український дух, що ожив, уперше виявляє себе в літературі. Історики уточнюють: з опублікування першої частини «Енеїди» І. Котляревського розпочалися пробудження і формування самосвідомості народу, які проявляється в розвитку його духовної культури, прагненні відтворити власне історичне минуле, захисті мови.

Подумайте, чому література відіграє такий вагомий вплив на формування самосвідомості народу.

3. ХАРКІВСЬКИЙ ОСЕРЕДОК УКРАЇНСЬКОГО РУХУ

Перехід українського відродження на новий рівень пов'язаний із поширенням ідей романтизму. Цей європейський філософський напрям ставив у центр уваги народ, часто розуміючи під цим поняттям звичайних людей, а не еліту. Для романтиків був важливим дух народу, який проявлявся в яскравому минулому. Зрозуміти цей дух можна також через вивчення етнографії — пісень, традицій тощо.

Прикладом такої уваги до етнографії є опублікована в 1819 р. Миколою Цертелєвим збірка українських пісень. Три пісенних фольклорних збірки уклав і видав в 1827-1849 рр. Михайло Максимович. В інтелектуальних колах імперії українофільство перетворилося на модне захоплення. Найбільшим центром романтизму в Україні став Харків.

Михайло Максимович (*художник — Петро Борель, XIX ст.*)

МАЛОРОССІЙСКІЯ
ПѢСНИ,
ИЗДАННЫЯ
М. МАКСИМОВИЧЕМЪ.
МОСКВА.
1827.

Видання «Малороссийские песни» (*1827 р.*)

У **1805 р.** з ініціативи відомого громадського діяча і вченого **Василя Каразіна** (1773–1842 рр.) було відкрито **Харківський університет.** Для тогочасного українського суспільства це була подія історичної ваги. Частина підготовлених у стінах університету високоосвічених молодих фахівців і викладачів-наставників виявила зацікавлення до розв'язання гострих українських проблем. З Харкова розпочався процес формування національної інтелігенції, яка поступово в українському русі заступала колишню козацьку еліту.

Столиця Слобожанського краю стала центром збирання історичних документів, фольклору, старожитностей. Саме в університеті виникла **течія «харківських романтиків».** Яскравою постаттю був Ізмаїл Срезневський, згодом — професор Харківського університету. Він активно збирав українські пісні, опублікував збірку «Український альманах», кілька випусків альманаху «Запорозька старовина». І. Срезневський і сам писав вірші на історичну тематику, стилізуючи їх під народні.

Нащадок старшинського роду, харків'янин Григорій Квітка-Основ'яненко вважається засновником сучасної української прози. Петро Гулак-Артемовський, що тривалий час був викладачем і ректором Харківського університету, у своїх байках апелював до народної

мудрості, різко виступав проти кріпацтва. До харківських романтиків належав Микола Костомаров, вплив романтичних ідей простежується у його творі «Книга буття українського народу».

Василь Каразін (*пам'ятна дошка на будівлі Харківського університету*)

Статті про побут, звичаї, усну народну творчість та історію України регулярно друкували в харківських журналах «Украинский вестник», редактором якого був Григорій Квітка-Основ'яненко, а також «Харьковский демократ», «Украинский журнал».

Григорій Квітка-Основ'яненко

Засновник сучасної української прози

Петро Гулак-Артемовський

Байкар, ректор і викладач Харківського університету

Микола Костомаров

Автор «Книги буття українського народу»

Подумайте, що об'єднує зображених на світлинах історичних діячів. Яким був вплив діяльності національних романтиків на українську культуру і суспільство?

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак:

Романтичні погляди на народну творчість відкривали нові перспективи для національного розвитку. «Приспані» і «замертвілі» нації треба було «пробуджувати» і «відроджувати», хоча насправді перші національні будителі-романтики не так відроджували «старі», як будували цілком «нові» нації.

Яке поняття ви вважаєте більш науковим — «*національне відродження*» чи «*націотворення*»? Відповідь аргументуйте.

Варто запам'ятати!

Автономія — самоврядування, право населення певної території самостійно вирішувати справи внутрішнього управління.

Еліта національна — найбільш підготовлена і згуртована частина суспільства, його провідна верства, яка усвідомлює цілі, що стоять перед нацією і скеровує зусилля національної спільноти на їх досягнення.

Суспільно-політичний рух — рух, учасники якого висувають ідеї певних змін в організації життя суспільства і діють у напрямку досягнення цих цілей.

Та все ж масштаби політичної діяльності козацької старшини слід визнати як незначні. За цей час польська шляхта підняла проти Росії два великих повстання (наприкінці XVIII ст. і в 1830–1831 рр.). Російське дворянство у 1825 р. спромоглося організувати повстання проти царя з метою спрямувати Росію на шлях оновлення. На подібні дії нащадки козацької старшини вже були не здатні, а спалах патріотичних почуттів видатний український письменник і історик Пантелеймон Куліш пояснював так: «*Зі втратою в Україні останніх решток своєрідного громадського устрою з'явилася потреба виразити свою народність перед судом сучасного і наступних поколінь*».

Однак недооцінювати літературно-художню та історично-дослідницьку діяльність нащадків славних козацьких родів також не варто. Ця діяльність поклала початок українському національному відродженню, плодами якого скористалися пізніші покоління українців.

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації виконайте творчий проект «Романтизм і творення націй у країнах Європи XIX ст.».

Діємо: практичні завдання

Розгляньте хмаринку слів. Поясніть, як пов'язані між собою імена історичних діячів у хмаринці. Про одного із запропонованих діячів складіть графічне повідомлення за зразком.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ⇝ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ⇝ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Утворіть логічні пари.

1	1798 р.	**А**	Відкриття Харківського університету
2	1791 р.	**Б**	Місія В. Капніста до Пруссії
3	1805 р.	**В**	Публікація М. Цертелєвим збірки українських пісень
4	1819 р.	**Г**	Вихід першого видання «Енеїди»

2. Упорядкуйте історичні події.

Публікація Цертелєвим збірки пісень → Ліквідація російським урядом автономії України → Відкриття Харківського університету → Поява Новгород-Сіверського гуртка

Обговорюємо в групі

1. У російських роботах Василь Капніст завжди подається як великий російський письменник. Як ви думаєте, чи коректне таке визначення?
2. Об'єднайтеся у дві групи та обговоріть, як вплинули на українське національне відродження 1) ідеї романтинків, 2) ідеї автономістів.

Мислю творчо

1. Уявіть себе керівником/керівницею екскурсії. Проведіть уявну екскурсію літературним музеєм. На які твори XIX ст. необхідно звернути увагу? Який вплив на українське національне відродження вони справили?
2. Опрацюйте хмарки слів. За допомогою наведених слів складіть коротке повідомлення до історичної енциклопедії.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1791 р.	Таємна місія Василя Капніста до Пруссії
1798 р.	вихід друком поеми «Енеїда» І. Котляревського
1805 р.	Відкриття Харківського університету

§10 Кирило-Мефодіївське братство

Пригадайте, яким бачили майбутнє України представники різних течій суспільно-політичного руху в Україні на початку XIX ст. Чому ці течії не мали єдиної точки зору на майбутнє України?

1. ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ УЧАСНИКІВ БРАТСТВА

Київський університет, відкритий у 1834 р., одразу став центром вільної думки. У **грудні 1845 р.** в університетському середовищі утворилась таємна організація українських інтелектуалів — **Кирило-Мефодіївське братство (товариство).** До його діяльності було залучено близько ста осіб, а основою стали 12 членів. Оскільки християнство пронизувало всі сфери діяльності братчиків, можна припустити, що ця цифра невипадкова і пов'язана з 12 апостолами — учнями Ісуса Христа. Серед братчиків були такі постаті, як **Микола Гулак, Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, Василь Білозерський.** Історики сперечаються, чи належав до братства Тарас Шевченко. І він сам, і інші братчики заперечували це. Але **Тарас Шевченко** був залучений до діяльності товариства, знав його таємні документи, тому можна припустити, що всі заперечення — вияв конспірації і прагнення захистити поета від переслідувань.

Кирило-Мефодіївське братство на початку 1846 р.

Подумайте, які засоби боротьби за національну ідею могли обрати братчики. Які з цих форм, на вашу думку, є найефективнішими?

ІДЕОЛОГІЯ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО БРАТСТВА

- Виступали проти кріпосної залежності, за звільнення селян.
- Прагнули встановлення демократичної республіки і ліквідації самодержавства.
- Хотіли утворення рівноправної федерації слов'янських народів.
- Вважали, що український народ демократичний у своїй сутності і тому саме українці очолять боротьбу слов'ян за свободу, а столиця майбутньої федерації буде в Києві.
- Вважали за необхідне поступово поширювати християнський лад у всьому світі.

Поміркуймо!

Що таке на вашу думку «*національна ідея*»? Сформулюйте ваше розуміння української національної ідеї.

Історичні подробиці

Поєднання християнської і національної ідей кирило-мефодіївці запозичили у польських інтелектуалів, передовсім з твору Адама Міцкевича «Книги народу польського і пілігрімства польського», написаного і виданого в Парижі 1832 р. після поразки Листопадового повстання 1830-1831 рр. Але, незважаючи на запозичення однієї з центральних ідей, програма братства була оригінальною. У ній знайшла розвиток ідея українського месіанства: український народ, найбільш пригноблений і зневажений, а заразом — найбільш волелюбний і демократичний, звільнить росіян від їхнього деспотизму, а поляків — від аристократизму. Федерацію слов'янських народів братчики уявляли на зразок стародавніх грецьких республік або Сполучених Штатів Америки.

2. ДІЯЛЬНІСТЬ І ЗДОБУТКИ. КУЛЬТУРНИЦЬКА ПОЛІТИКА

Члени товариства створювали, обговорювали і поширювали програмні документи. Ключовим з них була «Книга буття українського народу» авторства М. Костомарова. Він сам підкреслював, що вона написана у формі релігійного трактату, щоби полегшити її сприйняття простими людьми. Через постійне звернення до християнства він різко засуджує визиск і несправедливості, що їх дозволяє собі влада. Як зразок взаємин між людьми М. Костомаров розглядає козацтво, яке в його баченні не знає нерівності і панування людини над людиною. Україна має місію показати слов'янським народам шлях до ліквідації

«Книга буття українського народу» — ідеологічна програма Кирило-Мефодіївського братства

Микола Костомаров (*художник — Микола Ґе, 1878 р.*)

Прокоментуйте висловлювання російського історика Павла Мілюкова, «*...публіка піднесла його так високо, як не підносила жодного історика з часів М. Карамзіна*». Чим, на вашу думку, зумовлений такий успіх творів М. Костомарова?

утисків і національного поневолення, допомогти об'єднанню у федерацію. М. Костомаров писав також художні твори. У повісті «Панич Наталич» наголосив на порозуміння між слов'янськими народами, знищення поневолення і соціальної нерівності.

Постать в історії

Микола Костомаров (1817–1885 рр.). Народився в Україні, але мав російське походження. Здобув освіту в Харківському університеті і після недовгого вчителювання на Волині одержав у 1845 р. призначення до Київського університету. У своїх лекціях з історії, книжках він показував не лише подібність, а й відмінність «двох народностей» (української та російської), дві засади історичного розвитку: демократичну козацьку в Україні та самодержавну, притаманну Росії.

Українці, за М. Костомаровим, «*знати не хотіли ні царя, ні пана*». Він наголошував на невідповідності деспотизму й монархізму самій природі українства. Зіставляючи український і російський характери та світосприйняття (ментальність), М. Костомаров наголошував на істотних відмінностях між ними.

Аналіз глибинних відмінностей українців і росіян став обґрунтуванням самостійності двох народів, підтвердженням наявності в них рівних прав на державність. М. Костомаров висував ідею єдності пригноблених слов'янських народів, що тільки й могла їх врятувати від національного та соціального гноблення. Ця ідея лягла в основу діяльності кирило-мефодіївців.

Жінка в історії: «З думкою про сестер»

Студент Г. Андрузький підготував проєкти Конституції, де міркував над найліпшими способами організації влади. Він наголошував на необхідності ліквідації станових привілеїв і рівності всіх перед законом.

П. Куліш підготував підручник з історії України, який вдалося видати у 1846 р. Братчики також готували проєкти відкриття народних шкіл і збирали із цією метою гроші, що стало частиною звинувачення після викриття товариства.

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації та знань, здобутих на уроках української літератури, пригадайте, які твори середини XIX ст. описують історію козацтва і боротьби за національне визначення. Чому, на вашу думку, автори цих творів обирали основною темою козацьку героїку?

Бюст був встановлений до 200-ліття з дня народження поета біля Київської міської держадміністрації. Скульптура зображає Т. Шевченка у віці 26–27 років. Саме тоді він активно працював над «Кобзарем». Замість постаменту використано протитанковий їжак.

Поміркуйте, як на творчості Т. Шевченка та інших письменників першої половини XIX ст. позначилося становище України, відсутність власної державності та національні утиски.

Тарас Шевченко з «Кобзарем»
(*скульптор — Ігор Гречаник, 2014 р.*)

Свідчать документи

Статут Кирило-Мефодіївського товариства

Головні ідеї товариства:

1. Визначаємо, що духовне і політичне об'єднання слов'ян є тією справжньою метою, до якої вони повинні прагнути.

2. Визначаємо, що при об'єднанні кожне слов'янське плем'я повинно мати свою самостійність, а такими племенами вважаємо: південно русів (українців. — *Авт.*), північно-русів (росіян. — *Авт.*), білорусів, поляків, чехів зі словенцями, лужичан, іллірo-сербів з хурутанами (хорватами. — *Авт.*) і болгар.

3. Визначаємо, що кожне плем'я повинно мати народне правління і дотримуватися повної рівності співгромадян за їх народженням, християнським віросповіданням і станом.

4. Визначаємо, що правління, законодавство, право власності й освіта у всіх слов'ян повинні ґрунтуватися на святій релігії Господа нашого Ісуса Христа.

5. Визначаємо, що при такій рівності освіченість і чиста мораль повинні служити умовою участі в правлінні.

6. Визначаємо, що має існувати спільний Слов'янський собор з представників всіх племен.

Який світогляд став основою ідей братчиків?

Головні правила товариства:

1. Товариство утворюється з метою поширення вищевикладених ідей переважно через виховання юнацтва, літературу і примноження членів товариства. Товариство визначає своїми покровителями святих Кирила і Мефодія і приймає своїм знаком перстень або ікону з іменами чи зображенням цих святих.

2. Кожний член товариства при вступі приймає присягу використовувати талант, працю, статки, свої громадські зв'язки для цілей товариства, і якщо б котрийсь з членів зазнав гонінь і навіть страждань за прийняті товариством ідеї, то, відповідно до присяги, він не видасть нікого з членів, своїх побратимів.

3. У випадку, коли член потрапляє до рук ворогів і залишає в нужді сімейство, товариство допомагає йому.

4. Кожний член товариства може прийняти нового члена товариства, не повідомляючи йому імена інших членів.(…)

8. Товариство буде прагнути заранні про викорінення рабства і всякого примушення бідних класів, а водночас і про повсюдне поширення грамотності.

9. Як все товариство в цілому, так і кожний член окремо повинні узгоджувати свої дії з євангелійськими правилами любові, покірності і терпіння; правило ж: «Мета виправдовує засоби» товариство визначає безбожним.

10. Ніхто з членів товариства не повинен оголошувати про існування і склад товариства.

Визначте головні завдання, які ставили кирило-мефодіївці для розв'язання соціальних і національних проблем.

Землянка Шевченка
(*експозиція в Музеї Шевченка в м. Форт-Шевченко, Казахстан, 1932 р.*)

3. ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

Кирило-Мефодіївське товариство було викрито за доносом студента Петрова, його основних учасників заарештували навесні 1847 р. Частину членів товариства було заслано у різні регіони Російської імперії, М. Костомаров отримав рік, а М. Гулак — три роки ув'язнення. Найважче було покарано Т. Шевченка — його віддали у солдати на 10 років, заборонивши писати і малювати.

Свідчать документи

Довідка жандармів про Кирило-Мефодіївське товариство

… Недавно виявлено, що молоді вчені люди в Києві, майже всі уродженці Малоросії, утворили Українсько-Слов'янське товариство Св. Кирила і Мефодія. Засновниками товариства були: колезький секретар Гулак, ад'ютант Костомаров і кандидат Білозерський, але з ними зближалася і інша молодь, яка здебільшого вчилася в Університеті Св. Володимира.

Товариство ставило собі за мету приєднання до Росії іноземних слов'янських племен, а засобами до цього воно вважало піднесення слов'янських племен до поваги власної їх народності, усунення звичаїв із всього іноземного, знищення ворожнечі і встановлення згоди між ними, схиляння їх до сповідання однієї православної віри, відкриття училищ і видання книг для простого народу.

Треба ще відзначити, що ідеї про відновлення в кожній країні народності, мови, власної літератури і об'єднання слов'янських племен в одно ціле, не належать тільки особам, причетним до згаданої справи, а становлять об'єкт міркувань багатьох учених, і тих, хто з них займається дослідженням взагалі про слов'ян, називають слов'янофілами. А в Києві і в Малоросії слов'янофільство перетворюється в українофільство. Там молоді люди більше піклуються про відновлення мови, літератури і звичаїв Малоросії, мріючи навіть про повернення часів колишньої вольниці козацтва і гетьманщини.

Причетні до справи про Українсько-Слов'янське товариство, як уродженці Малоросії, були, власне, українофілами. Усі вони у своїх листах, а художник Шевченко, колишній вчитель Куліш і Костомаров навіть у надрукованих ними творах, зображаючи не правильно справжнє становище України, яка ніби перебувала в тяжкому становищі, захоплено говорили про колишню Малоросію, надаючи їй надзвичайно великого значення. Вірші Шевченка на малоросійській мові, особливо рукописні: «Сон», «Послання до мертвих і живих...», «Три душі» та інші, одні пасквільного і величезною мірою зухвалого, а інші прямо підбурливого змісту, за височайшою затвердженою ухвалою з справи про Українсько-Слов'янське товариство, винуваті засуджені до суворого покарання...

1. Визначте, як влада оцінювала діяльність кирило-мефодіївців.
2. Спираючись на додаткові джерела, наведіть приклади діяльності братчиків, та визначте основні ідеї їхніх творів.

Виникнення і діяльність товариства свідчили про поступальний розвиток українського руху. Попередні організації складалися майже виняткова з представників дворянства, нащадків козацьких старшин. Діячі Кирило-Мефодіївського товариства були інтелігентами — вони жили не за рахунок праці селян, а з власних знань. Вихідці з різних станів, вони мислили ширше, розуміли, що саме важливо для більшості українців.

Кирило-мефодіївці поєднали погляди козацьких старшин-автономістів, романтиків, що прагнули розвитку народної культури і права кожного народу на освіту та модерні ідеї загальної рівності і демократичного правління. Члени товариства запропонували альтернативу російського варіанта об'єднання слов'ян — демократичну федерацію вільних народів. І найголовніше — незважаючи на розгром організації, вони не склали руки. Після відбуття покарань вони продовжили культурницьку роботу, яка втілилася у нові твори Т. Шевченка,

видання журналу «Основа» з публікаціями українською мовою, продовження М. Костомаровим пояснення світоглядної відмінності між українцями і росіянами тощо.

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак:

Історичне значення Кирило-Мефодіївського братства треба оцінювати на кількох рівнях і в кількох контекстах. У загальноєвропейському контексті товариство було українським відповідником націоналістичних організацій, що між 1830 і 1848 роками виникли по всьому континенті під впливом наполеонівських воєн, антимонархічних революцій і поширення ідеології романтизму — «Молода Італія», «Молода Німеччина», «Молода Польща», «Молода Ірландія» та ін. Спільним для всіх цих організацій було поєднання національних гасел з ідеєю демократії. У специфічних обставинах Центральної та Східної Європи кирило-мефодіївці були одними з численних речників концепції слов'янської єдності. Однак порівняно з вимогами інших всеслов'янських рухів... київське товариство відрізнялося найреволюційнішою програмою демократичної слов'янської федерації.

У контексті Російської імперії діяльність кирило-мефодіївців поклала початок нової української ідентичності серед місцевої еліти. Досі українці задовольнялися тими нішами, які створювала для них російська культура.... З часу появи Кирило-Мефодіївського братства російська й українська ідентичності не могли уже бути примирені одна з одною.

Зіставте діяльність Кирило-Мефодіївського братства з діяльністю інших європейських національних організацій, визначте, що між ними є спільного, а що — відмінного.

Отже, історичне значення товариства полягає в тому, що воно стало спробою української різночинної інтелігенції вдатися до політичної боротьби. Уперше було розроблено широку політичну програму національно-визвольного руху, яка стала дороговказом для наступників. Важливо й те, що товариство було самостійним і самобутнім політичним формуванням, яке організаційно не підпорядковувалося, а ідеологічно не повторювало політичних настанов жодної із загальноросійських суспільних течій.

Діємо: практичні завдання

За допомогою матеріалів параграфа та додаткових джерел інформації створіть мапу думок або інфографіку на тему «Утворення та діяльність Кирило-Мефодіївського товариства».

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

Із запропонованих прізвищ історичних діячів, оберіть учасників Кирило-Мефодіївського братства. Про одного з них складіть коротке повідомлення.

А Т. Шевченко
Б П. Куліш
В П. Пестель
Г М. Костомаров
Д М. Гулак
Е М. Муравйов
Ж В. Білозерський
З Леся Українка
І І. Франко

Обговорюємо в групі

Обговоріть у групах особливості діяльності Кирило-Мефодіївського товариства: передумови утворення, мета і завдання, діяльність, результати діяльності. За підсумками роботи створіть мапу думок.

Мислю творчо

Напишіть коротку статтю для історичної енциклопедії на тему: «Історичне значення діяльності Кирило-Мефодіївського братства». Використайте фотоколаж. Установіть, яких історичних діячів на ньому зображено.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

Січень 1846 — березень 1847 рр. Діяльність Кирило-Мефодіївського братства

§ 11

Практичне заняття: «Ідея слов'янської федерації в програмових документах Кирило-Мефодіївського братства»

Як розпочиналося українське національне відродження на Наддніпрянщині? Чому діяльність Кирило-Мефодіївського товариства ознаменувала початок принципово нового етапу національного відродження?

1. ПОРТРЕТНА ГАЛЕРЕЯ

Установіть відповідність між портретами учасників Кирило-Мефодіївського братства і характеристиками цих діячів.

1

Микола Костомаров

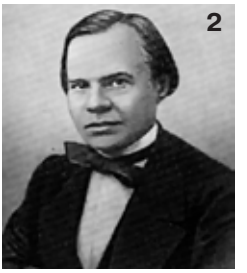
2

Василь Білозерський

3

Микола Гулак

4

Пантелеймон Куліш

А Український письменник, фольклорист, етнограф. Член Кирило-Мефодіївського братства. Автор першого українського історичного роману «Чорна рада», присвяченого подіям в Ніжині 1663 р. Уклав першу фонетичну абетку української мови.

Б Український науковець, громадський і політичний діяч. Член Кирило-Мефодіївського братства. Походив із козацько-старшинського, а згодом — дворянського роду. Випускник Дерптського університету. Після ув'язнення в 1847 р. перебував у Шліссельбурзькій фортеці до 1850 р.

В Член Кирило-Мефодіївського братства. Випускник Київського університету. Автор «Записок» (пояснень до «Статуту»), у якій змалював складне становище слов'янських народів. У 1847 р. був заарештований і засланий до Петрозаводська.

Г Випускник харківського університету. Один із засновників Кирило-Мефодіївського братства. Ймовірний автор програмових документів — «Книга буття українського народу», «Статут Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія».

2. ДОКУМЕНТОЗНАВЦІ

Прочитайте витяг зі Статуту Кирило-Мефодіївського товариства. Визначте головні завдання, які ставили кирило-мефодіївці для розв'язання соціальних і національних проблем. Уявіть себе членом/членкинею товариства. Запропонуй тези сучасного варіанта Статуту.

Статут Кирило-Мефодіївського товариства

1. Визначаємо, що духовне і політичне об'єднання слов'ян є тією справжньою метою, до якої вони повинні прагнути.

2. Визначаємо, що при об'єднанні кожне слов'янське плем'я повинно мати свою самостійність, а такими племенами вважаємо: південно-русів (українців), північно-русів (росіян), білорусів, поляків, чехів зі словенцями, лужичан, іллірo-сербів з хурутанами (хорватами) і болгар.

3. Визначаємо, що кожне плем'я повинно мати народне правління і дотримуватися повної рівності співгромадян за їх народженням, християнським віросповіданням і станом.

4. Визначаємо, що правління, законодавство, право власності і освіта у всіх слов'ян повинні ґрунтуватися на святій релігії Господа нашого Ісуса Христа.

5. Визначаємо, що при такій рівності освіченість і числа мораль повинні служити умовою участі в правлінні.

6. Визначаємо, що має існувати спільний Слов'янський собор з представників всіх племен.

Головні правила товариства:

1) Товариство утворюється з метою поширення вищевикладених ідей переважно через виховання юнацтва, літературу і примноження членів товариства. Товариство визначає своїми покровителями святих Кирила і Мефодія і приймає своїм знаком перстень або ікону з іменами чи зображенням цих святих.

2) Кожний член товариства при вступі приймає присягу використовувати талант, працю, статки, свої громадські зв'язки для цілей товариства, і якщо б котрийсь з членів зазнав гонінь і навіть страждань за прийняті товариством ідеї, то, відповідно до присяги, він не видасть нікого з членів, своїх побратимів.

3) У випадку, коли член потрапляє до рук ворогів і залишає в нужді сімейство, товариство допомагає йому.

4) Кожний член товариства може прийняти нового члена товариства, не повідомляючи йому імена інших членів...

8. Товариство буде прагнути зарані про викорінення рабства і всякого примушення бідних класів, а водночас і про повсюдне поширення грамотності.

9. Як все товариство в цілому, так і кожний член окремо повинні узгоджувати свої дії з євангелійськими правилами любові, покірності і терпіння; правило ж: «Мета виправдовує засоби» товариство визначає безбожним.

10. Ніхто з членів товариства не повинен оголошувати про існування і склад товариства.

3. ЮНІ ДОСЛІДНИКИ МИНУВШИНИ

Кирило-Мефодіївське товариство стало виразником інтересів українців Наддніпрянщини. Одним із ключових гасел товариства була ідея слов'янської федерації.

Варто запам'ятати!

Слов'янська федерація — це об'єднання усіх слов'янських народів в єдиній федеративній республіці на принципах рівності, свободи, самостійності.

Ознайомтеся із уривками історичних джерел та підготуйте відповіді на запитання:

1. Якою автори документів бачать федерацію слов'янських народів? У чому її необхідність?

2. Чи можливою, на ваш погляд, була федерація слов'янських народів, якби діяльність Кирило-Мефодіївського братства не припинилася 1847 р.?

Микола Костомаров про Польщу та Московію

...По многих літах стало в Славянщині три неподлеглих царства: Польща, Литва і Московщина... Польща була з поляків і кричали поляки: у нас свобода і рівність, але поробили панство й одурів народ польський, бо простий люд попав у неволю саму гіршу, яка денебудь була на світі, і пани без жодного закону вішали і вбивали своїх невільників.... Московщина була з москалів і була у їх велика Річ Посполита Новгородська вільна і рівна, хоч не без панства: і пропав Новгород за те, що і там завелось панство, і цар московський взяв верх над усіма москалями, а той цар узяв верх, кланяючись татарам, і ноги цілував ханові татарському, бусурману, щоб допоміг йому держати в неволі неключимій народ московський, християнський...

Василь Білозерський «Записка...»

Єдиним засобом... для повернення народних прав є з'єднання слов'янських племен в єдину родину під охороною закону, любові та волі кожного. Об'єднавшись руками дружби, вони зможуть захистити себе від усілякого варвара та повернуть свої права.

3. Виділіть основні ідеї кирило-мефодіївців та заповніть запропоновану схему.

Розділ 2

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

§ 12

Інкорпорація українських земель до складу Австрійської імперії

Пригадайте, яким було становище українських земель у складі Речі Посполитої в останні десятиліття її існування? Як були поділені українські землі під час поділів Речі Посполитої?

1. ВХОДЖЕННЯ ГАЛИЧИНИ І БУКОВИНИ ДО СКЛАДУ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Діємо: практичні завдання

1. Проаналізуйте текст підручника й історичну карту і випишіть до зошита дати входження Галичини і Буковини до складу Австрійської імперії.

2. Назвіть, до складу яких держав входили ці українські землі попередньо.

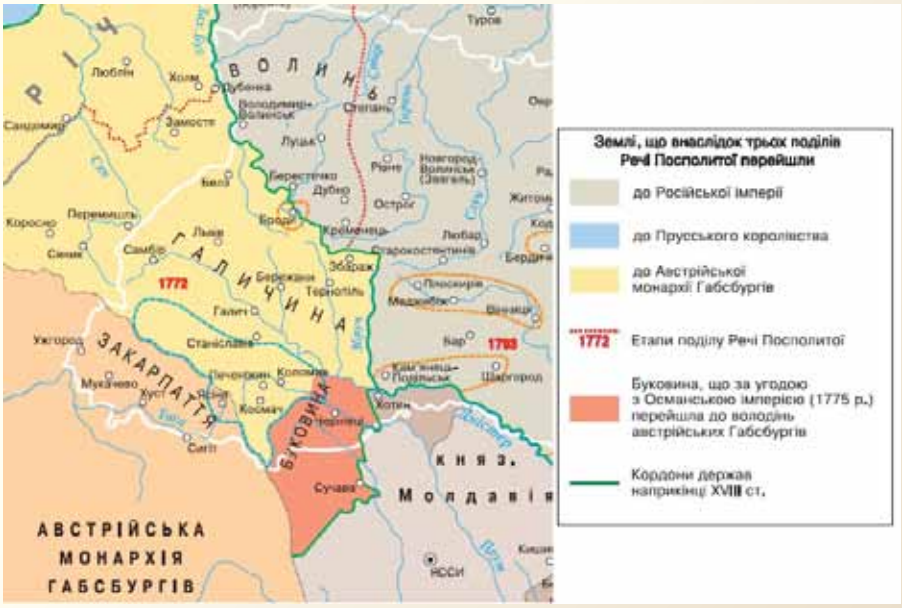

Інкорпорація українських земель до складу Австрійської імперії

Наприкінці XVIII ст. західноукраїнські землі перебували під владою Австрійської імперії. Закарпаття разом зі Східною Угорщиною було приєднане до Австрійської імперії внаслідок війн з Османською імперією у **1699 р.** Територія Закарпаття залишалася у складі Угорщини. Внаслідок Першого поділу Речі Посполитої до імперії також приєднали Східну Галичину, а за угодою **1775 р.** австрійці відібрали у Туреччини й Буковину (без Хотинської землі). Східна Галичина та Північна Буковина входили до складу утвореного австрійською владою «Королівства Галичини і Лодомерії». Його західну частину становили етнічні польські землі (Малопольща). Поділ Галичини на східну частину з більшістю українського населення та західну, де переважали поляки, не був закріплений адміністративно, однак сучасники його добре усвідомлювали. Етнічний кордон між польським і українським населенням умовно проходив по річці Сян.

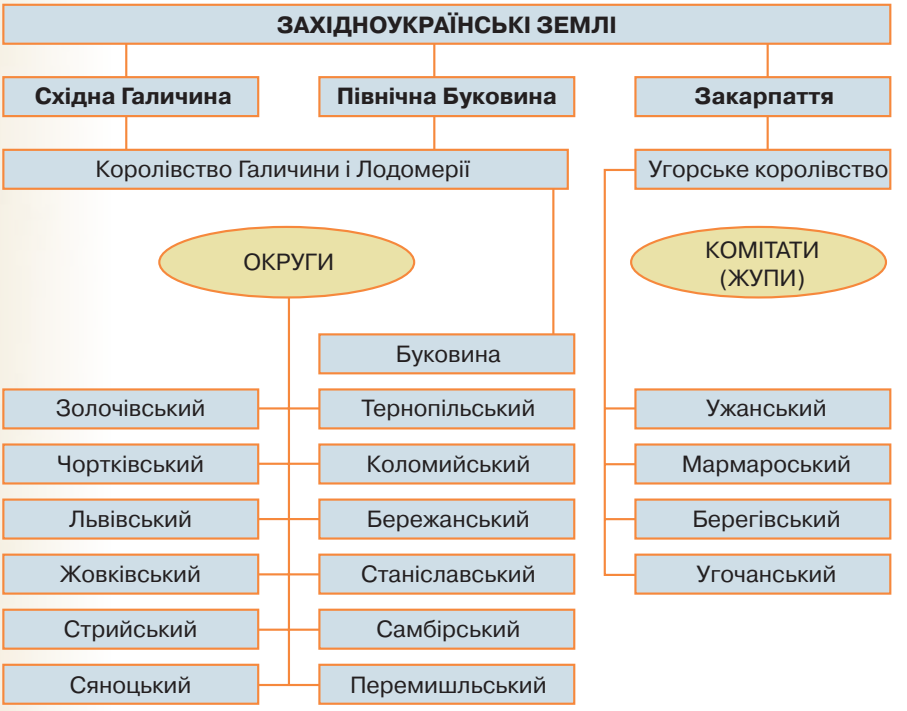

Адміністративно-територіальний устрій західноукраїнських земель у складі Австрійської імперії

1. Покажіть на карті територію Королівства Галичини і Лодомерії.
2. Дізнайтеся з додаткових джерел про походження назви цієї адміністративно-територіальної одиниці. Поміркуйте, з чим пов'язане встановлення саме такої назви.
3. Висловіть припущення, чому австрійська влада відмовилася від об'єднання українських земель в одну адміністративно-територіальну одиницю. Які наслідки це матиме для українців?

2. ЙОСИФІНСЬКІ РЕФОРМИ

У Галичині і Буковині, яка становила ядро західноукраїнських земель, австрійці успадкували необмежену владу польської шляхти, слабко розвинену промисловість й торгівлю, відсутність великих міст і нормальних шляхів сполучення, бідність неосвіченого (шкіл узагалі не було), закріпаченого селянства. Австрія розглядала західноукраїнські землі як джерело для поповнення державної казни грошима, а армії — солдатами. Щоб досягти цієї мети, потрібно було перебудувати життя новоприєднаних земель. Тому невдовзі після зміни влади у краї відбулися реформи в економічному і суспільному житті в дусі «освіченого абсолютизму». В історію вони увійшли під назвою **«йосифінські реформи»**, оскільки припали на 70–80-ті роки XVIII ст. — часи правління в Австрійській імперії Марії Терезії (1740–1780 рр.) та її сина Йосифа II (1780–1790 рр.).

Пам'ятник Марії Терезії в м. Ужгород (*робота скульптора Богдана Томашевського, 2015 р.*)

На основі аналізу історії йосифінських реформ поясніть, чому в пам'яті жителів Західної України зберігся позитивний образ Марії Терезії.

Нововведення в **аграрній сфері** посіли центральне місце. Реформами влада намагалася поліпшити становище селянства — найчисленнішої верстви підданих, а отже, головне джерело збирання податків. Їм довелося відштовхуватися від невтішних реалій — становище в сільському господарстві Галичини провокували соціальні конфлікти. Окрім Галичини, ніде в Австрійській імперії визискування селянства не набуло таких потворних форм: під час літніх сільськогосподарських робіт панщина становила шість днів на тиждень. На початку 80-х років XVIII ст. з'явився імператорський указ, який проголосив звільнення селян від особистої залежності з боку поміщиків і чітко визначив розмір панщини (до 30 днів на рік). Обмеження свавілля галицької шляхти пояснювалося її переважно польським складом — австрійська влада не довіряла польським землевласникам.

Жінки в історії: «Королева Галичини та Лодомерії»

Було проведено також **релігійну реформу**. До реформи греко-католицьке й іудейське віросповідання обмежували у правах, їхніх представників не допускали до державної служби. Євреїв до того ж зобов'язували носити спеціальний одяг, сплачувати за переміщення територією монархії принизливий податок, який традиційно стягували за утримання худоби.

Становище докорінно змінилося після приєднання краю до Австрії. Католицька, протестантська й греко-католицька церкви були зрівняні в правах. Вірянам однаковою мірою відкривалася дорога до університетів, державної служби, дозволялося продавати й купувати землю тощо. Окремі заходи були вжиті щодо інтеграції єврейського населення до загальноімперської системи суспільних відносин.

Оскільки католицька церква контролювала тодішню систему освіти, релігійні реформи були пов'язані з **освітніми**. У Львові замість закритої єзуїтської академії в **1784 р.** відновили університет. При ньому діяв *Руський інститут*, де на філософському і богословському факультетах навчалися українці. Іншим нововведенням стало впровадження початкових і середніх шкіл. У початковій школі дозволялося навчання рідною мовою.

Реформи безпосередньо зачепили два головних стани українського суспільства — селянство і духовенство. Доля галицьких селян виявилася кращою, ніж у співвітчизників у Російській імперії. У той час, як Йосиф II ліквідовував найогидніші вияви кріпацтва, Катерина II вводила його для мільйонів українців. Нововведення в Австрійській імперії хоч і не усунули протистояння поміщиків і селян, але дещо його послабили.

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак:

Найголовнішим наслідком йосифинських реформ було те, що вони не ліквідували соціального конфлікту між поміщиками і селянами, а лише узаконили його. Хоча селянські бунти раз у раз вибухали в Галичині, але здебільшого селяни у боротьбі з поміщиками вдавалися не до вил і сокири, а до суду. До середини XIX ст. у Східній Галичині майже не було села, яке не судилося б зі своїм поміщиком.

Чим, на вашу думку, можна пояснити такі відмінності у становищі селян Галичини і Наддніпрянської України?

Пам'ятник Йосифу II в Чехії

Щодо духовенства, то реформи прищепили йому нову поведінку, яка полягала в моральному обов'язку поширювати серед віруючих освіту, пропагувати передові методи господарювання, відкривати школи, інакше кажучи, служити народові.

Історичні подробиці

Реформи «освіченого абсолютизму» сприяли формуванню серед українського населення позитивного ставлення до Австрійської імперії. На відміну від поляків, українці не мали підстав шкодувати за втратою Речі Посполитої, яку асоціювали з шляхетською анархією і свавіллям польських землевласників. На протиставленні австрійських часів польським сформувалося **австрорусинство** — емоційно позитивне ставлення селянства і греко-католицького духівництва до Габсбурзької монархії, переконання в тому, що австрійська влада, і насамперед «добрий цисар» опікуються долею галицьких русинів, але поліпшенню становища селян перешкоджає польська шляхта. Ці настрої активно підживлювали австрійські чиновники, формуючи уявлення, що будь-який громадянин може поскаржитися на несправедливості цисарю і знайти захист. Австрорусинство відіграло певну роль у формуванні модерної національної ідентичності українців, оскільки сприяло розмежуванню галицьких русинів з поляками.

Реформи позитивно позначилися на господарському житті західноукраїнських земель. Але вони не були такими глибокими, щоб істотно змінити ситуацію, що склалася тут за часів Речі Посполитої. До того ж наступники імператорів-реформаторів Леопольд II (1790–1792 рр.) і Франц II (1792–1835 рр.) стали на шлях контрреформи, особливо в селянському питанні. Було ліквідовано обмеження на кількість днів панщини, зросли повинності.

Ратуша в м. Бережани на Тернопіллі (*зведена в 1803 р., сучасний вигляд*). У 1805 р. тут відкрили відому Бережанську гімназію

3. НАЦІОНАЛЬНИЙ І СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ

У Східній Галичині українці (русини) становили близько 65 % населення. Поляки жили переважно в західній частині краю, тому тут їхня частка становила близько 20 % . Досить чисельною групою (майже 10 %) були галицькі євреї, які становили 70 % усіх євреїв Габсбурзької монархії. Виразну більшість мали українці також на Буковині і у Закарпатті. Відповідно румуни і мадяри зосереджувалися в містах і рівнинних частинах південної Буковини і південного Закарпаття. В містах жили також вірмени і німці.

Як і на Наддніпрянщині, етнічні відмінності простежувалися в соціальному статусі. У Галичині панівною верствою була польська шляхта, у Буковині — румунські бояри, а в Закарпатті — угорські пани. Міське населення також складалося переважно з неукраїнців.

Українці у всіх трьох частинах становили майже виключно селянську спільноту з невеликою кількістю греко-католицького духовенства. Українці займали нижчі щаблі суспільної піраміди. Української шляхти у краї не існувало, а інтелігенція була нечисленна.

Діємо: практичні завдання

1. Покажіть на карті території, що входили до складу Австрійської імперії.

2. Зробіть висновки про те, де переважно жили українці: у містах чи селах. Як це позначалося на рівні їхнього життя?

Діємо: практичні завдання

Проаналізуйте діаграму та дайте відповідь на запитання. Чому, на вашу думку, панівне становище в Галичині займали представники інших національностей, хоча більшість населення становили українці?

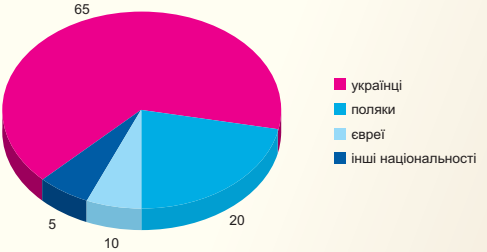

Національний склад населення Галичини (%)

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Утворіть логічні пари між назвами йосифінських реформ і їхніми наслідками.

1 Аграрна	**А** Зростання освітнього рівня греко-католицьких священників, що дозволяло їм перетворитися на провідну верству українського суспільства Західної України
2 Релігійна	**Б** Зрівняння в правах представників різних релігійних конфесій
	В Розширення особистих прав українського селянства
3 Освітня	**Г** Розгортання протестних рухів українського селянства

2. За матеріалами параграф заповніть схему.

Обговорюємо в групі

Зіставте політику Австрійської і Російської імперій щодо українських земель. Визначте, що в них спільного, а що — відмінного.

Мислю творчо

Спрогнозуйте наслідки релігійної і освітньої реформ для суспільно-політичного розвитку західноукраїнських земель.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

70—80-ті роки XVIII ст.	Реформи Марії Терезії та Йосифа II
1784 р.	Відновлення Львівського університету

§13 Соціально-економічне становище західноукраїнських земель. Соціальні протести

? Назвіть позитивні зміни в житті західноукраїнських земель, які були зумовлені йосифінськими реформами. Чи були зміни, впроваджені аграрною реформою, тривалими?

1. СТАН ГОСПОДАРСТВА І СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ НАСЕЛЕННЯ

Попри проведені реформи, Західна Україна залишалася аграрним краєм, у якому господарювали великі магнати і дрібнопомісна шляхта. Вони намагалися наростити виробництво за рахунок визиску селян. Лише в поодиноких маєтках прагнули використовувати агротехнічні досягнення, застосовували найману працю. Панівною формою виробництва було фільваркове панщинне господарство, поєднане з данинами продуктами та грішми. Більшість населення становили селяни, які поділялися на поміщицьких (78 %) і державних (22 %). У цьому плані ситуація не відрізнялася від тієї, що мала місце в підросійській Україні.

Поміркуймо!

Пригадайте, яким було становище поміщицьких і державних селян у Наддніпрянщині.

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак

У XIX ст. Галичина мала дуже погану репутацію: «галицький граф» означав графа-самозванця, «галицькі вибори» були символом нечесних корумпованих виборів, де голоси продавалися за пиво і ковбасу... На карті Східної Європи Галичина посідала тоді особливе місце: її вважали архетипом відсталого аграрного суспільства. «Галицькі злидні» були «маркою», за якою в усій Європі впізнавали Галичину.... Насправді злидні не були винятково галицьким явищем, а станом всіх доінду стріальних суспільств Центрально-Східної Європи... Але... в жодному іншому регіоні не дійшло до такого сильного і глибокого зіткнення модернізації із силою традиції.

Чим, на вашу думку, можна пояснити ситуацію, описану істориком? Чи відрізняється вона від ситуації у Наддніпрянщині?

Від початку XIX ст. застійні процеси спостерігалися в слабкій промисловості, представленій головним чином легкою і добувною галузями, які спиралися переважно на ремісниче і мануфактурне вироб-

ництво. Місцевий ринок заполонили німецькі і чеські товари. Про низький загальний рівень промисловості краю свідчив і невеликий відсоток зайнятого в ній населення — 5,6 %. Без індустріалізації не було й урбанізації. Галицькі міста, за винятком Львова, нагадували великі села, міське населення становило лише 12,8 %, при чому значна його частина займалася рільництвом.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте герби українських комітатів, що входили до складу Угорського королівства, як історичні джерела. Визначте, які історичні й господарські особливості краю у них відображені.

Герби українських комітатів Угорського королівства

Політика австрійського уряду будувалася за відомим ще із часів римських цезарів принципом «розділяй і володарюй».

Польська шляхта після падіння Речі Посполитої формально втратила владу над населенням Східної Галичини. Але головні її привілеї залишилися недоторканними. Уряд використовував на свою користь суперечності між поляками й українцями. Схожа ситуація склалася й на Закарпатті та Буковині, де господарювали відповідно угорські пани та румунські бояри.

Діємо: практичні завдання

Працюючи з наступними текстами параграфа, укладіть у зошиті інфографіку «Соціальні протести селянства».

Соціальні протести селянства

- Причини
- Форми боротьби
- Найбільші виступи/лідери
- Наслідки

Соціальне становище українців в Галичині, на Буковині, у Закарпатті визначалося тим, що більшість з них були феодально залежними. Після певного послаблення під час реформ розміри панщини постійно зростали. Кріпакам її знову доводилося відробляти п'ять–шість днів на тиждень. Відбувався процес обезземелення.

Селянські наділи катастрофічно зменшувалися, зростала кількість безземельних. Селянство бідувало. Одна з тодішніх газет так змальовувала побут селян-галичан: «*Хати здебільшого чорні й темні, без димарів і без підлоги, одяг убогий, харчі пісні та несмачні й тому малокорисні, худоба виснажена, малоросла, хвора*».

Міщани також зазнавали утисків. Міста, за незначним винятком (Львів, деякі інші), не мали самоврядування. Нерідко населення невеликих міст відбувало панщину та інші повинності нарівні із селянами.

2. СОЦІАЛЬНІ ПРОТЕСТИ СЕЛЯНСТВА

Наслідком скрутного соціально-економічного становища в краї стало наростання соціальних протестів. Найпоширенішими їхніми формами було подання колективних скарг до адміністративних органів і пов'язані з ними багаторічні судові процеси селянських громад із землевласниками. Зазвичай вони закінчувалися на користь поміщиків, але в цьому протистоянні селяни згуртовувалися, у них з'являлися мужні ватажки. Поширеними були втечі селян, які особливо почастішали в 30–40-х роках XIX ст. Адміністрація краю щороку публікувала в пресі сотні оголошень про розшук утікачів, кількість яких постійно зростала.

Повсякденним явищем стали потрави панських посівів і луків, порубка лісів, розправа над сільською старшиною. Нерідко селяни вдавалися до підпалів поміщицьких садиб, гуралень та інших підприємств. У 20-40-х роках XIX ст. підпали стали майже буденністю. Селяни виступали й проти урядової адміністрації: не погоджувалися сплачувати державні податки, бойкотували рекрутські набори тощо.

На Буковині в 1838 р. селянські заворушення охопили майже весь край.

Селяни цілими громадами відмовлялися виконувати нав'язані поміщиками угоди, в яких ішлося про збільшення селянських повинностей. Лише за допомогою урядових військ ці виступи вдавалося придушити.

Поміркуймо!

1. Подумайте, як оранізовувалися селянські виступи.
2. Яку тактику і прийоми могли застосовувати повстанці у боротьбі з владою?

Нові масові заворушення спалахнули в **1843–1844 рр.** Серед селян з'явився лідер — **Лук'ян Кобилиця** (бл. 1812–1851 рр.). Жителі 22 буковинських сіл, якими він керував, захопили ліси й пасовиська, відмовилися від повинностей, вигнали чиновників і встановили самоврядування. Як і в попередніх випадках, проти селян застосували військову силу. Кілька сотень повстанців, у тому числі Л. Кобилицю, заарештували, покарали киями й різками.

Лук'ян Кобилиця
(*художник — Олександр Данченко, 1962 р.*)

Перелічені форми протесту селян були поширені в усій Західній Україні. У Прикарпатті в гірських округах вони доповнювалися традиційною формою відкритої збройної боротьби — рухом опришків. Невеликі загони нападали на панські двори і державні маєтки, відбирали або знищували майно, руйнували поміщицькі садиби, розправлялися з адміністрацією. Особливого розмаху рух опришків набув у **1810–1825 рр.** Найбільшу популярність серед ватажків опришків мав **Мирон Штолюк**. Лише в 1830 р. його загін усе ж розгромили, а М. Штолюка стратили. Для придушення руху опришків австрійський уряд упровадив польові суди, використовував військо, загони так званих гірських стрільців, прикордонну варту, охорону солеварень, тютюнових складів тощо.

Приводом для масового виступу селян Закарпаття в **1831 р.** стали обмеження (карантини, озброєні кордони на дорогах, заборона пересування), введені у зв'язку з епідемією холери. Але повсталі селяни виступали взагалі проти всієї системи чинних земельних відносин. Під впливом цих заворушень угорський уряд мусив дещо змінити в становищі селянства: закон 1836 р. ліквідував частину другорядних натуральних повинностей, а деякі інші, за згодою поміщика, дозволялося викупити тимчасово або назавжди. Селянам було надано право переходити від одного поміщика до іншого за умови виконання всіх повинностей, сплати податків і боргів. Трохи обмежувалися права поміщика у справі судочинства щодо селян і заборонялося фізичне покарання. Однак зберігалися всі найтяжчі повинності й підтверджувалося право поміщиків на володіння землями.

Пригадайте історію руху опришків в Україні. Якими були передумови його формування?

Мовою документів

З протоколу допиту Лук'яна Кобилиці

Що ж стосується підбурювання тутешніх гірських підданих... то його треба б приписати... головним чином Лук'янові Кобилиці, який поширив між підданими ідею, що вони вільні й мусять відібрати у дідичів (поміщиків. — Авт.) ліси. Для обґрунтування цього твердження оповідав Кобилиця підданим, що він має цісарський патент (указ. — *Авт.*), друкований золотими буквами, який забезпечує населенню Русько-Кимполунзької округи ці свободи. Але під час детального допиту він сказав, що не мав такого патенту, що він тільки купив книжку про права і повинності гірських підданих, яка мала позолочену печатку, й через що він прийшов до думки, що вона писана золотими буквами. З цього патенту він сказав зробити багато копій для тутешніх підданих.

Джерело: Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX століття: Збірник документів. — Київ, 1949.

Чому керівники селянських виступів часто (як у цьому разі Л. Кобилиця) твердили, що мають документи про звільнення селян, але поміщики приховують це?

У **1846 р.** Східну Галичину охопила хвиля селянських виступів, викликана поширенням сюди польського національно-визвольного повстання проти австрійського панування із Західної Галичини. Проте галицькі селяни не підтримали поляків, вбачаючи в них своїх панів — гнобителів. Навпаки, вони почали відмовлятися виконувати повинності, громити маєтки і захоплювати землі польських землевласників. Хоча вони таким чином підтримували боротьбу влади з польськими повстанцями, це спонукало австрійців після придушення польського повстання направити військові загони у галицькі села і взяти під охорону поміщицькі маєтки.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Розташуйте події в хронологічній послідовності. Назвіть події, які відбулися в Наддніпрянській Україні синхронно із названими подіями. Укладіть синхронізовану хронологічну таблицю.

Повстання під проводом Лук'яна Кобилиці → Йосифінські реформи → Активізація руху опришків → Холерні бунти в Закарпатті

2. Розтлумачте зміст принципу «*поділяй і володарюй*». Назвіть факти з історії західноукраїнських земель першої половини XIX ст., які свідчать про реалізацію цього принципу.

Обговорюємо в групі

Обговоріть у групі причини холерних бунтів на Закарпатті. Зіставте протиепідемічні заходи того часу із сучасними в умовах пандемії коронавірусу. Поміркуйте, чому населення вороже зустріло протиепідемічні заходи на початку XIX ст. Чи відбулися б селянські виступи на Закарпатті, якби не було епідемії холери?

Мислю творчо

1. Опрацюйте додаткові джерела інформації і виконайте творчий проєкт (*сторінка діяча в соціальних мережах, історичний портрет, відеоролик тощо*) «Лук'ян Кобилиця». У проєкті зверніть увагу на те, які особисті якості дозволяли стати селянським лідером.
2. Уявіть себе режисером/режисеркою. За допомогою фотоколажу складіть короткий сценарій історичного фільму про роль Л. Кобилиці в історії України.

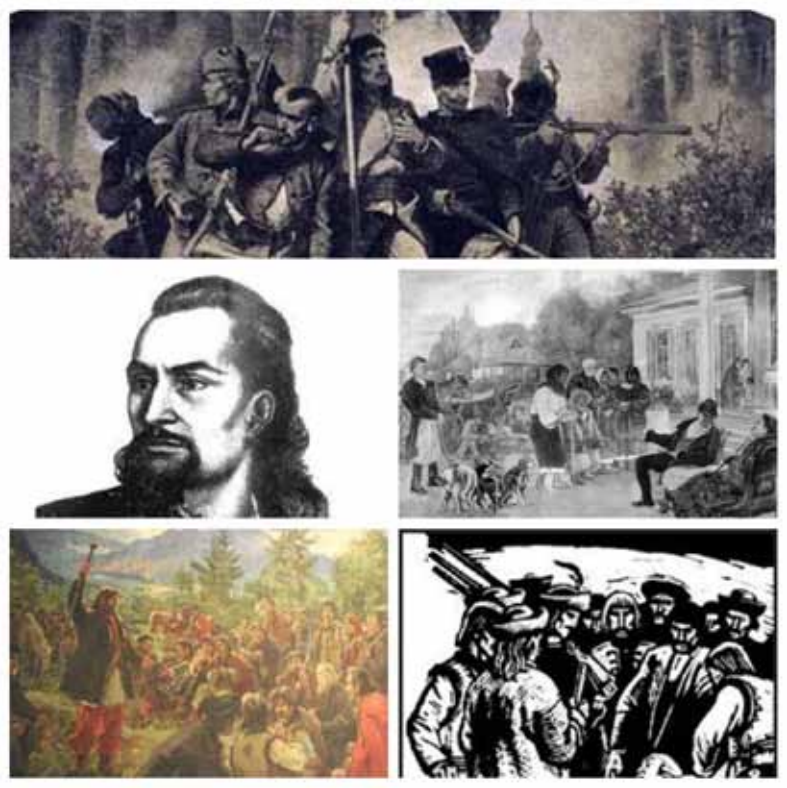

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1810–1825 рр.	Активізація руху опришків
1831 р.	«Холерні бунти» в Закарпатті
1843–1844 рр.	Повстання під проводом Лук'яна Кобилиці
1846 р.	Селянські повстання в Галичині

§14 Початок українського національного відродження у західноукраїнських землях

Коли розпочалося і в чому виявилося українське національне відродження в Наддніпрянщині? За яких обставин виникла Українська греко-католицька церква? Які ідеї пропагувало європейське Просвітництво?

1. ПРОБУДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЖИТТЯ

Як і в Наддніпрянщині, імперська політика на західноукраїнських землях викликала опір українців, які розгорнули боротьбу за збереження своєї самобутності, за свої національні права. У першій третині XIX ст. там почалося національне відродження.

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак:

Цікаво, що своєю політикою Габсбурги започаткували ідею створення мультикультурної держави... Але ця габсбурзька ідея означала, що в імперії мало існувати багато культур, які були б більш-менш рівні. У Галичині ця модель не могла зреалізуватися, бо польський націоналізм був тут дуже сильним і не хотів визнавати рівних прав за іншими...

Однак полякам було тяжко засимілювати галицьких русинів. Їх було надто багато — вони становили половину населення провінції та більшість у східній частині... До того ж вони надто відрізнялися від поляків і релігією, і соціально.

Боротьба поляків за свою незалежність стала прикладом для національних будителів Центральної і Східної Європи. Вони прикидували польський приклад на себе, стверджуючи, що їхні народи також мають свою мову, культуру і власну «душу», яка так само блукає у пошуках власного «тіла» — національної держави...Вони сприйняли модель польського націоналізму, але справедливо вирішили пристосувати її для побудови модерної України...

Яке значення, на вашу думку, мав польський національний рух для творення українського національного руху в XIX ст.?

Реформи Марії Терезії і Йосифа II створили передумови для культурного прогресу. У краї збільшилася чисельність української інтелігенції, яка дедалі частіше замислювалася над становищем народу, його минулим, сучасним і майбутнім. Але наступники імператорів-реформаторів пішли шляхом реакції не лише в селянському питанні, а й у культурно-освітній сфері. У 1805 р. початкові школи були поставлені під контроль римо-католицької церкви. Руський інститут при Львівському університеті в 1809 р. закрили. У 1812 р. влада скасувала обов'язковість освіти. Унаслідок цього рішення кількість дітей у шко-

лах різко зменшилася. Здавалося, що над австрійськими територіями України знову опустився морок неписьменності та невігластва, що західні українці опинилися в гірших умовах, ніж їхні наддніпрянські брати. Адже підросійська Україна пам'ятала про Гетьманщину і Запорозьку Січ, усупереч політиці царату зберігала дух і частково традиції вільного життя, які на початку XIX ст. ще остаточно не вивітрилися. Наддніпрянщина мала прошарок колишніх козаків, що так і не стали власністю поміщиків. На таку спадщину не могла спертися закріпачена Західна Україна, самоврядування в якій було так давно, що не залишило жодних спогадів.

Однак підавстрійська Україна мала й свої переваги. Унаслідок імператорських реформ тут сформувалася суспільна верства, здатна не лише ослабити негативні наслідки реакції, а й очолити національне відродження. Нею стали *греко-католицькі священники*, роль яких наприкінці XVIII — на початку XIX ст. швидко зростала і які стали носіями української національної ідеї.

Думки істориків

Історик Іван Лисяк-Рудницький про роль православного і греко-католицького духовенства у визвольному русі України

Боротьба козацької України за політичну незалежність у XVIII ст. була тісно пов'язана з обороною православ'я від ісламу та римського католицтва. Уніатська церква виступала тоді придатком до чужоземного польського панування. У XIX ст. відбулася цікава переміна ролей. Після того як Київський митрополичий престол був підпорядкований Московському патріархатові (1685 р.), православна церква на Україні втратила свою автономію і поступово стала повністю русифікованою. Уніатська церква, яку в Російській імперії заборонено (1839 р.), була обмежена до Габсбурзьких володінь. Але тут вона пережила дивовижне відродження. Благотворні реформи, проведені австрійським урядом, піднесли освітній і громадський рівень греко-католицького духовенства. Водночас вплив австрійського «йосифінства» дав змогу греко-католицькій церкві позбавитися польських пов'язань. Тепер вона була здатна взяти на себе роль української національної церкви.

1. Проаналізуйте думки історика і визначте, як змінилися ролі православного духовенства і греко-католицького духовенства у Наддніпрянській і Західній Україні в умовах імперського панування першої половини XIX ст.
2. Визначте за наведеною цитатою і наступним текстом параграфа, які події і особливості статусу сприяли виходу греко-католицьких священників на головну роль у національному розвитку західноукраїнських земель.

Одна з головних відмінностей між греко-католицьким і римо-католицьким духовенством полягала в тому, що греко-католицьким

священникам дозволялося одружуватися. Як правило, сини наслідували батьків, переймаючи професію священників. Тому священницький стан уподібнювався до шляхетського або дворянського. Це мало велике значення для збереження традицій західноукраїнської національної еліти. Сім'ї священників були одним із головних джерел постачання кадрів для національного руху.

Крім того, греко-католицьке духовенство підтримувало тісні зв'язки з простим народом. За часів Речі Посполитої церква, яка зазнавала жорстоких утисків, втратила заможніші верстви і, по суті, перетворилася на «селянську». Греко-католицькі священники були пов'язані із сільським оточенням, їхні діти створювали сім'ї з дрібними шляхтянками/ шляхтичами або просто сільськими дівчатами та парубками. «Хлопи і попи», як казали поляки, трималися разом і спільно переживали всі лихоліття владних знущань. ***Греко-католицьке духовенство дало людей, які стали в обороні права українського народу здобувати освіту рідною мовою і в рідній школі.*** Воно стало носієм української національної ідеї в Західній Україні.

2. ПОШИРЕННЯ ІДЕЙ ПРОСВІТНИЦТВА. «БУДИТЕЛІ» ЗАКАРПАТТЯ

Діємо: практичні завдання

1. Опрацюйте текст параграфа і створіть проєкт-кросворд «Будителі західноукраїнських земель».
2. Доберіть факти, які підтверджують, що зародження українського національного відродження відбувалося під впливом ідей Просвітництва.

Михайло Левицький (*художник — Азолій Рейхан, XIX ст., Львівський Національний музей*)

Українське національне відродження в Західній Україні починалося під впливом ідей європейського Просвітництва, які, хоча й з деяким запізненням, на початку XIX ст. прийшло в Україну. Осередком першої хвилі відродження стало м. Перемишль (нині польське місто). Там під покровительством перемишльського єпископа **Михайла Левицького** (1774–1858) зібрався гурт патріотично налаштованих греко-католицьких священників: Іван Могильницький (1777–1831 рр.), Йосип Левицький (1801–1860 рр.), Йосип Лозинський (1807–1889 рр.), Іван Лаврівський (1773–1846 рр.) та ін.

Вони розгорнули боротьбу за впровадження української мови в систему початкової освіти й розширення мережі початкових шкіл. За ініціативи Й. Левицького помічник єпископа у шкільних справах **І. Могильницький** у **1816 р.** у Перемишлі заснував перше **просвітницьке товариство греко-католицьких священників**. Воно ставило своїм завданням удосконалити українську мову, друкувати нею різноманітні брошури для народу. Товариство видало кілька підручників, зокрема перші граматики української мови. Завдяки зусиллям членів товариства у краї протягом 15 років відкрили майже 400 шкіл. У 1830-ті роки центр українського відродження в Галичині перемістився до Львова.

Йосип Лозинський (*портрет роботи невідомого автора*) — учений, етнограф, мовознавець, публіцист

Ідеї Просвітництва сповідували й «будителі» (пробуджувачі національної свідомості) Закарпаття. Плеяда молодих культурно-політичних діячів різко засуджувала колоніальний курс австрійської влади й угорців, політику зугорщення й онімечення корінних жителів краю. Найвідомішим з «будителів» із часом став **Олександр Духнович** (1803–1865 рр.). Обстоював ідею єдності закарпатських українців з

Іван Могильницький (*портрет роботи невідомого автора*)

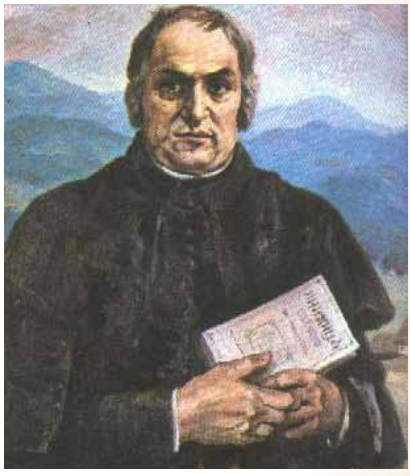

Олександр Духнович (*портрет роботи невідомого автора*) — закарпатський громадський діяч, письменник

усім українським народом. Його поетичні твори «Я русин був, єсьм і буду» та «Подкарпатскії Русини» у XX ст. між світовими війнами виконували як гімн закарпатських українців.

Поміркуймо!

Поміркуйте, чому діячі українського національного відродження особливу увагу звертали на освіту дітей.

3. ГУРТОК «РУСЬКА ТРІЙЦЯ»

Діємо: практичні завдання

1. Продовжуйте роботу над проєктом-кросвордом «Будителі західноукраїнських земель».
2. Опрацюйте текст параграфа і визначте провідні ідеї гуртка «Руська трійця». Визначте, як діяльність трійчат пов'язана із українським відродженням в Наддніпрянській Україні.

Переломною подією в історії національного відродження стала діяльність **«Руської трійці»**, до якої належали молоді студенти богослов'я **Маркіян Шашкевич** (1811–1843 рр.), **Іван Вагилевич** (1811–1866 рр.) і **Яків Головацький** (1814–1888 рр.). Головною постаттю в цій групі був М. Шашкевич. Син сільського священника, він зріс у гущі українського народу й був добре обізнаний з його становищем, розумів його потреби.

«Руська трійця»: Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький (*художник — Іван Гаврилів*)

Поміркуйте, яку мету переслідували гуртківці. Представники яких станів суспільства стали засновниками «Руської трійці»? У чому значення їхньої діяльності?

Перед молодим М. Шашкевичем постало питання: «Чому освічені українці нехтують мовою народу, чому її соромляться?». Саме тоді до його рук потрапили «Енеїда» І. Котляревського та збірник «Українські народні пісні» М. Максимовича. Він сприйняв красу української мови і почав сам писати нею. На другому році навчання М. Шашкевич заприятелював з І. Вагилевичем та Я. Головацьким. Вони читали й обговорювали прочитане, дискутували й завжди розмовляли лише українською мовою. Саме за це спольщені товари-

ші назвали їх «Руською трійцею». Це було на початку 1830-х років. Щоб довести, що українською мовою можна висловлювати філософські та релігійні ідеї, М. Шашкевич в 1836 р. виголосив першу українську промову в музеї семінарії перед духовними особами і запрошеними гостями. До того часу такі промови виголошували тільки польською, німецькою або латинською мовами. Це сподобалося всім семінаристам, і відтоді деякі з них стали розмовляти українською мовою.

Пам'ятник «Руській трійці» в м. Івано-Франківськ (*скульптор — Володимир Довбенюк, 2013 р.*)

1. За допомогою додаткових джерел інформації визначте діячів «Руської трійці» на пам'ятнику.
2. Поясніть символічний зміст пам'ятника. Хто і чому із скульптурної групи стоїть?
3. Чому фігури пам'ятника час від часу одягають у вишиванки і національні прапори?

М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький у 1834 р. об'єднали навколо себе близько 20 людей — семінаристів і молодих священників (лише двоє мали світську професію). Члени гуртка, на який поширювалася назва «Руська трійця», підготували до друку збірку поезій рідною мовою, у якій виразно прозвучав заклик до єднання народних сил, до національного пробудження. Збірку не пропустила цензура. Австрійська влада побоювалася, що вихід її українською мовою приведе до зародження в Галичині національного руху, який може бути спрямований проти імперії Габсбургів.

1837 р. стараннями Я. Головацького збірку (альманах) під назвою **«Русалка Дністровая»** вдалося видати в Угорщині. В альманасі було вміщено народні пісні, думи, перекази, історичні документи, що розкривали героїчне минуле, заняття і побут, культуру українського народу. Ці матеріали, а також публіцистичні статті звеличували боротьбу українського народу за своє визволення, поетизували національних героїв, проголошували потребу возз'єднання всіх українських земель. Вихід «Русалки Дністрової» був своєрідним викликом де-

РУСАЛКА
ДНѢСТРОВАЯ
У ВУДИНѢ
1837.

«Русалка Дністровая» (*обкладинка альманаху, 1837 р.*)

На основі знань про зміст альманаху поясніть смислове значення його назви.

мократичної молоді державній реакції, протестом проти денаціоналізації і роз'єднання українських земель. По суті, *альманах став політичним маніфестом українського національного руху*. Тому не дивно, що влада вороже зустріла «Русалку Дністровую», вилучила й знищила майже весь наклад, а її авторів притягла до судової відповідальності й тривалий час переслідувала.

Після розправи над «Руською трійцею» подальший поступ національного відродження призупинився, але невдовзі отримав новий імпульс для розвитку під час революції 1848–1849 рр.

Свідчать документи

Зі статті Івана Франка

«Русалка Дністровая», хоч і який незначний її зміст, які неясні думки в ній висказані, — була свого часу явищем наскрізь революційним.... «Русалка Дністровая» обговорювала предмети зовсім світські, зовсім не обтяті тісним церковним світоглядом..., ба навіть у письмі і правопису відбігла від старої традиції... Супроти гнітючого... абсолютизму, нівелюючого всі народності, вказує «Русалка» зараз на вступі далекий ясний образ всеслов'янської федерації... «Русалка», вказуючи виразно єдність малоруського народу на Україні і в Галичині..., підносить протест проти розполовинення одного народу між дві держави... Чи ж се не протест — увести в літературу бесіду і пісні того народу, котрий між освіченими панами вважається худобою, а не чоловіком?

У чому І. Франко бачить значення видання «Русалки Дністрової» для творення української нації?

Діємо: практичні завдання

У Львові з 1987 р. діє музей «Русалки Дністрової». За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся історію створення музею. Проведіть для однокласників/однокласниць віртуальну (уявну) екскурсію музеєм.

Таким чином, культурно-освітні процеси в Західній Україні наприкінці XVIII — до кінця 40-х років XIX ст. увійшли в історію як перша хвиля національного відродження на західноукраїнських землях. Очолювало відродження греко-католицьке духовенство — єдина освічена соціальна група українців, яка не зденаціоналізувалася. Саме воно було носієм української національної ідеї.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

Утворіть логічні пари — доберіть до імен історичних діячів характеристику їхньої діяльності.

1 М. Шашкевич	**А** Найвідоміший із «будителів» Закарпаття, автор патріотичних поезій
	Б Лідер та ідейний натхненник «Руської трійці»
2 О. Духнович	**В** Перемишльський єпископ, який виступав покровителем священників-просвітників
3 І. Могильницький	**Г** Один із членів гуртка «Руська трійця», який на початку діяльності брав участь у польських таємних організаціях
	Д Засновник просвітницького товариства греко-католицьких священників у Перемишлі
4 М. Левицький	

Обговорюємо в групі

1. Поясніть, чому саме греко-католицькі священники стали на чолі поширення української національної ідеї.
2. Поясніть, чому діяльність «Руської трійці» зазнала переслідувань з боку австрійської влади.

Мислю творчо

1. Визначте історичне значення виходу у світ альманаху «Русалка Дністровая».
2. На основі відомих фактів діяльності згаданих у параграфі діячів, а також додаткових джерел інформації складіть узагальнений історичний портрет діяча українського національного відродження в Західній Україні.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1816 р.	Заснування в Перемишлі першого на західноукраїнських землях просвітницького товариства
Початок 30-х років XIX ст.	Виникнення гуртка «Руська трійця»
1837 р.	Видання альманаху «Русалка Дністровая»

§15 Європейська революція 1848–1849 рр. в українських регіонах Австрійської імперії

Що вам відомо про революцію 1848–1849 рр. у Західній Європі? Чому вона дістала назву «весна народів»? Які гасла цієї революції, на вашу думку, повинні були знайти найбільшу підтримку в Україні?

1. РОЗГОРТАННЯ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ В АВСТРІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ. СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1848 р.

Діємо: практичні завдання

1. Опрацюйте текст і візуальні матеріали цього пункту параграфа і визначте причини, умови аграрної реформи 1848 р.

2. Історики відзначають, що реформа була проведена в інтересах поміщиків-землевласників. Доберіть в підручнику історичні факти на користь цієї думки.

У 1848 р. європейські народи повстали проти режиму самовладдя монархів. Населення європейських держав вимагало демократії, політичної рівноправності всіх класів і станів. Щодо політично залежних народів, то вони виступили з вимогою відродження власної державності. Не випадково події 1848 р. увійшли в історію як «Весна народів».

Розпочавшись в Італії і Франції, революція перекинулася до Німеччини, а в березні спалахнула в столиці Австрійської імперії — Відні. Під тиском революційних сил **15 березня 1848 р.** австрійський цісар проголосив конституцію, яка передбачала надання громадянам свободи слова, друку, зборів, скликання парламенту (рейхстагу).

Революційні події активізували боротьбу й західних українців. У Західній Україні накопичилося чимало незадоволення і можна було чекати на масовий соціальний вибух. У критичний момент уряд, прагнучи не допустити участі в революції найчисленнішої суспільної верстви — селянства, **пішов на ліквідацію кріпосницької системи.** Зокрема, у Галичині панщину з великим поспіхом скасували у травні **1848 р.**, майже на чотири місяці раніше, ніж в інших провінціях імперії.

За скасування панщини поміщики дістали грошові відшкодування від держави і звільнення від деяких податків. У власності вони продовжували тримати величезні площі землі.

Спрогнозуйте, якими могли бути наслідки реформи для селянства. Які основні позитивні зміни у житті селян могли відбутися внаслідок реформи?

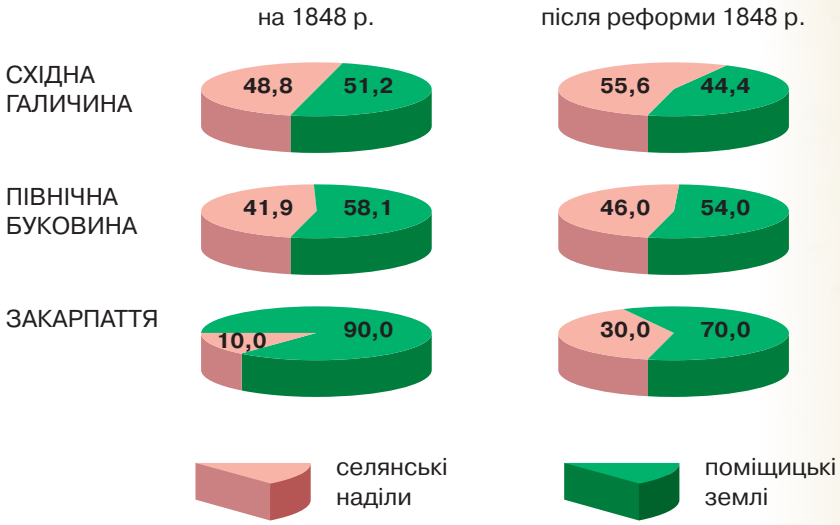

Землекористування в західноукраїнських землях (%)

1. Про які явища в економіці західноукраїнських земель свідчать діаграми?
2. Наскільки змінилися ситуація після проведення реформи?

Крім того, за ними залишалися так звані сервітути, тобто ліси та пасовища, якими користувалися селяни. На підставі закону селяни могли й далі їх використовувати, але зобов'язувалися платити за це поміщикам на основі «добровільних угод». Це спричинило численні протести селян.

Варто запам'ятати!

Сервітут (з лат. servitus — повинність, зобов'язання) — звичаєве або законом установлене право користуватися (частково або спільно) чужою власністю. В Україні на правах сервітуту селяни користувалися спільно з поміщиками лісами, пасовищами, луками та ін.

Закон про скасування панщини певний час не поширювався на Буковину, що викликало бунти селян, котрі відмовлялися відробляти панщину. Лише в серпні 1848 р. під тиском селянських заворушень його почали застосовувати й там. Згідно з рішенням парламенту селяни зобов'язувалися заплатити поміщикам за своє звільнення дві третини викупних платежів, а держава платила решту. У Закарпатті під час революції 1848 р. панщину формально також скасували, але насправді вона існувала до 1853 р.

Поміркуйте!

Висловіть припущення, якими будуть наслідки аграрної реформи 1848 р. для розвитку західноукраїнських земель.

2. ПОЖВАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В УМОВАХ РЕВОЛЮЦІЇ

Ослабленням імперської влади українці прагнули скористатися також і для задоволення своїх культурно-освітніх потреб. Цей рух очолила національна інтелігенція, яку підтримало селянство.

19 квітня 1848 р. львівські українці від імені всього українського населення краю надіслали австрійському цісарю **петицію з вимогами рішучих перетворень у культурній сфері**. Наголошуючи, що українці заселяли край зі стародавніх часів, мали свою державність, вони вимагали впровадження в школах рідної мови, видання законів українською мовою та її знання всіма чиновниками, зрівняння в правах духовенства всіх віросповідань, надання українцям права доступу до всіх державних установ. При цьому надії покладалися на добру волю австрійського уряду. Але поступово галицька інтелігенція починала розуміти необхідність і власної активної участі в національно-культурних і політичних перетвореннях.

ЗОРЯ ГАЛИЦКАЯ.

Число 1.

Дня 15 Мая 1848.

ОДОЗВА ДО РУСКОГО НАРОДУ.

БРАТА!

Перший номер газети «Зоря Галицька» (*15 травня 1848 р.*)

Висловіть припущення, чому газеті дали саме таку назву.

В умовах національно-культурного піднесення й оголошення демократичних свобод, у тому числі свободи слова, у Львові почали випускати першу газету українською народною мовою — **«Зоря Галицька»** (виходила з травня **1848 р.** по 9 квітня 1857 р.). Вона набула такої популярності, що селяни виходили на околиці своїх сіл й очікували листоношу, щоб швидше довідатися про новини в краї і світі. Газета сприяла швидкому піднесенню національної свідомості українців і готувала їх до участі в політичному житті.

3. УТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ГОЛОВНОЇ РУСЬКОЇ РАДИ (ГРР)

Галицькі поляки перші скористалися демократичними свободами, проголошеними революцією. Вони організували свій осередок — ***Центральну раду народову*** у Львові, яка проголошувала своєю метою створення Литовсько-Руссько-Польської Речі Посполитої та рівність

культурних прав поляків і українців. Однак більшість поляків продовжувала обстоювати ідею, що галицькі українці не мають нічого спільного з українцями Наддніпрянщини, що це — гілка польського народу, а українська мова — діалект польської.

У відповідь на дії поляків українська інтелігенція **2 травня 1848 р.** заснувала у Львові свій орган — **Головну руську раду** (голова Григорій Яхимович), яка мала відстоювати інтереси українського населення Галичини. У виробленій радою програмі обґрунтовувалася приналежність галицьких українців до єдиного українського народу, наголошувалося на колишній державності краю. Програма закликала українців до національного пробудження, активної діяльності щодо поліпшення свого становища в межах австрійської конституції.

СТРУКТУРА ГОЛОВНОЇ РУСЬКОЇ РАДИ

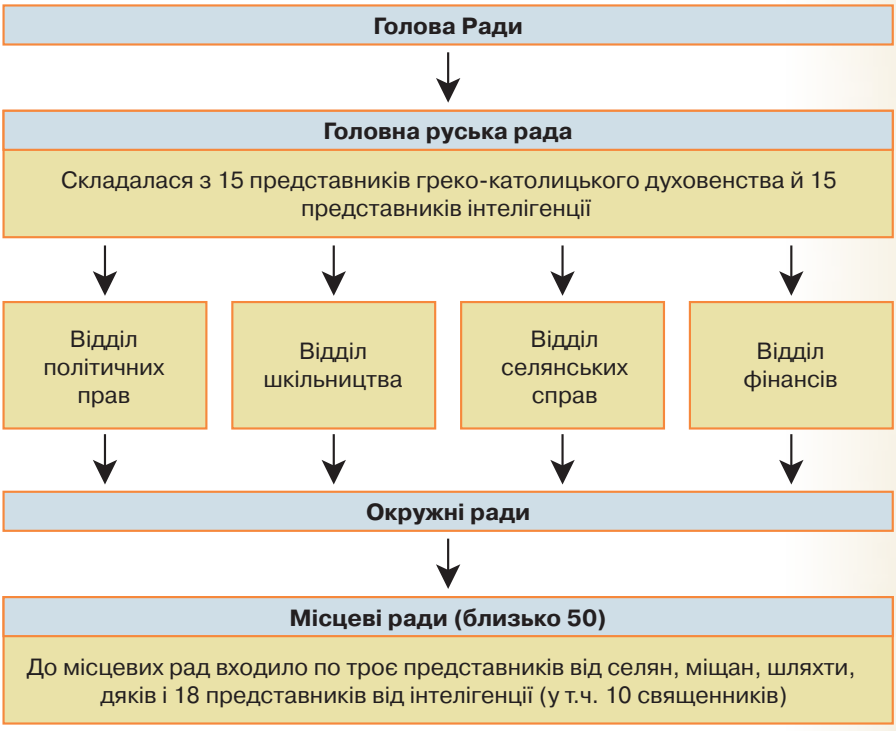

1. На основі аналізу структури Головної руської ради визначте, які завдання ставила перед собою організація.
2. Що свідчить, що ГРР прагнула представляти інтереси всіх українців краю?

У питанні щодо майбутнього Галичини у членів Головної руської ради єдності не було. Невелика її частина прагнула до створення слов'янської федерації, деякі мріяли про незалежну Українську державу із центром у Києві. Але основна маса орієнтувалася на мінімальне — поділ Галичини на Західну (населену головним чином поляками)

Перший з'їзд руських учених під синьо-жовтими прапорами у Львові у жовтні 1848 р. (*гравюра XIX ст.*)

1. В чому полягає значення Собору руських учених для Галичини?
2. Поміркуйте, чому про виступи учасників Собору писали, що вони «*дихали свободою і патріотизмом*».
3. Які промови могли виголошувати учасники заходу?

і Східну (де більшість населення була українцями, або, як вони себе продовжували називати, русинами).

Головна руська рада очолила не лише політичний, а й культурно-освітній рух у Галичині. Саме вона була ініціатором видання «Зорі Галицької», а влітку 1848 р. затвердила рішення про створення **«Галицько-руської матиці»** (матиця — мати), яка мала керувати організацією видання підручників українською мовою. Під тиском національних сил влада наприкінці року відкрила у Львівському університеті кафедру «руської словесності», де викладали українську мову й літературу. Першим її завідувачем став Я. Головацький. Скликаний **19 жовтня 1848 р. Собор руських учених** у Львові окреслив широку програму організації української науки й народної освіти.

Мовою документів

З першої відозви Головної руської ради від 10 травня 1848 р.

Ми, галицькі українці, належимо до великого українського народу, що одною мовою говорить... Наш народ був колись самостійний, рівнявся в славі з наймогутнішими народами в Європі, мав свою літературну мову, свої власні закони, своїх власних володарів, одним словом: був у добробуті і силі. Через непривітні умови й політичні нещастя розпався наш великий народ, стратив свою самостійність і прийшов під чужу владу...

Але тепер, коли для всіх блиснуло сонце волі, «пробудився і наш український лев і гарне нам ворожить майбутнє. Встаньте, браття, але не до звади й негоди! Будьмо тим, чим бути можемо, будьмо — Народом!».

...Ми зібралися й працюватимемо у такий спосіб:

1. Першим нашим завданням буде зберегти віру й поставити наш обряд і права наших священників і церкви нарівні з правами інших обрядів.

2. Розвивати нашу національність у всіх напрямках: досконаленням нашої мови, заведенням її у школах вищих і низших, видаванням часописів... поширенням добрих і корисних книжок в українській мові та прагненням завести нашу мову в усіх публічних установах і т. п....

1. Визначте за текстом, як ГРР обґрунтовувала права українців?
2. Яке завдання ГРР визначала як найголовніше у своїй діяльності?

Поряд з Головною руською радою продовжувала діяти Центральна рада народова. Вона спиралася не лише на поляків Галичини, а й на ту ополячену українську шляхту, яка не бажала відокремлюватися від вищої верстви польського суспільства й протестувала проти положень української петиції 19 квітня. **23 квітня 1848 р.** Центральна рада народова утворила власну організацію ***«Руський собор»***, що була покликана обстоювати ідею незалежності Польщі під зверхністю Габсбургів. У цій організації було й декілька демократично налаштованих українців, у тому числі один із членів «Руської трійці» І. Вагилевич.

Поміркуйте!

За оцінкою Я. Грицака «польський та український націоналізми змагалися між собою за Галичину як за територію власного П'ємонту — територію, з якої у майбутньому постане їх національна держава. А один П'ємонт на два не ділиться». Залучивши додаткову інформацію, аргументовано підтвердьте або заперечте таку оцінку.

4. ЗВ'ЯЗКИ ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ З ЛІДЕРАМИ ЧЕСЬКОГО І ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Боротьба діячів українського руху за національні права свого народу знаходила розуміння і підтримку більшості лідерів слов'янського відродження на Заході. Ще в часи «Руської трійці» Я. Головацький та І. Вагилевич активно листувалися з багатьма з них. Творчі контакти українці мали зі словаками, сербами, хорватами, чехами.

Окремо виділимо діяча чеського й словацького національного відродження, видатного дослідника **Павела Шафарика**. Він був одним з перших європейських учених, який науково й об'єктивно визначив територію та етнічні межі розселення українців, обґрунтував самостійність української мови та зробив систематичний огляд української літератури.

Коли на кінець весни 1848 р. протистояння в Галичині поляків і українців стало особливо загрозливим (пропольськи налаштовані сили почали створювати власну гвардію, а українські — загони стрільців), П. Шафарик став ініціатором проведення з'їзду слов'янських народів Австрійської імперії, на якому проблемні питання розв'язувалися шляхом перемовин.

Павел Шафарик

Його заходами і зусиллями науковців Йосифа Єлачіча, Франтішка Палацького та інших чехів у Празі на початку **червня 1848 р.** відбувся

Його діяльність на захист українства була одним із чинників, які змусили австрійську владу відмовитися від намагань латинізувати українську писемність.

Слов'янський з'їзд. У роботі з'їзду брали участь представники Головної руської ради, Центральної ради народової та «Руського собору». З'їзд ухвалив рішення про рівноправність української та польської мов у школах і державних установах, рівність усіх національностей і віросповідань, створення спільної українсько-польської гвардії та керівних органів. Питання поділу Галичини мало бути передано на розгляд загальноімперського рейхстагу.

Історичні подробиці

Національні «будителі» рідко коли думали, що насправді вони не відроджують «стару» націю, а творять нову. «Старі» нації, як правило ототожнювались з елітою. «Нові» нації мали набагато ширшу соціальну базу і повинні були включати усі соціальні верстви і класи місцевого населення, що творці нації вважали «своїм». Елемент витворення нових національних традицій і національних міфів був дуже сильним у діяльності національних діячів. В окремих випадках вони не зупинялися перед відвертою фальсифікацією: чеський будитель Вацлав Ганка заради доказу славетного історичного минулого чеського народу написав «Краледворський рукопис» та «Зеленоградський рукопис» і видав їх у 1817–1819 рр. як нібито оригінальні історичні джерела. Подібно існують сумніви щодо автентичності «Слова о полку Ігоревім», обставини появи якого у 1800 р. досить загадкові.

5. ПЕРШІ ВИБОРИ ДО АВСТРІЙСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ

Одним з найважливіших досягнень початкового етапу революції 1848–1849 рр. було проголошення демократичних свобод і введення парламенту (рейхстагу). Імперська влада погодилася на вибори з участю станів і усіх народів імперії, у тому числі й українського. Австрійська адміністрація навіть підтримувала деяких українських кандидатів проти впливових поляків.

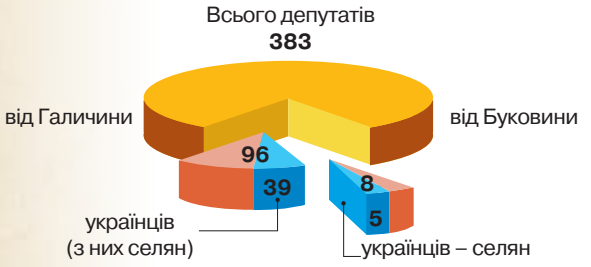

Представництво українців у першому парламенті Австрійської імперії

Проаналізуйте кількісний склад австрійського парламенту і поміркуйте, чи достатньо були представлені українці в цьому органі влади.

Парламент почав роботу **10 липня 1848 р.** Інтереси українців представляли 39 депутатів. Більшість із них (27) були селянами. Їм було складно повноцінно працювати в парламенті — вони не знали німецької мови, тому часто не розуміли суті питань, які обговорювали. Але скоро стало зрозуміло, що українські селяни швидко переймаються не лише своїми становими інтересами, а й активно підтримують загальнонаціо-

нальні, культурно-освітні й політичні запити. Разом з депутатами, вихідцями з інших станів, вони вносили пропозиції щодо поліпшення соціально-економічного становища галицького населення й задоволення його національно-духовних вимог. Хоча й селянське питання в парламенті стояло гостро.

Посол Іван Капущак (*художник — Іван Деркач, XX ст.*)

Промова дяка Івана Капущака викликала великий резонанс у суспільстві гостротою і правдою висвітлення справжнього становища українського селянства і суперечностей аграрної реформи 1848 р. Уперше вона була опублікована «Новою рейнською газетою». У 1897 р. українською мовою її переклав І. Франко.

Мовою документів

«Високий Сойме! — сказав Капущак хоч ламаною, але зрозумілою для всіх німецькою мовою. — Хочу говорити про відшкодування, що його домагаються пани-дідичі в Галичині й на Шлеську, за панщину. Вічна справедливість вимагає того, щоби кожний, хто віддає щось проти своєї волі, дістав за те відшкодування, але вона вимагає також, щоби кожний, хто чимсь безправно користувався, дав відшкодування за це безправне користування. Дідичі мали, по закону, домагатися від нас панщини. Але чи вони вдовольнилися тим, що їм давав закон? Ні і ще раз ні! Коли ми замість 100 днів мусили працювати на пана 300 днів, коли ми мусили працювати по три, чотири дні, а то й цілий тиждень, а дідич рахував нам той тиждень за один законний день, то хто тут має заплатити відшкодування — ми чи вони? Кажуть, що дідич поводився з підданими ласкаво. Гірка була ця «ласка». Бо коли селянин напрацювався цілий тиждень, то в неділю чи свято мав трактамент: його заковували в кайдани й замикали в стайні, аби він у понеділок не спізнився до роботи…

Батоги й канчуки, що обкручувалися довкола наших голів і тіл спрацьованих, хай їм будуть пам'яткою по нас, хай це буде їм наше відшкодування!»

За матеріалами
https://gk-press.if.ua/pershyj-dosvid-parlamentaryzmu-ukrayintsiv/

1. Визначте, на які особливості впровадження селянської реформи вказував промовець.
2. Чому, на вашу думку, промова І. Капущака мала великий резонанс?

Українські депутати запропонували парламентові розглянути питання про територіально-національний поділ Галичини. Ця вимога опиралася на широку підтримку українців. Меморандум з вимогою розділу Галичини на Східну і Західну підписали 200 тис. осіб. Під впливом масового політичного та національно-культурного руху

галичан австрійський уряд пообіцяв задовольнити вимоги. Але далі обіцянок справа не пішла. Галичину так і не було розділено.

6. РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ НА БУКОВИНІ ТА В ЗАКАРПАТТІ

На Буковину революція теж прийшла в березні 1848 р.

Більшу активність виявили українці в час виборів до австрійського парламенту. Незважаючи на різні махінації румунських чиновників на місцях, з восьми депутатів від Буковини п'ять були українцями. Одним з них став Л. Кобилиця. Хоча буковинськими депутатами-українцями були майже неписьменні селяни, але в парламенті вони діяли спільно з депутатами українцями з Галичини. І коли Головна руська рада висунула вимогу виділити території, заселені українцями, в окремий край, буковинці підтримали цю пропозицію й домагалися входження Буковини до цього краю.

Закарпаття організаційно входило, як відомо, до Угорського королівства. Угорці домагалися самостійності від Відня, але при цьому заперечували права слов'ян, які проживали на території королівства, хоча б на обмежену культурно-національну автономію. Більше того, центральний уряд імперії став на бік слов'янських народів проти спроб Будапешта насильно впровадити в школах угорську мову. Тому закарпатські українці не підтримали збройне повстання угорців проти Австрії, яке розпочалося у вересні 1848 р.

7. ЛЬВІВСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1848 р. ПОРАЗКА РЕВОЛЮЦІЇ В АВСТРІЇ

Починаючи з літа 1848 р. сили контрреволюції в Австрії, у тому числі в українських землях, почали переходити в контрнаступ, намагалися ліквідувати ті політичні, соціальні, національні свободи, які завоювали народи імперії.

Проте останні не збиралися поступатися. Восени 1848 р. польські провідники Центральної ради народової стали готувати антиавстрійське повстання за прикладом угорців. Головна руська рада категорично відмовилася підтримати поляків. У жовтні розпочалися барикадні бої у Відні. Звістки про ці події долетіли до Львова, становище там стало надзвичайно напруженим.

Не минало дня без сутичок між урядовими військами і національною гвардією. 1 листопада вогонь, відкритий військами по народу, став сигналом до повстання у Львові. На вулицях міста з'явилися барикади. Протягом ночі весь центр міста опинився в руках повсталих. До них приєдналися студентський легіон і частина національної гвардії. 2 листопада між повсталими й урядовими військами точилися збройні сутички. Проте сили були нерівними. Австрійці почали кількагодинний артилерійський обстріл міста, під час якого було вбито 55 і поранено 75 осіб. Повстання придушили, а в місті впровадили стан об-

логи. Діяльність Центральної ради народової, Руського собору і Головної руської ради заборонили, але 14 листопада Головну руську раду та видання «Зорі галицької» було дозволено відновити.

Річ у тім, що керівництво Головної руської ради схвалило «відновлення порядку» в місті та придушення повстання. Лідери галицьких русинів добре розуміли, що без підтримки австрійської влади вони будуть поглинені поляками. В той же час австрійці намагалися використати український рух для протидії польському.

Пожежа у Львівській ратуші під час повстання 1–2 листопада після артилерійського обстрілу (*середина XIX ст.*)

У березні 1849 р. розпущено австрійський парламент, скасовано конституцію й відновлено колишню централізаторсько-бюрократичну адміністративну систему. Новий намісник Галичини Агенор Голуховський переконав уряд відкинути ідею поділу провінції на українську та польську частини, мотивуючи це підозрою русинів у начебто бажанні приєднатись до Російської імперії. Улітку *1851 р. влада заборонила діяльність Головної руської ради*.

Після розгрому революційних сил у містах, боротьба продовжувалася в селах. Особливого розмаху вона набула на Буковині. Селяни протестували проти непослідовної земельної реформи, яка залишала більшу частину землі в поміщиків. Важливу роль у селянському русі відігравали депутати парламенту, обрані від сільських округів, особливо **Л. Кобилиця**. Він у листопаді 1848 р. очолив повстання селян гірських округів Буковини. До літа 1849 р. повстання поширювалося на нові території. Лише у квітні 1850 р. Л. Кобилицю та кількох його товаришів заарештували. Через катування він захворів і помер у жовтні 1851 р. Улітку 1848 р. посилився селянський рух у Закарпатті й Галичині. Проте там він не набув такого розмаху, як на Буковині. Після придушення революції австрійський уряд жорстоко розправився з учасниками виступів. На західноукраїнські землі прийшла урядова реакція.

Хоча революція 1848–1849 рр. і була придушена, вона мала далекосяжні наслідки для розвитку західноукраїнських земель. Скасування кріпацтва сприяло пришвидшенню соціально-економічного розвитку краю.

Революція також прискорила самоорганізацію українства. Представники уніатського духовенства й української інтелігенції

сформували Головну руську раду, яка була покликана представляти українців перед імперським урядом. Значним досягненням було скликання рейхстагу. У ньому представники українського населення, у тому числі селянства, стали залучатися до парламентської діяльності, уперше на всю імперію проголосивши свої національно-культурні та політичні цілі. Завоювання 1848 р. стали духовною основою для подальшого поступу національно-визвольного руху.

Діємо: практичні завдання

Один з провідних теоретиків націоналізму Бенедикт Андерсен вважає, що нації є «уявленими спільнотами». Уявленими не в тому сенсі, що вони не існують чи не існували насправді, а в тому, що питання приналежності до нації кожна людина може вирішити тільки у своїй уяві.

За допомогою додаткових джерел інформації підготуйте та обговоріть питання: «Чи є нації «уявленими спільнотами»?».

Діємо: практичні завдання

За допомогою матеріалів параграфа та додаткових джерел інформації доповніть інфографіку «Хід та наслідки революції 1848–1849 рр.».

Хід та наслідки революції 1848–1849 рр. в українських регіонах

Хід подій

«Весна народів»

15 березня 1848 р.

Західна Україна

ЗОРЯ ГАЛИЦЬКА.

Головна руська рада

Наслідки

Розгром польського повстання

Скасування кріпацтва

Скликання рейхстагу

Представники інтересів – національна еліта

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Укладіть хронологічну таблицю подій революції 1848–1849 рр. в Західній Україні.
2. Назвіть причини революції в західноукраїнських землях.

Обговорюємо в групі

1. Працюючи в групах, визначте досягнення і прорахунки в діяльності українського руху в умовах революції 1848–1849 рр.
2. У чому принципова відмінність між Головною руською радою та Центральною радою народовою; Головною руською радою і Руським собором?
3. Поясніть причини українсько-польського протистояння в Галичині.
4. Чому для українців важливо було здійснити поділ Галичини?
5. Чому діячі чеського і словацького рухів так щиро переймалися українськими проблемами?

Мислю творчо

Проаналізуйте малюнок М. Гаталевича як джерело історичної інформації. Визначте за малюнком, представники яких суспільних верств відігравали провідну роль у діяльності Головної руської ради. Сформулюйте запитання, за допомогою яких можна дослідити малюнок як джерело історичної інформації.

Засідання Головної руської ради (*прорис М. Гаталевича*)

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1848 р.	Скасування кріпацтва на західноукраїнських землях
Травень 1848 р.	Заснування Головної руської ради
Червень 1848 р.	Слов'янський з'їзд у Празі
Липень 1848 — березень 1849 рр.	Робота австрійського парламенту, в якому вперше були представлені депутати від українців
Листопад 1848 р.	Збройне антиурядове повстання у Львові
1853 р.	Скасування панщини на Буковині

§16 Практичне заняття: «Руська трійця» — провісник національного відродження на західноукраїнських землях

Як починалося національне відродження на західноукраїнських землях? У чому полягає історичне значення діяльності «Руської трійці»?

1. ПОРТРЕТНА ГАЛЕРЕЯ

1. Ознайомтеся із портретами учасників «Руської Трійці».

2. Установіть відповідність між зображеннями і стислими характеристиками.

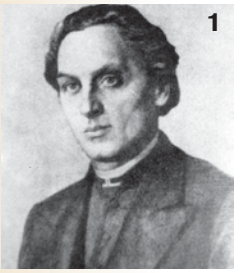
1

Маркіян Шашкевич

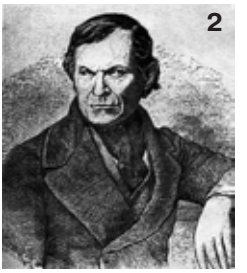
2

Іван Вагилевич

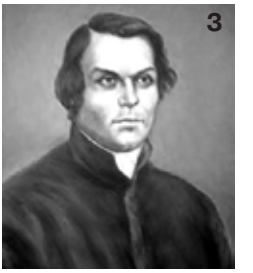
3

Яків Головацький

А Випускник Львівської духовної семінарії, просвітник. Разом із М. Шашкевичем та Я. Головацьким заснував літературне угруповання «Руська трійця». Дослідник історії, фольклору, етнографії. Переклав українською мовою «Слово о полку Ігоревім».

Б Просвітник, випускник Львівської духовної семінарії. Професор Львівського університету, а в 1864–1866 рр. — ректор цього навчального закладу. Дослідник літератури, історії. Автор праці «Народні пісні Галицької і Угорської Русі» (1878 р.).

В Вільний слухач відділення філософії Львівського університету. Співзасновник літературного гуртка «Руська трійця». Автор поезій «Син Руси» (1833 р.), «Зоря» (1834 р.), що увійшли до виданого у Будапешті альманаху «Русалка Дністровая» у 1837 р. Випускник Львівської духовної семінарії.

2. ДЖЕРЕЛОЗНАВЦІ

З'ясуйте провідні теми у творчості «Руської трійці» за поезіями М. Шашкевича з «Русалки Дністрової». З якою метою видавався цей український альманах?

Руська мова

Руська мати нас родила,
Руська мати нас повила,
Руська мати нас любила:
Чому ж мова її не мила?
Чом ся нею встидати маєм?
Чом чужую полюбляєм?

Дума

Буцімто спочити, а то підслухати.
Як та стара бувальщина буде
розмовляти:
Про давні літа, про давні часи,
Як слава гуляла світом вокруги
Про руських батьків, боярів, князів.
Про гетьманів, козаків.

Поезії Маркіяна Шашкевича
з альманаху «Русалка Дністровая»

3. МИСЛЮ ТВОРЧО

1. Ознайомтеся із думкою історикині Олександри Єфименко про роль «Руської трійці» в національному відродженні України. Підтвердьте або спростуйте її міркування. Висловіть власну думку.

Історикиня Олександра Єфименко називала членів громадсько-культурного об'єднання «Руська трійця» трьома ластівками, «*що відкрили весну народження галицько-руської народності*». «Руська трійця», за словами науковиці, визначила і оприлюднила основне ядро ідей національного відродження, своєю різнобічною діяльністю здійснила перехід від фольклорно-етнографічного етапу національного руху до культурницького, робила перші спроби спрямувати вирішення національних проблем у політичну площину.

2. За матеріалами параграфа та за допомогою додаткових джерел інформації доберіть вислови відомих людей про діяльність «Руської трійці» та доповніть схему.

3. Підготуйте віртуальну мандрівку місцями, пов'язаними з життям і діяльністю діячів «Руської трійці». Використовуючи інтернет й інші інформаційні ресурси, доберіть відповідні світлини.

Урок узагальнення за розділами 1–2. Контроль і корекція навчальних досягнень

1. АКТУАЛІЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО

- Наддніпрянська Україна у складі Російської імперії наприкінці XVIII — на початку XIX ст. переживала суперечливий період своєї історії. З одного боку, були втрачені рештки державності, а з іншого — у першій половині XIX ст. в Україні відбувся перехід від аграрного суспільства до індустріального, що відкривало перед нею перспективи національного відродження.
- Промисловий переворот сприяв активізації ринкових відносин, формуванню фабрично-заводських виробництв, становленню класу робітництва. Натомість, ці процеси істотно гальмувалися кріпосницькими порядками.
- У суспільно-політичному русі були дві взаємопов'язані течії: перша представляла український визвольний табір, а інша була частиною опозиційного до царизму російського демократичного руху. На Правобережжі існувала третя, зорієнтована на відновлення Речі Посполитої.
- Вагому роль у національному відродженні відіграла діяльність Кирило-Мефодіївського товариства — першої нелегальної політичної української організації, до складу якої входили представники різних станів суспільства.
- Політика Австрійської імперії на західноукраїнських землях визначалася проведенням реформ, що позитивно позначилися на господарському житті, становищі селянства. Однак докорінно змінити ситуацію вони не змогли.
- У економічному житті очікуваного пришвидшення змін внаслідок початку промислового перевороту не відбулося. Західноукраїнські землі зберігали свій статус аграрного краю. Проявом глибокої кризи, що охопила кріпосницьку систему, стали постійні антикріпосницькі виступи селян, що наростали.
- Соціальні суперечності, які загострювалися, сприяли появі суспільно-політичного руху, що мав свої особливості. Поміщиками й чиновниками в Галичині переважно були поляки, у Закарпатті — угорці, а в Буковині — румуни. Діючи у складі польської або угорської національно-визвольних течій, українці не могли досягти своєї мети — національного визволення.
- Вагомою у суспільно-політичному житті була роль греко-католицького духовенства. Національне відродження відбувалося під впливом австрійського Просвітництва та визначалося активною

освітньою діяльністю перемишльського гуртка греко-католицьких священників, а з початку 1830-х рр. — «Руської трійці».

- Революційні події 1848–1849 рр. надихнули західноукраїнську інтелігенцію на створення власного представницького органу — Головної руської ради, яка висувала програму соціально-економічних перетворень. Після поразки революції завоювання стали духовною основою для подальшого розвитку національно-визвольного руху.

2. ДОСЛІДНИКИ ІСТОРІЇ

Поміркуйте, що спільного й відмінного було в наддніпрянському та західноукраїнському визвольному русі? Заповніть у зошиті порівняльну таблицю, використовуючи матеріал підручника.

Критерій для порівняння	Українські землі у складі Російської імперії	Українські землі у складі Австрійської імперії
Провідні громадсько-політичні організації		
Основні гасла		
Практична діяльність		
Суспільно-політичні настрої		
Особливості соціально-економічного розвитку		

3. УКРАЇНА ТА ЄВРОПА

Об'єднайтеся в групи і проведіть коротке дослідження за однією із запропонованих тем. Визначте спільне і відмінне у розвитку країн Західної Європи й України у зазначений період,

1. Обґрунтуйте висновок: «Феодально-кріпосницький лад і монархічна влада в Австрійській імперії гальмували розвиток економіки і культури Західної України, перетворювали її в колоніальний придаток».

2. Схарактеризуйте українсько-польські та українсько-угорські відносини в Західній Україні під час революції 1848 р.

3. Визначте сильні й слабкі сторони українського суспільно-політичного руху на Наддніпрянщині. Зіставте його з російським і польським рухами на українських землях.

4. ЩО МИ ЗНАЄМО З ТЕМИ

Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за посиланням:

https://forms.gle/VBe2o64reb6Uju7b6

або скористайтеся смартфоном — зчитайте QR-код

Бажаємо успіхів!

Розділ 3

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА у XVIII – першій половині XIX ст.

§18 Повсякденне життя. Становище жінки

Пригадайте, якими сферами життя людей визначається поняття «повсякденне життя». Яким було повсякденне життя українців в XVI–XVIII ст.?

1. ЖИТТЯ ЛЮДИНИ У ТРАДИЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ. УКРАЇНСЬКИЙ МЕНТАЛІТЕТ

Українське суспільство в першій половині XIX ст. залишалося традиційним. У такому суспільстві більшість населення зайнята у сільському господарстві, яке зберігає натуральний характер, поділ праці є нескладним. Традиційному суспільству властива інерційність, воно боїться змін, тому що вони несуть ризик для виживання людей. Здається безпечнішим спиратися на традиції, жити так, як жили предки — суспільство орієнтоване в минуле, життя століттями іде за одним і тим самим циклом. Традиційне суспільство не знає поняття «нація», люди ідентифікують себе за релігією, соціальним статусом, місцем проживання або за підданством правителю.

РИСИ ТРАДИЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Розгляньте схему. Подумайте, чому в першій половині XIX ст. українське суспільство залишалося традиційним.

Поміркуйте!

Англійський філософ Томас Гоббс назвав традиційне суспільство «суспільством постійного болю, страху, війни та виживання». Аргументовано підтвердьте, або спростуйте думку філософа.

У традиційному суспільстві визначальне значення мають природно-географічні умови проживання людей. В українських землях вони були переважно сприятливими, рівнинний ландшафт і теплий клімат створили умови для розвитку землеробства і скотарства. Родючі ґрунти дозволяли селянам вести одноосібне господарство. Більшість населення становили селяни, які жили в невеличких селах і не прагнули змінювати їх на небезпечні і незрозумілі міста.

Розташування українських земель на Великому кордоні — межі лісу і степу, землеробів і кочовиків, християнського і мусульманського світів — зумовило формування особливостей українського менталітету.

Варто запам'ятати!

Менталітет — спільне світосприйняття, світогляд, самоусвідомлення, спосіб мислення, поведінки і національного характеру, притаманні певній спільноті.

Роздивіться мем на відому рису характеру, яку приписують українцям. Поміркуйте, що стало причиною появи подібної риси. В чому основна ідея авторів мему? Які проблеми відносин всередині українського суспільства висміює автор?

Життя на кордоні змушувало найактивніших до войовничості задля захисту рідної землі. Саме з них формувалося українське козацтво і козацька традиція. Але таких було менше, оскільки значна їхня частина гинула у боротьбі. До XIX ст. ця традиція послабилася — навіть на-

щадки козацької старшини стали пристосовуватися до життя в імперії.

Іншим типом українців були ті, хто намагався пристосуватися до складних умов життя — терплячі, звиклі до тривалої наполегливої праці. З особливою шаною українці ставилися до землі, що була їхньою годувальницею. Поступово це стало ототожнюватися з любов'ю до Батьківщини й українським патріотизмом.

Патріотизм тривалий час поєднувався з визнанням політичної належності до більш могутніх імперій, що призводило до формування настроїв «малоросійства» на теренах Російської імперії та «австрорусинства» на землях Австрійської. Але козацька традиція все ж зберіглася. Саме вона породила українське національне відродження в XIX ст.

Свідчать документи

Французький мандрівник Ш.-Л. Лесюр

Українці більш великодушні, більш відверті, більш ввічливі, більш гостинні, мають більший торговельний хист, ніж росіяни. Вони являють живий доказ перемоги свободи над людьми, що народилися в неволі.

Як ви розумієте останню фразу автора? Як можна схарактеризувати український менталітет?

2. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Основними заняттями українців, як і в давні часи, залишалися землеробство і скотарство. У землеробстві традиційно застосовувалася трипільна система. Головним знаряддям праці був важкий плуг, який називали «малоросійським». Збирали врожай за допомогою коси і серпа. Особливості організації землеробства залежали від природно-кліматичних умов регіону. Все життя селян було регламентовано залежно від циклу сільськогосподарських робіт.

У селянських господарствах залежно від їхнього достатку тримали корів, коней, кіз, овець, свиней, домашню птицю. Особливе значення мало утримання волів — вони були головною тягловою силою.

Поміркуймо!

1. Подумайте, у яких промислах українці використовували волів.
2. У яких регіонах України скотарство було розвинене краще? Чому?

Велике значення мало городництво і садівництво. На городах з'явилися нові культури: соняшник, кукурудза, томати, баклажани, перець. Особливе місце на українських городах посіла картопля. Все це істотно вплинуло на зміни у раціоні харчування.

Значну роль у господарстві відігравало бджільництво. На півночі помітне місце у господарстві зберігало мисливство, на півдні — рибальство. Мешканці міст займалися переважно дрібним ремеслом і торгівлею.

Оскільки більшість серед українців становили селяни, серед поселень переважали села. Сільські хати зводили в усіх регіонах за майже однаковою структурою (світлиця, сіні, комора), але з різних будівельних матеріалів (дерево чи лоза, обмазана глиною) залежно від наявності матеріалу та заможності родини. Пічки робили з димарями, які виводили на дах. Домашнє начиння і меблі виробляли самотужки.

Світлиця у селянській хаті (*сучасна реконструкція*)

Роздивіться внутрішнє начиння селянської хати (*сучасна реконструкція*). Методом сторітелінгу опишіть один день з життя і побуту українського селянина на початку XIX ст.

Міста і містечка були переважно невеликими і виконували функції адміністративних і торговельних центрів. У Полтаві налічувалося близько тисячі будинків, здебільшого вони були дерев'яні. Але нечисельні великі міста — Харків, Одеса, Київ, Львів — у цей час зазнають змін. Центральні вулиці вимощували бруківкою і освітлювали ліхтарями. З'явилися кількаповерхові цегляні будинки, облаштовані меблями, килимами, дзеркалами, картинами. Водночас більшість міських будинків залишалася одноповерховими і дерев'яними і нагадували селянські хати.

Зіскануйте QR-код і «огляньте» дендропарк «Софіївка» з висоти пташиного польоту (студії Falcon). Поміркуйте, чим зумовлена популярність парку серед туристів.

Неймовірна Софіївка з висоти пташиного польоту **https://drive.google.com/drive/u/0/recent**

Водограй у «Софіївці» (*фото початку XX ст.*)

Пишними були поміщицькі маєтки із палацами, парками, родовими усипальнями тощо. До сьогодні збереглися парковий комплекс «Софіївка» графа Потоцького в м. Умань на Черкащині, садиба Галаганів у с. Сокиринці в Чернігівській області та інші.

Одяг селян залишався традиційним, а містяни та заможні верстви населення намагалися наслідувати зразки європейської моди. Проте вплив романтизму і початок українського національного відродження зумовили звернення частини еліти до народних традицій і в одязі — популярності набули елементи народного вбрання.

Харчування українців різнилося залежно від ступеня заможності. Переважали варені й тушковані страви. Повсякденними стравами були борщ (який з появою картоплі набув сучасного смаку), куліш, каші, галушки, вареники, картопля. М'яса споживали небагато, селяни його готували переважно в неділю і на свята, часто його замінювало сало. Із напоїв поширені були узвари із свіжих і сушених фруктів, домашнє пиво, різні наливки й настоянки. У меню заможних людей з'явився чай, а на західноукраїнських землях — кава.

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації виконайте один з творчих проєктів: «Побут українського села в першій половині XIX ст.» або «Побут українського міста в першій половині XIX ст.» (*на вибір*).

3. СТАНОВИЩЕ ЖІНКИ. ШЛЮБ І РОДИННІ ВІДНОСИНИ

Українська сільська родина в першій половині XIX ст. зберігала традиційний **патріархальний** характер. Переважали великі родини (від 12 до 30 і більше осіб), що складалися з різних поколінь, які жили разом і вели спільне господарство. Це пояснювалося не лише традицією, а й тим, що спільними зусиллями було легше господарювати. Найдовше такі родини зберігалися на Поліссі та в Закарпатті. Родинні відносини регулювали давні звичаї, якими закріплювалася провідна роль старшого чоловіка і підлеглість жінки. Жінки вели хатнє господарство, виховували дітей, працювали на городах. Основними годувальниками були чоловіки. Але водночас традиція заперечувала пригноблення жінки, вона

Родина з с. Тишківці на Івано-Франківщині (*фото 1890 р.*)

Розгляньте фото. Як ви вважаєте, воно постановочне чи зроблене випадково? Які висновки про життя українських родин можна зробити за допомогою фото?

мала право на майно, батьківський спадок і право голосу в родинних справах.

Родина була тією ланкою суспільства, яка закладала основи етнічної свідомості, мову й інші складники народної культури. Дітям прищеплювали трудові навички, шанобливе ставлення до батьків, традиційні моральні засади, любов до рідної землі. Одруження було важливою подією в житті людини. Шлюбним віком вважали досягнення 16 років для дівчини і 18 для — хлопця. Крім вінчання у церкві, влаштовували весілля. Розірвання шлюбу було рідкісним і засуджувалось як церквою, так і народною мораллю.

Жінка в історії: «Пориваючи з традицією»: Марко Вовчок (та її нетрадиційний шлюб)

У містах, а з поширенням модернізації і в селах, виникли «малі родини» — подружжя з дітьми. Це свідчило про розвиток ринкових відносин, руйнування традиційного укладу життя і селянського колективізму.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

Розгадайте «кросворд навпаки». До кожного слова кросворду доберіть одне-два запитання, спираючись на матеріали параграфа.

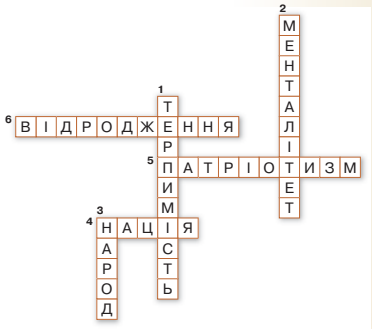

Обговорюємо в групі

Попрацюйте в групах. Визначте і впишіть у таблицю особливості повсякденного життя українського населення в першій половині XIX ст.

Особливості повсякденного життя українців у першій половині XIX ст.	
Життя села	
Міста і міське населення	
Становище жінки	

Мислю творчо

Уявіть себе жителем/жителькою українського села/міста початку XIX ст. Коротко опишіть один день зі свого життя.

§19 Особливості розвитку культури. Освіта і наука

Пригадайте характерні особливості розвитку українських земель у першій половині XIX ст. Назвіть, які чинники могли вплинути на розвиток української культури в цей період.

1. УМОВИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ

Українська культура в XIX ст. у своєму розвитку змушена була долати численні перепони, пов'язані з відсутністю державності. Російська та меншою мірою австрійська влада цілеспрямовано перешкоджали її поступу. Деморалізувалася і перетягувалася на імперську службу культурна верхівка, руйнувалися центри і матеріальні пам'ятки культури. Міста стали осередками не лише політичної, а й культурної дискримінації українського народу. У навчальних закладах, де здобували освіту діти переважно привілейованих станів, формувалася віддана російському царю або австрійському цісарю інтелігенція. Такі напрями української культури, як освіта, наука, право, філософія, зникли або істотно обмежувалися. Чимало українців включилися до процесу розвитку чужої культури, переважно російської і польської, сприяючи її піднесенню. Їхні імена увійшли до скарбниці світової культури.

Цензура пильно стежила, щоб у літературних творах й університетських лекціях пропагували лише любов до російської й австрійської «Вітчизни».

Карикатура з журналу «Іскра» (*художник — Б. Аполлон, 1863 р.*)

Розгляньте карикатуру XIX ст. Б. Аполлона. Як виглядає стаття до та після проходження цензури? Що через карикатуру хотів передати автор?

Модернізація економіки, формування фабрично-заводської промисловості потребували працівників зі знаннями в певних галузях. Це спонукало підприємців, зацікавлених у технічному прогресі, та державу до розвитку освітньої мережі і сприяння дослідженням у царині природничих наук. Однак не враховувалися потреби народу в збереженні й подальшому поступі самобутньої національної духовної культури.

Переважно неукраїнські за походженням торговельно-промислові кола вкладали кошти в підтримку культури імперських націй. Зацікавленість національною культурою виявляли лише нечисленні підприємці — вихідці з українського середовища. Але, з іншого боку, *загроза втрати культурної самобутності стимулювала процес українського національного відродження*. Головними сферами, у яких воно виявилося, стали художня література, театр, фольклористика, етнографія, музика, образотворче мистецтво.

Треба пам'ятати, що кожний етап культурного розвитку нації відповідав певному стилю мистецтва і літератури. Для першої половини XIX ст. панівним був **романтизм**.

Романтизм прийшов на зміну захопленням античністю і добі Просвітництва. Він був покликаний до життя замилуванням побутом простого народу, вивченням його пісенно-усної творчості. Народна творчість розглядалася як вияв колективного духу народу. Романтизація народного життя, демонстрування його казково-містичної природи сприяли появі низки художніх творів за мотивами народних легенд, билин, сказань, міфології. У романтичному стилі написані були усі українські поезії першої половини XIX ст.

Думки істориків

Український історик Г. Скрипник:

Українська культура XIX ст. розвивалася за нових міжнародних реалій Європи й у новому внутрішньому суспільно-політичному полі, зумовленому зміною політичного статусу українських земель. Обмеження, а згодом і цілковита руйнація традиційних політичних структур, витворених козацтвом, ліквідація політичних і культурно-національних прав українців, правове закріплення на землях Слобідської та Правобережної України загальноросійського кріпосного права й поширення кріпосницької залежності на всю людність, цілковите підпорядкування української православної церкви Московській патріархії та імперській політичній доктрині — усе це прямо чи опосередковано впливало на розвиток національної культури, створювало загрозу повного нівелювання її етично самобутніх рис, інтелектуального знекровлення... через відтік з її духовного середовища представників науки, освіти, мистецтва...

Особливість українського національно-культурного розвитку XIX ст. полягала у тому, що відбулося становлення національної культури. Це маніфестувало постання українства як цілісного й самодостатнього політичного та культурно-національного феномену.

1. Які особливості культурного розвитку України виокремлює історик?
2. Що, на вашу думку, сприяло збереженню і розвитку української культури в умовах імперського панування?

2. ОСВІТА

В Україні царат уважно стежив, щоб освіта і видавнича справа були під російським контролем. У Російській імперії царський уряд насаджував в Україні таку систему освіти, яка повинна була задовольнити потреби держави в кваліфікованих кадрах, але одночасно допомагала б нав'язати почуття меншовартості, створити уявлення про провідну роль російської нації в житті українців. У першій половині XIX ст. було ліквідовано українську школу, яка у XVII–XVIII ст. перебувала на одному рівні зі школами найосвіченіших держав Європи. В освіті чітко простежувався становий характер: для нижчих верств — парафіяльні двокласні школи; для дітей купців, службовців і заможних міщан — повітові училища, інколи гімназії; для дітей дворян — гімназії, ліцеї та університети.

Крім державних, діяли приватні навчальні заклади. У Харкові, Києві, Одесі та деяких інших містах для дітей дворян відкривали приватні пансіонати і школи, у яких готували учнів для вступу до середніх і вищих навчальних закладів.

Київський інститут шляхетних дівчат з повним пансіоном (*ілюстрація з журналу початку XX ст.*)

1. Пригадайте, коли в Європі з'явилися перші освітні навчальні заклади для дівчат.
2. Чи вважали освіту для дівчат обов'язковою у XIX ст.?

У першій половині XIX ст. почала розвиватися освіта для жінок. **У 1838 р.** був відкритий **Київський інститут шляхетних панянок.** Крім гуманітарних наук, у закладі викладали музику й образотворче мистецтво та ази домашнього господарювання. Доступу до вищої освіти жінки не мали.

Відскануйте QR-код і розгадайте онлайн-кросворд «Особливості розвитку освіти і науки України у першій половині XIX ст.».

Поміркуйте!

Життя учениць — вихованок Інституту шляхетних дівчат зобразив у своїй повісті «Хмари» Іван Нечуй-Левицький. За допомогою QR-коду прочитайте уривок з повісті та дайте відповіді на запитання:

1. Яким верствам українського суспільства було доступне навчання у пансіоні?
2. Якими художніми засобами автор змальовує пансіонат та особливості вступу до нього?

Уривок з повісті «Хмари» І. Нечуя-Левицького
http://surl.li/asuvn

У **1805 р.** почав діяти **Харківський університет** — один з перших університетів, відкритих за межами російських столиць. Кошти на його заснування дав **Василь Каразін** — меценат науки і освіти, місцевий діяч. Завдяки закладу до 1830-х років Харків був інтелектуальною столицею підросійської України.

Університет Св. Володимира (*фото початку XX ст.*)

Університет Св. Володимира (нині Київський Національний Університет імені Тараса. Шевченка) сучасники називали «Київською Сорбонною». Поміркуйте, в чому полягає визначна роль університету для України.

Після польського повстання 1830–1831 рр. було зачинено польський Кременецький ліцей на Волині, а замість нього у **1834 р.** почав діяти **університет Св. Володимира у Києві**. Його завданням було зросійщення краю. Він мав чотири факультети: історико-філологічний, юридичний, медичний і фізико-математичний. Першим ректором було призначено **Михайла Максимовича**.

Біографія М.Максимовича. Сайт history.org.ua
http://surl.li/asuvq

За допомогою QR-коду ознайомтеся з біографією першого ректора Університету Св. Володимира Михайла Максимовича, створіть про нього коротку довідку для історичної енциклопедії.

Свідчать документи

З оголошення ради Київського університету про його урочисте відкриття

...Затверджений у цьому краї університет, перетворений із Волинського ліцею, призначений переважно для навчання юнацтва губерній Київської, Волинської і Подільської; спадкова увага жителів їх до користі освіти і на майбутні часи зміцнила добробут учбових закладів цього краю.

Місцем заснування цього закладу обрано місто Київ, столицю святого рівноапостольного князя Володимира... Хай це обрання провіщає успіхи розсадника освіти, у дусі благочестя і моральності.

1. Яка політична подія в Російській імперії посприяла відкриттю університету саме в Києві?
2. Які завдання покладала на нього держава?

Середня ланка освіти в Російській імперії складалася з гімназій і ліцеїв. Спочатку ліцеї були фактично аналогами університетів. Студенти вивчали словесність (російську, латинську, іноземні мови), Закон Божий, логіку, математику, природничі, історичні, політичні і моральні науки, танці, спів, малювання, фехтування. Основна відмінність полягала в тому, що це були приватні навчальні заклади, які існували на гроші меценатів: князя О. Безбородька, гр. А. де Рішельє, П. Демідова, імператора Олександра. У 1817 р. в Одесі постав **Рішельєвський ліцей**, а у 1820 р. — **Ніжинський ліцей**, у якому здобули освіту чимало представників національної еліти.

На початку XIX ст. було відкрито й перші чоловічі гімназії. Викладали в них так звані класичні предмети. Наголос робився на вивчені класичних мов (грецька, латина) і сучасних європейських мов (зазвичай французька, німецька, англійська). У 1809 р. було відкрито **Першу класичну гімназію в Києві**. Гімназії засновували в усіх великих губернських і повітових центрах: Чернігові, Харкові, Полтаві, Рівному, Луцьку, Житомирі, Кам'янці-Подільському, Острозі та інших. Навчалися в них діти дворян, заможних міщан і селян. На місцях гімназії були центрами культури і науки.

Рішельєвський ліцей (*фото початку XX ст.*)

1. Поміркуйте, чому ліцеї ставали осередками вищої освіти в регіонах.
2. На честь якої історичної постаті ліцей отримав свою назву?

Багато в чому відмінною від царської була освітня політика Австрійської імперії на західно-

українських землях. З 1805 р. народні початкові школи перейшли у відання церкви, що супроводжувалося подальшим посиленням її контролю за навчальним процесом і збільшенням кількості релігійних дисциплін. У початкових трикласних школах Галичини на початку 40-х років XIX ст. навчалося 14 % дітей шкільного віку.

Певні зміни відбулися в початковій освіті після революції 1848 р. Було створено самостійну нижчу реальну школу, навчальний курс трикласних шкіл збільшувався на один рік. У них навчали основ садівництва, бджільництва та шовківництва. Відкривали недільні школи для дорослих: у 1848–1849 рр. їх налічувалось 60 у Галичині, дев'ять — у Закарпатті.

Середню освіту здобували в гімназіях. Їхня кількість була незначною і не могла задовольнити потреби тих, хто хотів отримати знання. До того ж у гімназіях інтенсивніше, ніж у початкових школах, відбувалося понімечення й покатоличення учнів. У першій половині XIX ст. цей процес стримувався указом про обов'язкове вивчення української мови. Останнє свідчить, зокрема, і про те, що попри всі утиски української мови ситуація з нею в системі освіти Західної України була кращою, ніж у Наддніпрянській Україні.

Вищу освіту на західноукраїнських землях давали **Львівський університет** і відкриті в першій половині XIX ст. **Реальна та Технічна академії** у Львові, **Чернівецький ліцей**. Наприкінці першої половини XIX ст. у Львівському університеті працювала кафедра «руської словесності», на якій викладали українську мову і літературу.

Колишня головна будівля Львівського університету 1851–1923 рр.

Поміркуйте, чому ситуація з системою освіти на землях Західної України була кращою, ніж в Наддніпрянщині.

3. НАУКА. ВИДАТНІ ВЧЕНІ

Значних успіхів в Україні досягли природничі та точні науки, розвиткові яких з огляду на їхнє значення для поступу економіки влада не перешкоджала. На першу половину XIX ст. припала діяльність таких видатних українських учених, як **Михайло Максимович**, **Тимофій Осиповський** (1765–1832 рр.) і **Михайло Остроградський** (1801–1862 рр.). «Курс математики» професора Харківського університету Т. Осиповського кілька десятиліть був основним підручником в усій Російській імперії. Іншого українського математика — М. Остроградського — за видатні досягнення обрали членом Петербурзької, Паризької, Римської і Туринської академій наук.

Постать в історії

Із некролога на смерть українського вченого-Михайла Остроградського

Ім'я Остроградського було популярне на його батьківщині, навіть у тих верствах, до яких учена свідомість досягає тільки як темна чутка. Походячи зі стародавньої малоросійської родини, одержавши початкову освіту в Полтавській гімназії, покійний академік зберігав у спілкуванні, мові і поглядах на багато що відбиток своєї батьківщини і завжди виявляв живе і діяльне співчуття до її успіхів, розумових і матеріальних. Під час частих приїздів до Малоросії Остроградський жив звичайно у Полтаві, яку любив як місто, що нагадувало йому роки дитинства... земляки не пропускали нагоди усякий раз чимось виявити йому свою повагу, цінуючи в ньому власну славу. Він завжди бажав скласти свої кості на улюбленій батьківщині, так і сталося.

1. Визначте роль М. Остроградського в розвитку науки.
2. Підготуйте повідомлення про його життя та наукову діяльність.

Ювілейна монета номіналом 2 гривні, присвячена 200-річчю від дня народження М. Остроградського (*Національний банк України, 2001 р.*)

Роздивіться монету. Які зображення на монеті свідчать про видатну діяльність М. Остроградського? Якби ви створювали дизайн такої монети, які б зображення використали?

У Харкові при університеті постали перші періодичні видання — художні і публіцистичні журнали. Вони виходили російською мовою, але були присвячені українському фольклору й історії. Основним ініціатором їх видання був професор Харківського університету **Ізмаїл Срезневський** (1812–1880 рр.) — перший науковий філолог і дослідник давньоруської мови. І. Срезневський був засновником школи харківських романтиків — письменників, поетів, науковців.

Уродженець Гетьманщини **Микола Маркевич** (1804–1860 рр.) — етнограф, письменник, історик — видав у Москві у 1842–1843 рр. п'ятитомну «Історію Малоросії», яка справила великий вплив на формування історичної пам'яті української еліти середини — другої половини XIX ст.

Видатним ученим першої половини XIX ст. був **Михайло Максимович** (1804–1873). Четвертий будитель української нації поруч з Т. Шевченком, П. Кулішем і М. Костомаровим. Він запропонував

українцям дивитися на своє минуле з «висоти Андріївського пагорба» Києва, а не «Боровицького холму» московського Кремля. Тому М. Грушевський називав його «творцем української історичної ідеології».

Важливим науковим осередком Західної України був **Львівський інститут Оссолінських**. Заснований у 1817 р. цей навчальний заклад мав велику бібліотеку, музей і друкарню. Інститут справив певний вплив на поширення освіти, науки й культури не тільки в Галичині, а й на Буковині та в Закарпатті.

4. КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ЗАКЛАДИ

Хоча й сповнений суперечностей, прогрес у розвитку освіти і науки сприяв появі культурно-освітніх установ. Поширення набували бібліотеки, які відкривали в навчальних закладах. Так, із часу заснування і до 1850 р. книжковий фонд бібліотеки Харківського університету зріс з менш ніж 5 тис. примірників до майже 52 тис. Бібліотека Київського університету в середині XIX ст. налічувала 88 тис. томів книжок і рукописів і була найбільшою університетською бібліотекою в імперії.

Центром бібліотечної справи в підавстрійській Україні був Львів. Діяли також кілька бібліотек духовних семінарій, монастирів, приватних осіб. Проте для широкої громадськості вони залишалися недоступними. Книжки були латинською, польською, німецькою мовами і лише незначна частина — українською.

Колишня будівля Єзуїтської колегії, в якій з 1723 р. містилась університетська бібліотека (*фото кінця XIX — початку XX ст.*)

Вважається, що бібліотека, яку ми тепер називаємо Науковою бібліотекою Львівського національного університету була заснована в 1608 р. Сам же університет, як відомо, засновано в 1661 р. Подумайте, як виникали бібліотеки. Чому, на вашу думку, бібліотека виникла раніше, ніж з'явився Львівський університет?

Від початку XIX ст. почали з'являтися музеї. Перший був створений у Миколаєві в 1806 р. У 1810 р. виник Феодосійський музей старожитностей, у 1826 р. — такий самий музей у Керчі. У 1825 р. засновано Одеський музей старожитностей (згодом — археологічний).

Загалом сприяючи поширенню знань, культурно-освітня робота хоча й повільно все ж розвивалася, долаючи чимало перешкод.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Утворіть логічні пари

1 Михайло Максимович	**А** Перший український енциклопедист
2 Михайло Остроградський	**Б** Автор «Історії Малої Росії»
3 Дмитро Бантиш-Каменський	**В** Видатний математик
4 Микола Маркевич	**Г** Перший ректор університету Св. Володимира

2. Впорядкуйте послідовність.

Почав працювати університет Св. Володимира → Відкриття гімназії у Ніжині → Побачила світ «Історія Малої Росії» Д. Бантиш-Каменського → Відкриття першої публічної бібліотеки в м. Одесі

Обговорюємо в групі

Об'єднайтеся в групи. Визначте і впишіть у таблицю позитивні і негативні тенденції розвитку культури України першої половини XIX ст.

Розвиток української культури першій половині XIX ст.	
Позитивні явища	Негативні явища

Мислю творчо

1. Напишіть історичне есе на тему: «Наша дума, наша пісня, не вмре, не загине». За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, кому належить цей вислів.

2. Розгляньте портрети історичних діячів. Проведіть уявну екскурсію портретною галерею.

§ 20 Розвиток української літератури і мистецтва

1. Пригадайте, хто стояв біля витоків української літератури. Твори яких відомих українських письменників XVIII ст. справили значний вплив на розвиток української літератури?
2. Назвіть діячів українського мистецтва XVIII ст. Яким був їхній вплив на різні суспільні верстви в українських землях?

1. ФОЛЬКЛОР ЯК ОСНОВА РОЗВИТКУ ЛІТЕРАТУРИ

Фольклор і усна народна творчість були тим поживним середовищем, без якого неможливий розвиток «високої» літератури. Події й умови першої половини XIX ст. істотно вплинули на них. Порівняно з традиційними «вічними» ліричними й побутовими сюжетами значно зросла кількість гострих соціальних.

До першої половини XIX ст. належить початок збирання і публікації творів народної поезії. Першим дослідником і видавцем українських народних дум був **Микола Цертелєв** (1790–1869 рр.). Він народився в Україні в родині грузинського князя і був закоханий в українську старовину. Понад десять років збирав і досліджував фольклор, і підсумком його роботи стала публікація 1819 р. збірки «Опыт собрания старинных малороссийских песен». Вона містила думи й пісні, записані від кобзарів на Полтавщині.

ОПЫТЪ
СОБРАНІЯ
СТАРИННЫХЪ
МАЛОРОССІЙСКИХЪ ПѢСНЕЙ.

И гробы праотцовъ, обычай ихъ простой
И стѣны, камни, все, и даже самый домъ
Жилищъ отеческихъ, я сердцу чту святымъ.

Трог. Пожарскій. Дѣйст. II. Явл. I.

САНКТПЕТЕРБУРГЪ,
въ типографіи Карла Крайя.
1819.

1. Який вплив, на вашу думку, справила діяльність Цертелєва на розвиток української літератури?
2. До якого етапу розвитку національного українського руху можна віднести його діяльність?

Поміркуймо!

Польський поет Адам Міцкевич писав: «Українська пісня — свята скрижаль, яку народ оберігає як свою загартовану зброю. Із цієї скрижалі кожне покоління черпає необхідні духовні цінності, які віками закладалися в основу моралі».

Поміркуйте, чому народні пісні здавалися автору такими важливими. Як народна пісня пов'язана з освіченістю народу та його самобутністю?

«Опыт собрания старинных малороссийских песен» М. Цертелєв
http://surl.li/asuvv

Зіскануйте QR-код і відвідайте Цифрову бібліотеку історико-культурної спадщини. Прочитай стор. 44–46 «Опыт собрания старинных малороссийских песен» М. Цертелєва. Чому, на вашу думку, дослідження фольклору є важливими для вивчення історії українського народу?

Вагомий внесок у вивчення українського фольклору зробив **Михайло Максимович.** Цій справі прислужилися збірки, які М. Максимович у 20–30-ті роки XIX ст. видав у Москві та Києві. У фольклорі вчений вбачав поетичний вияв народних почуттів і прагнень, видані ним збірки сприяли ознайомленню широкого загалу з національним характером українців.

Серйозну народознавчу роботу на Полтавщині проводив **Іван Котляревський.** Він був знавцем народного одягу, ігор, музики, звичаїв, обрядів, сімейного побуту тощо. Ці знання він використав у своїй літературній творчості.

Центр збирання фольклору сформувався у Харкові після відкриття в ньому університету. У місті зросла кількість високоосвічених людей, захоплених національною ідеєю. Серед них вирізнявся В. Каразін.

На західноукраїнських землях значні досягнення у справі фольклористики пов'язані з діяльністю **Зоріана Доленга-Ходаковського** (1784–1825 рр.). У пошуках народних пісень він у 1814–1818 рр. обійшов ледь не всю Польщу, Білорусь, а також Галичину, Поділля, Волинь, Київщину, Чернігівщину, Полтавщину. З. Доленго-Ходаковський записав близько 3 000 пісень, з яких чимало українських. Частину його фольклорного доробку було опубліковано в пісенних збірниках М. Максимовича.

Діємо: практичні завдання

За допомогою матеріалів параграфа та додаткових джерел інформації складіть історичний портрет Зоріана Доленга-Ходаквоського. Поміркуйте, який вплив справила діяльність З. Ходаковського на розвиток української літератури.

Поміркуймо!

Зоріан Доленг-Ходаковський писав: «Будемо зберігати випадкові і доволі часті знахідки у землі, ці різноманітні невеличкі статуетки, зображення, металеві знаряддя, посуд, урни з попелом. Перерахуємо і точно виміряємо всі величезні могили, насипані на честь однієї особи та існуючи століттями. Збережемо від знищення написи, знайдені на скелях у підземних печерах, та здебільшого нам невідомі. Зніемо плани місцевості, особливо важливі своєю давністю... не дозволивши жодному ярові загинути у невідомості. Намагаємося дізнатися всі назви, які селянський народ і його знахарки надають рослинам. Зберемо, наскільки це можливо, пісні і старовинні герби, опишемо найдавніші обряди. Внесемо все це в одну книгу і... отримаємо більш зрозуміле уявлення про наших пращурів...»

Подумайте, в чому цінність ідей Зоріана Ходаковського для науки.

2. ЛІТЕРАТУРА

Усна народна творчість і фольклор справили значний вплив на становлення нової художньої літератури. У першій половині XIX ст. народна розмовна мова дедалі більше входила в літературу. *«Батьком» нової української літератури вважається І. Котляревський*, який сміливо ввів у літературу народну мову й створив на її основі неперевершені на той час за художніми якостями твори.

Думки істориків

Український історик Іван Лисяк-Рудницький:

Початки національного відродження в Україні звичайно датують від появи «Перелицьованої Енеїди» Котляревського. Проте, хоч «Енеїда» безперечно творить епоху в історії української літератури, з погляду розвитку національної свідомості вона — радше відгомін попередньої козацької доби. Весь літературний і культурний рух аж до виступу Шевченка та Кирило-Мефодіївського братства в 1840-х роках можна вважати за своєрідний продовжений епілог козацької доби.

Аргументовано підтвердьте або спростуйте думку історика.

Тарас Шевченко в поезії «На вічну пам'ять Котляревському» називає його українським соловейком, сизим орлом, співцем України.

Іван Котляревський

Подумайте, чому за словами Т. Шевченка Котляревський «*славу козацьку переніс в убогу хату сироти*». Пригадайте з уроків української літератури, які твори І. Котляревського підтверджують слова великого поета. Зіскануйте QR-код і прочитайте вірш Т. Шевченка «На вічну пам'ять Котляревському». Яке ставлення до Котляревського демонструє у своїй поезії Шевченко? На яких здобутках Котляревського наголошує?

Зачинателем української прози став **Григорій Квітка-Основ'яненко** (1778–1843 рр.). У 1832 р. від надрукував роман «Маруся». Він був автором комедійних п'єс про «малороса» Шельменка і «Сватання на Гончарівці». Найвідомішими українськими прозовими творами його були «Конотопська відьма», «Салдацький патрет». Він став фактично першим українським професійним письменником, який жив з літературної праці.

Серед поетів байкарів першої половини XIX ст. варто назвати імена **Петра Гулака-Артемовського**, який був ректором Харківського університету, та **Левка Боровиковського**.

У 1840-х роках з'явилися перші історичні повісті **Пантелеймона Куліша**. Найголовнішим внеском П. Куліша було створено першого історичного роману **«Чорна Рада. Хроніка 1663 року»**. П. Куліш є творцем наукового літературного правопису, який тривалий час називався «кулішівкою». *Фонетичний правопис П. Куліша дозволив на письмі, графічно, відрізнити російську й українські мови*. Правопис ліг в основу фонетичного правопису, який застосували галицькі українці в своїх виданнях. Це мало важливе значення, бо привчало українців до існування власної відмінної правописної традиції.

Факт чи фейк?

…П. Куліш у листі до Я. Головацького від 16 жовтня 1866 р. пише: «Всім відомо, що правопис, названий у нас в Галіції «кулішівкою», створений мною у той час, коли всі в Росії були зайняті розповсюдженням грамотності серед простого народу. З метою полегшення науки для людей, яким ніколи навчатися, я вигадав спрощений правопис.» Тобто П. Куліш вигадав спрощений варіант… російської мови. Наміри його були щирими та благими…

1. Визначте, чи є поданий уривок статті фейком. Поясніть свою думку.
2. Як ви вважаєте, кому може належати інтернет-сторінка з подібним контентом?
3. Чому стали можливими подібні статті і з якою метою їх поширюють?

Поетичний образ України змалював на сторінках своїх книжок **Микола Гоголь.** Він вивів на світову арену українську народну стихію у своїх повістях із циклу «Вечори на хуторі коло Диканьки» (1829 р.) та «Миргород» (1835 р.). Попри те, що усі твори Миколи Гоголя написані російською мовою, вони просякнути українським народним духом і народною українською поезією. В другій редакції «Тараса Бульби» письменник змушений був міняти визначення «українські козаки» на «русский народ».

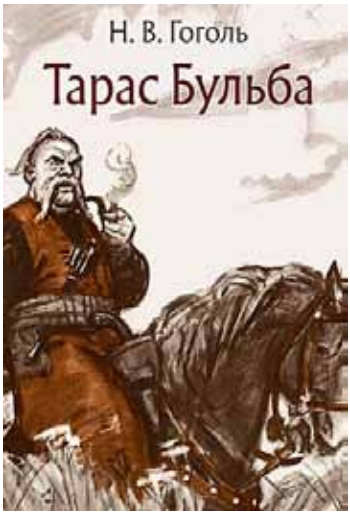

Трейлер
до фільму
«Тарас Бульба»
(*1962 р.*)
http://surl.li/asuwa

1. Ще у 1962 р. у США побачив світ фільм «Тарас Бульба» режисера Дж. Лі Томпсона. За допомогою QR-коду перегляньте трейлер до фільму. Як сприймали козацьку героїку у Західній Європі? Чому, на вашу думку, твір про Тараса Бульбу здобув таку популярність?

2. Скориставшись матеріалами з української літератури через постать Тараса Бульби створіть образ українського патріота. Вкажіть, які ідеї були цінними для героя, як він ставився до Батьківщини і гідності. Чому подібний твір справив величезний вплив на українське суспільство?

Діємо: практичні завдання

За матеріалами парграфа доповніть інфографіку.

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак

Українська культура 1830-х років перебувала більш або менш в однаковому стані розвитку з російською... Внесок українців у формування нової російської культури був дуже суттєвим, тому почасти вони могли вважати цю культуру власною. Відповідно російський двір також розглядав українську культуру як свою, доки вона не виходила за межі лояльності імперії. Тому підтримка російської культури неминуче означала і розвиток культури української. Невідкладною метою було формування літературної мови, писання підручників з історії тощо: автоматично це вело до реалізації таких саме завдань в українській культурі. Але що динамічніше розвивалися обидві культури, то неможливішим ставало їхнє подальше нерозчленоване співіснування.

Залучивши додаткові джерела інформації, доберіть приклади для підтвердження або спростування думки історика.

Формування нової української літератури завершилося в творчості Т. Шевченка. Поява в Петербурзі друком у **1840 р.** **«Кобзаря»**, який мав лише вісім поезій і 115 сторінок тексту перевернув світогляд пересічного українця. Він показав іншу перспективу його існування: служити не для імперії, не представляти «єдиний» народ з росіянами, а жити для України і бути окремішнім українським народом. Тому цей 1840 рік можна вважати відправною точкою початку нової історії України. Україна розпочала своє відродження від художньої творчості людини, що започаткувала нову добу українського письменства.

Поміркуймо!

Російські літературні критики про творчість Т. Шевченка

Микола Добролюбов: *«Появление стихотворений Шевченко интересно не для одних только страстных приверженцев малороссийской литературы, но и для всякого любителя истинной поэзии. Его произведения интересуют нас совершенно независимо от старого спора о том, возможна ли малороссийская литература: спор этот относится к литературе книжной, цивилизованной... искусственной, а стихотворения Шевченко тем и отличаются, что в них искусственного ничего нет. Конечно по-малороссийски не выйдет хорошо «Онегин» или «Герой нашего времени»... Но само собой разумеется, что никто не откажет малороссийскому, ка и всякому другому, народу в праве говорить своим языком о предметах своих нужд, стремлений и воспоминаний, никто не откажется признать народную поэзию Малороссии. И к этой-то поэзии и должны быть отнесены стихотворения Шевченко. Он — поэт совершенно народный, какого мы не можем указать у себя.*

Віссаріон Бєлінський: *«Этот хохлацкий радикал написал два пасквиля — один на государя-императора, второй на государыню-императрицу. Я не читал этих пасквилей, и никто из моих знакомых не читал..., но уверен, что пасквиль на императрицу должен быть возмутительно гадок.... Шевченко послали на Кавказ солдатом. Мне не жаль его, будь я его судьей, я сделал бы не меньше. Я питаю личную вражду к такого рода либералам....*

Ох, эти мне хохлы! Ведь бараны — а либеральничают во имя галушек и вареников со свиным салом...

1. У чому відмінні наведені оцінки і, на вашу думку, чому?
2. Що можна сказати про відношення російських критиків до української літератури?

Тарас Шевченко на Україні
(*художник — Василь Касіян*)

Поезія Т. Шевченка
«Ой гляну я, подивлюся...»
http://surl.li/asuwb

Зіскануйте QR-код і прочитайте поезію Т. Шевченка «Ой гляну я, подивлюся...», написану поетом у 1848 р. під час перебування в Орській фортеці. Яка основна ідея поезії? Наведіть приклади поезій Т. Шевченка, в яких автор відображає соціальні проблеми українців у XIX ст.

3. ТЕАТР

Нова українська література дала поштовх розвитку театрального мистецтва. Центром театрального життя в Україні в першій половині XIX ст. стали Харків і Полтава, де започатковувався національний український професійний театр. Перша будівля театру з'явилися у Києві між 1804–1806 роками, він стояв на місці сучасного Українського Дому на Європейській площі.

Директором і одночасно режисером та актором Харківського театру був Григорій Квітка-Основ'яненко. У складі професійної трупи театру вирізнявся актор **Михайло Щепкін** (1788–1863 рр.). Театр ставив п'єси російських і західноєвропейських авторів, але найбільший успіх у глядачів мали вистави за творами І. Котляревського «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» і Г. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці» та «Шельменко-денник».

Зіскануйте QR-код і подивіться уривок художнього фільму «Наталка-Полтавка». Пригадайте, до якого жанру належить п'єса. Які народні характери і типи персонажів зображує у творі автор?

Фільм «Наталка-Полтавка» (*уривок*)
http://surl.li/asuwc

В історії українського театрального мистецтва видатне місце належить Полтавському театру, який очолювали І. Котляревський і М. Щепкін. Останній розпочав роботу в 1818 р., коли у складі театральної трупи приїхав до Полтави з Харкова. Театр, у репертуарі якого були п'єси передусім І. Котляревського, часто виїздив на гастролі до Харкова, Кременчука та інших міст України і скрізь мав великий успіх. Проте в 1821 р. скрутне матеріальне становище призвело до його закриття.

У багатьох містах діяли аматорські театри, котрі ставили українські п'єси. Прикметно, що навіть у Західній Україні ці театри з успіхом ставили вистави за п'єсами І. Котляревського та Г. Квітки-Основ'яненка. Аматорів підтримували заможні меценати.

4. АРХІТЕКТУРА І СКУЛЬПТУРА

У зв'язку зі зростанням міст архітектура займала щодалі важливіше місце. Помітно змінювався зовнішній вигляд міст: зводили монументальні кам'яні будинки державних установ, навчальних закладів, церкви, палаци.

У Києві 30 років працював архітектор **Андрій Меленський** (1766—1833 рр.), за проектами якого збудували пам'ятник на честь магдебурзького права, церкву-мавзолей на Аскольдовій могилі, перший у місті театр. Зведені за проектом академіка **Вікентія Беретті** в стилі **класицизму** будинки Університету Св. Володимира та Інституту шляхетних дівчат стали окрасою міста. В. Беретті створив перший генеральний план Києва (1837 р.), який вивів місто за межі старих валів Ярославового міста.

Спробу створити новий міський центр з будинків суспільного призначення було здійснено у Полтаві — столиці Малоросійського генерал-губернаторства. По колу були розташовані сім споруд: губернські державні установи, будинок цивільного губернатора, малоросійський поштамт, Дворянське зібрання, Кадетський корпус. В Україні це був найкращий класицистичний ансамбль споруд, які перетворили Полтаву на «малий Петербург».

Аскольдова могила (*художник — Тарас Шевченко, 1846 р.*)

Пам'ятник Магдебурзькому праву, зведений 1802–1808 рр. на честь повернення Києву магдебурзького права, вважається найстарішим монументом у столиці (*архітектор — Андрій Меленський, сучасне фото*)

Початок XIX ст. — розвиток нового міста на Півдні України — Одеси. Порто-франко і морська торгівля перетворили Одесу в найбільше місто підросійської України на 1850-ті роки. У 1823–1828 рр. **Франц Боффо** збудував палац графа Потоцького, Воронцовський палац і знамениті Потьомкінські сходи. На одеському Приморському бульварі постав будинок Біржі, де пізніше розмістилася міська дума.

Україна здавна славилася палацово-парковою архітектурою, для якої притаманні історичні традиції і народна майстерність. Серед відомих будівель відзначався палац Кирила Розумовського, зведений у мальовничому місці м. Батурин на Чернігівщині. У с. Сокиринці цього ж краю в маєтку Григорія Ґалаґана спорудили палац, до якого прилягає лісопарк з алеями, штучними галявинами й озерами.

Палац Ґалаґана у с. Сокиринці на Чернігівщині, споруджений у XIX ст. (*архітектор — Павло Дубровський, сучасне фото*)

За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, які події пов'язували Григорія Ґалаґана з кобзарем Остапом Вересаєм.

Відскануйте QR-код та виконайте онлайн-вправу «Розвиток української культури у першій половині XIX ст.»

5. МУЗИКА. МУЗИЧНИЙ ФОЛЬКЛОР БАНДУРИСТІВ, КОБЗАРІВ, ЛІРНИКІВ

Помітне місце в культурному житті України належало музичному фольклору й музиці. Як і раніше, народ співав календарно-обрядові (жниварські, колядки, щедрівки, купальські, русальні), родинно-побутові (весільні, колискові), народні плачі й голосіння, думи та історичні пісні. Мали успіх й розвивалися народні танці: метелиця, гопак, козачок, полька та інші, які виконували в супроводі переважно струнних інструментів. Найпоширенішим народним інструментальним ансамблем того часу були троїсті музики: скрипка, цимбали, бубон.

З народу вийшли талановиті **співці-кобзарі, бандуристи й лірники**, які поширювали надбання народної творчості по всій Україні. Найвідомішими кобзарями були **Андрій Шут, Іван Крюковський, Федір Гриценко (Холодний)**. Особливо вирізнявся кобзар з Прилуччини **Остап Вересай** (1803–1890 рр.). Остап виріс у родині кріпака-музики і мав гарний ліричний тенор. Народні думи й пісні в його виконанні були широковідомі і викликали щире захоплення у слухачів.

Остап Вересай (*ілюстрація до книги «Земля і люди. Загальна географія» (т. 5), Жана Жака Елізе Реклю, 1880 р.*)

Співогра О. Вересая
http://surl.li/asuwj

Зчитайте QR-код і прослухайте звукову модель співогри Остапа Вересая «Дума про Хведора Безродного», створену на основі нотних записів Миколи Лисенка. Які емоції викликала музика? Які прийоми використовує співець, щоб передати стан жалю, суму, скорботи?

Професійне музичне життя зосереджувалося переважно в Києві, Харкові, Полтаві, Одесі, Львові. У цих містах виникли і діяли оркестри, хори, капели, у театрах ставили опери. У вищих навчальних закладах викладали музику й танці, відбувалися концерти, музичні вечори.

У Києві жив піаніст, композитор і педагог **Йосип Витвицький** (1813–1866 рр.). Популярними були його фортепіанні твори («Плавба Дніпром», «У сяйві місяця») і варіації на теми народних пісень. Композитор **Алойз Єдлічка** (1819–1894 рр.) багато років працював як професійний музикант і педагог на Полтавщині. У Харкові своїми

здібностями як композитор-виконавець вирізнявся викладач університету **Іван Вітковський**. Музичне життя в Україні мало тісні зв'язки з європейською музичною культурою. В Одесі кілька разів гастролювала італійська оперна трупа, а в 1848 р. вона виступала в Києві. З великим успіхом у 1847 р. відбулися концерти угорського композитора та піаніста Ференца Ліста в Одесі, Києві та Єлисаветграді.

Швидко прогресувало музичне мистецтво на західноукраїнських землях. Одним з перших українських композиторів-професіоналів у Галичині був **Михайло Вербицький** (1815–1870 рр.) — автор багатьох хорових, вокальних інструментальних творів.

Михайло Вербицький — автор Гімну України (*автолітографія Т. Маєргофера, бл. 1870 р.*)

6. ЖИВОПИС

Інтенсивно розвивався український живопис. Жанр портрета, що був тоді найпоширенішим, зазнав якісних змін. Портрети втрачали застиглі іконописні форми минулої епохи. Художники, зокрема **Володимир Боровиковський** (1757–1825 рр.), прагнули не лише відтворити зовнішній образ, а й розкрити внутрішній світ людини. Найталановитіші з них володіли високою мистецькою культурою.

Портрет Марії Лопухіної (*художник — Володимир Боровиковський, 1797 р.*)

Пам'ятник Боровиковському у м. Миргород на Полтавщині (*скульптор — Микола Мірошниченко, 2008 р.*)

Значний внесок у розвиток українського портретного живопису зробив **Василь Тропінін** (1776–1857 рр.), який до 47-річного віку був кріпаком і виконував обов'язки лакея та кондитера в приватному маєтку на Полтавщині. Після звільнення він близько 20 років працював як художник, архітектор і вчитель малювання на Поділлі.

Художник **Іван Сошенко** (1807–1876 рр.), друг і земляк Тараса Шевченка, викладав малювання в київській, вінницькій і ніжинській гімназіях, намалював десятки чудових портретів і пейзажів. Непересічний талант демонструвало багато українських живописців.

Але найвищим досягненням українського мистецтва першої половини XIX ст. стала творчість **Т. Шевченка**. Вихованець Петербурзької академії мистецтв, Т. Шевченко показав себе талановитим художником. Одним із провідних жанрів творчості Шевченка-художника став портрет: він намалював їх понад 130. Шевченко був і відомим майстром графіки. Йому належить серія перших в українській графіці офортів «Живописна Україна».

Свідчать документи

Повідомлення газети «Северная пчела» про підготовку до видання «Живописной Украины», 1844 р.

Призначення всіх образотворчих мистецтв подати очам або уяві красу і страхіття природи, життя держави і побут окремої людини, силу пристрастей і події, що вражають душу, або сповнюють нас почуттям спокійним і безтурботним.... Сповнений цього переконання, відомий і улюблений поет — художник Т. Г. Шевченко вирішив почати видання, названого їм «Живописною Украйной». Сюди війдуть такі малюнки: 1) Види Південної Росії, визначні своєю красою або історичним подіями. Все, що час зберіг від цілковитого знищення: руїни фортець, храми, укріплення, могили знайдуть тут місце. 2) Народний побут теперішнього часу, обряди, звичаї..., зміст народних пісень і казок. 3) Найважливіші події, відомі з побутописання Південної Росії, починаючи з заснування Києва, які впливали на долю населення цього краю... Естампи будуть гравіровані на міді...

1. Що вам відомо про Тараса Шевченка як художника?
2. Яких ще майстрів образотворчого мистецтва України першої половини XIX ст. ви знаєте?

Судна рада (*офорт Т. Шевченка з альбому «Живописна Україна», 1844 р.*)

НАЗВА
http://surl.li/asuwb

Зчитайте QR-код і ознайомтеся з офортами Т. Шевченка. Скориставшись додатковими джерелами інформації, дізнайтеся історію створення будь-якого офорту й перекажіть її в класі.

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації виконайте творчий проєкт: «Українська культура першої половини XIX ст. як складова частина процесу зародження модерних культур країн Європи».

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Утворіть логічні пари.

1 Василь Тропінін	**А** Композитор, автор українського гімну
2 Михайло Вербицький	**Б** Український архітектор
3 Андрій Меленський	**В** Театральний діяч, актор
4 Михайло Щепкін	**Г** Художник-портретист, представник класицизму

2. Упорядкуйте хронологічну послідовність.

Вихід в світ «Енеїди» Котляревського → Вихід поетичної збірки Т. Шевченка «Кобзар» → Вихід збірки «Опыт собрания старинных малороссийских песен» → Публікація збірки «Запорожская старина» І. Срезневського

Обговорюємо в групі

Об'єднайтеся в чотири групи. В кожній групі обговоріть і визначте основні риси й діячів **1)** театру та музики; **2)** архітектури; **3)** літератури; **4)** живопису. Підсумки роботи оформіть у вигляді кластеру або мапи думок.

Мислю творчо

1. Уявіть себе керівником/керівницею екскурсії. Проведіть уявну екскурсію пам'ятками архітектури або музеєм мистецтва першої половини XIX ст.
2. Напишіть коротке історичне есе «Тарас Шевченко — духовний батько українського народу».

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1840 р. Вихід друком видання «Кобзаря» Т. Шевченка у Петербурзі

§21

Практичне заняття: «Історія Русів» як виразник політичних поглядів автономістів

Які наслідки мала інтеграція Наддніпрянської України до Російської імперії? Що визначало фольклорний етап українського національного відродження на Наддніпрянщині? У чому проявлялася ідея «автономізму»?

1. ПОРТРЕТНА ГАЛЕРЕЯ

1. Розгляньте портрети діячів українського національного відродження Наддніпрянщини початку XIX ст.

2. Установіть відповідність між особами й їхніми стислими характеристиками.

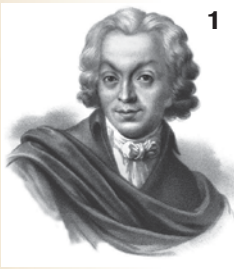
1

Василь Капніст

2

Іван Котляревський

3

Ізмаїл Срезневський

4

Григорій Квітка-Основ'яненко

А Український письменник, військовий діяч. Автор поеми «Енеїда», що поклала початок нової української літератури. Зачинатель пробудження і формування фольклорного етапу українського національного відродження.

Б Філолог, славіст, етнограф. Випускник Харківського імператорського університету. Організовував фольклорні експедиції Слобожанщиною в пошуках повір'їв, дум, пісень, переказів народу. Автор публіцистичних творів «Запорізька старовина», «Українська бувальщина».

В Український прозаїк, драматург, культурно-громадський діяч. Співзасновник професійного театру у Харкові, видавець першого в Україні журналу «Український вісник» (1816-1817). Зачинатель української прози. Автор роману «Маруся».

Г Письменник, імовірний автор російськомовного трактату «Історія Русів». Лідер групи автономістів, що розробляли проект відновлення козацького війська. У 1791 р. здійснив поїздку до Берліна, де мав зустріч із королівським канцлером з приводу імовірної підтримки Пруссією українського повстання в разі її війни з Росією.

2. ДОКУМЕНТОЗНАВЦІ

Ознайомтеся із уривком з праці І. Коляди «Історія Русів». Визначте головну ідею твору. Заповніть у зошиті схему, використовуючи подани матеріал. Поміркуйте, у чому самобутність «Історії Русів». Чим можна пояснити допущені у джерелі фактологічні неточності?

Рік видання	
Тема	
Ідея	
Основна думка	

І. Коляда «Історія Русів»

«Історія Русів» — твір, що з'явився на зламі віків і тривалий час поширювався в рукописному варіанті (вийшов друком 1846 р.). За жанром ця робота, власне, не є науковою працею, фахівці називають її «політичним памфлетом», написаним у традиціях козацьких літописів. Анонімний автор змальовує картину історичного розвитку України з найдавніших часів до 1769 р. Основна увага приділена періодам Козаччини, Хмельниччини, Гетьманщини. В основі історичної концепції твору лежать ідеї автономізму, республіканства, протесту проти національного поневолення. Намагаючись обґрунтувати право народу на свободу та державність, анонімний автор стверджував, що тільки Україна була прямою спадкоємницею Київської Русі; польсько-литовська доба — це час розвитку української автономії, коли Україна вступала у відносини з Литвою та Польщею «як вільна з вільним і рівний з рівним». Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького — це справедлива боротьба пригніченого народу за своє «буття, свободу, власність».

«Історія Русів» — це перша своєрідна політична історія України. Це політичний памфлет характеризується не лише яскравістю викладу, оригінальністю стилю, емоційністю, патріотизмом, йому притаманні й тенденційність тверджень, неточності, відверті фантазії автора (вигаданість дат, кількості військ, числа загиблих тощо). Безумовно, у цьому творі надзвичайно багато суб'єктивного, але його автор стоїть на патріотичних, демократичних позиціях і його думку рухає гаряче бажання не тільки розібратися в хитросплетіннях національної історії, а й допомогти своєму страждаючому народові. Не випадково, історик Д. Дорошенко зазначав, що ця праця «прислужилася дуже мало науковому дослідженню минулого, але допомогла пробудженню національної думки».

3. РЕКОНСТРУКТОРИ

Прочитайте уривки із історико-політичного трактату «Історія Русів». Розташуйте фрагменти у хронологічній послідовності. Встановіть, які події описані.

А «...Переймаючи тих посланих од його царського величества, а своїх розсилает по всіх посланих польках з письмами, жеби усе посольство стягалося под Ніжин у раду і Ніжин рабувати»

Б «І та поміч ваша вам самим більше з руки, оскільки і на морі, і на Дніпрі тепер можете вільно плавати, а не так, як раніше, коли козаків остерігалися і ноги туди не ставили! Та й, крім того, вдовольняючи прохання ваше, я дозволив вам за кількадесят поприщ (стадій) від Перекопу на нашій же таки українській землі ради безпечності вашої Ослам-місто поставити і задобряв вас добром всяким! Завдяки добру тому орда спромоглася замість шкір зодягтися в злототканії шати, в позолочену збрую коней спорядити та сагайдаки оздоблені зодягти».

В «При котором настановливанню полковников много козаков значних чернь позабивала. Которое забойство три дні тривало... Тих зась полковников, которої у замку ніжинськом заставали у в'язницю, усе пожакували, і в домах мало що зостало...»

4. МИСЛЮ ТВОРЧО

Вчений М. Попович у праці «Нарис з історії культури України» зазначає: «Безпосередньою причиною невдоволення ортодоксальних російських патріотів було те, що в книзі не приховувалися факти грубого знущання царської влади з «Малоросії», що в уста противників союзу з Росією, в тому числі Мазепи, вкладались промови і аргументи, малоприємні для імперії. Зокрема, сам Мазепа характеризувався різко негативно. Чого варті його слова: «Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху для себе надійного, щоб їх оминути».

1. Поміркуйте, чому «Історію Русів» називають своєрідною політичною історією України?
2. Складіть тези за темою: «Історичне значення «Історії Русів» в контексті українського національного відродження. Використайте як підказку хмаринку слів.

§22 Урок узагальнення за розділом 3. Контроль і корекція навчальних досягнень

1. АКТУАЛІЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО

- Розвиток культури в Україні наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. відбувався в суперечливих умовах. З одного боку, модернізаційні зміни стимулювали її прогрес. З іншого — у намаганнях повністю денаціоналізувати українців панівні кола як Російської, так і Австрійської імперій цілеспрямовано перешкоджали українському культурному рухові.
- Імперські уряди Росії та Австрії намагалися перш за все знищити першооснову народу — його рідну мову. Царський уряд запровадив навчання виключно російською мовою, переслідувань зазнавали ті, хто популяризував український фольклор.
- Провідна роль у відродженні й розвитку рідної мови, духовних засад народу і його культури належала українській інтелігенції, зокрема Т. Шевченкові, І. Котляревському, Г. Квітці-Основ'яненку, П. Гулаку-Артемовському, Є. Гребінці, П. Кулішу.
- Розвиток музичного мистецтва був пов'язаний із збереженням пам'яті про кобзарів, бандуристів, лірників. Поряд із народною зароджувалася українська симфонічна музика. У Наддніпрянській Україні в цій царині плідно працювали Й. Витвицький, А. Єдлічка, у Галичині — М. Вербицький.
- Активно розвивається живопис. Набувають розвитку класичні канони й прийоми західноєвропейської архітектури. Інтенсивно розвивається живопис. Найкращим його досягненням стала творчість Т. Шевченка, В. Боровиковського, В. Тропініна, І. Сошенка.

2. ДОСЛІДНИКИ ІСТОРІЇ

Поміркуйте, яку роль відігравали навчальні заклади у житті українського населення наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.? Складіть порівняльну таблицю: «Освіта України першої половини XIX ст. під владою Російської та Австрійської імперій».

	Російська імперія	Австрійська імперія
Початкова школа		
Середня школа		
Вища школа		
Застосування української мови		
Видання навчальної літератури		

3. УКРАЇНА ТА ЄВРОПА

Об'єднайтеся в групи та проведіть коротке дослідження за однією із пропонованих тем. Визначте спільне та відмінне у культурному розвитку країн Західної Європи та України у зазначений час.

1. Які провідні тенденції у розвитку культури існували в країнах Європи та на українських землях у складі Австрійської й Російської імперії?
2. Українські та зарубіжні художники першої половини XIX ст. Інтерпретація творчості.
3. Архітектура міст: Україна та Європа у першій половині XIX ст.

4. МИСЛЮ ТВОРЧО

Поцікавтеся життям студентів Львівського, Харківського та Київського університетів у І половині XIX ст. Визначте особливості їх повсякденного життя. Використовуючи інтернет-ресурси та іншу довідкову інформацію доберіть відповідні світлини. Представте власний проєкт у вигляді презентації, ментальної карти або у інший зручний спосіб. Проведіть паралелі із сучасністю.

5. ЗА МАТЕРІАЛАМИ ТЕМИ ПРОКОМЕНТУЙТЕ І ДОПОВНІТЬ ІНФОГРАФІКУ

6. ЩО МИ ЗНАЄМО З ТЕМИ

Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за посиланням:

https://forms.gle/WxB7KqfmjUuWMiaK9

або скористайтеся смартфоном — зчитайте QR-код

Бажаємо успіхів!

Розділ 4

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ в другій половині XIX ст.

§23 Україна і Східна (Кримська) війна

? 1. Пригадайте, якими були причини російсько-турецьких війн кінця XVIII. 2. Якими були наслідки для України російсько-турецьких війн першої третини XIX ст.?

1. ПРИЧИНИ І ТЕАТРИ ВОЄННИХ ДІЙ СХІДНОЇ (КРИМСЬКОЇ) ВІЙНИ

Історичні подробиці

Походження назви війни:
Кримська — за назвою головного театру бойових дій;
Східна — за т. зв. «східним питанням» долі ослабленої Османської імперії, яка географічно розташована на схід від Західної Європи.

У середині XIX ст. у Російській імперії настав період масштабних реформ, що істотно вплинули на подальший розвиток українських земель. Подією, що спонукала царський уряд до реформування країни стала **Східна (Кримська) війна (1853–1856 рр.)**. Російська імперія сподівалася на перемогу над ослабленою кризовим станом Османською імперією. Однак царський уряд не врахував, що проти нього у цій війні виступить цілий ряд європейських держав, які бажали за будь-якої ціни запобігти посиленню Росії. Таким чином, протистояння довкола «східного питання» переросло в масштабну війну, у якій відсталій Росії довелося воювати зі значно розвиненішими Британією і Францією.

Діємо: практичні завдання

Опрацюйте історичний колаж (інфографіки й історичну карту) і дайте відповіді на запитання:

1. У якій ролі виступала Російська імперія у війні: агресора чи сторони, яка захищається?

2. Чому Росії було важливо встановити контроль над чорноморськими протоками? Як це могло вплинути на економічний розвиток українських земель?

3. За легендою карти визначте, як події Кримської (Східної) війни зачепили українські землі?

ПРИЧИНИ ВІЙНИ

Росія
- Захоплення балканських володінь Туреччини;
- Контроль над чорноморськими протоками
- Відкритий доступ до Середземного моря

Велика Британія
- Збереження Туреччини на противагу Росії

Османська імперія
- Повернення придунайських земель, Північного Причорномор'я, Криму

Привід до війни:
- Відмова Туреччини дозволити росіянам контроль над християнськими святинями в Палестині;
- Розрив Росією дипломатичних відносин з Туреччиною;
- Окупація Росією залежних від султана Молдови й Волощини

ТЕАТРИ ВОЄННИХ ДІЙ

- Крим, Одеса
- Подунав'я
- Балтійське, Біле моря
- Російсько-турецький кордон на Кавказі

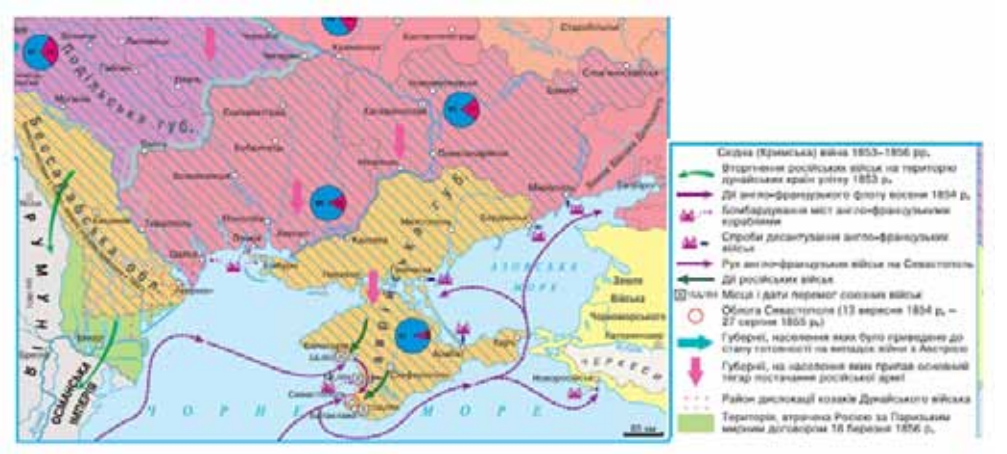

Патріотичне піднесення після розгрому російським військом турецької ескадри в **Синопській битві** у листопаді **1853 р.** невдовзі змінилося розчаруванням поразок у бойових діях з англо-французькими військами і тривалої (349 днів) **оборони Севастополя.**

У **березні 1856 р.** Росія змушена була підписати невигідний **Паризький мирний договір,** за яким втрачала право на власний флот і бази на Чорному морі, права опіки над православними святинями в Палестині. Молдова разом із заселеною українцями Південною Бессарабією, а також Волощина поверталися під владу Османської імперії.

2. ВІЙНА І НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Поміркуйте!

Дізнавшись про початок війни, Т. Шевченко з обуренням писав: «*І знову потекла мужицька кров! Кати вінчані, мов пси голодні за маслак, гризуться знову*». Який вплив Східної війни на населення українських земель мав на увазі Т. Шевченко?

Війна особливо негативно позначилася на неслов'янських мешканцях Криму і прилеглих територій. На кримсько-татарське населення і приазовських ногайців російське командування дивилося як на зрадників і всіляко їх утискало. Їхні господарства було пограбовано. Обидві ворогуючі сторони у примусовому порядку їх залучали до забезпечення тилових робіт.

Кримські татари, яких союзницькі війська використовували як працівників (*фото Роджера Фентона*)

1. Яку історичну інформацію повідомляє нам фотографія?
2. Поміркуйте, у чому полягає трагедія мирного населення в умовах воєн.

Восени 1854 р. з'явився наказ військового міністра Російської імперії про депортацію татар: «*Імператор наказав переселити від моря всіх прибережних жителів магометанського віросповідання у внутрішні губернії*». Наказ було виконано частково — на заваді став брак транспортних засобів. Утім, із багатого південного узбережжя кримських татар виселили майже всіх. Після закінчення війни ця політика продовжувалася. У 1860–1862 рр. з Криму емігрувало більше 140 тис. татар. Реалізовувалася політика: «*Крим без татар*». У наступні роки еміграція тривала.

Поміркуйте!

Висловіть припущення, якою була істинна мета виселення кримських татар з історичної батьківщини.

Важкий тягар ліг на населення материкових губерній України. Основу російського війська у війні в Криму становили українці: до 50 % солдатів, матросів і офіцерів. Матросів-українців було близько 70 % від загальної чисельності Чорноморського флоту.

У результаті ополченського набору лише Полтавська губернія виставила 9,5 тис. осіб. У Київській губернії і в трьох повітах Волинської

на початку 1855 р. сформували чотири полки легкої кавалерії. У воєнних діях у Криму і в обороні Севастополя брали участь Одеський, Полтавський, Кременчуцький, Житомирський, Подільський і Волинський полки, сформовані головним чином з місцевих жителів. Переважали українці й у складі флотських екіпажів.

Діємо: практичні завдання

На основі набору фотографій і тексту параграфа назвіть форми участі українців у Східній (Кримській) війні. Чи тільки на боці Росії брали участь у війні українці?

Герої оборони Севастополя 1854–1855 рр.: Афанасій Єлісєєв, Аксеній Рибаков, Петро Кішка, Іван Димченко, Федір Заїка (*літографія Георга-Вільгельма Тімма*)

Постать в історії

Символом солдатської доблесті, слави і честі стали подвиги матроса **Петра Кішки** з Вінниччини. Він започаткував військову розвідку пластунів (спецпризначенців) і був неперевершений у цій справі. Кішка взяв участь у 18 вилазках у тил ворога і часто діяв самостійно — майже щоночі влаштовував секрети (засідки) й повертався з полоненими та важливими відомостями. Відзначились також багато інших солдатів і матросів, у тому числі й українці Андрій Гіденко, Дмитро Горленко, Іван Даниленко, Іван Димченко, Федір Заїка та ін.

Адмірал Василь Завойко

Василь Завойко походив з козацького роду на Полтавщині. Був першим губернатором Камчатки. Відзначився організацією вдалої оборони порту Петропавловськ Камчатський на Далекому Сході. Під його керівництвом оборонцям вдалося відбити напад англо-французької ескадри (17–24 серпня 1854 р.).

Постать в історії

Микола Пирогов — видатний український хірург і педагог під час оборони Севастополя керував Хрестовоздвиженською громадою сестер милосердя. Залучення до догляду за пораненими сестер милосердя було започатковане під час тієї війни. До керованої М. Пироговим громади сестер милосердя входили севастопольські жінки, а також 13 жінок-киянок.

Жінка в історії: «Леді з лампою»: Флоренс Найтінгел

Микола Пирогов на головному перев'язувальному пункті (*з картини Михайла Труфанова*)

Мехмед Садик-паша (Михайло Чайковський)

Мехмед Садик-паша (Михайло Чайковський) походив із козацького роду на Волині. Відомий також як отаман Чайка. Генерал Османської імперії, який командував військовими частинами у боях проти Росії у Волощині та Молдові.

У жителів України забирали або примусово закуповували за безцінь для армійських потреб продовольство і фураж. В основному з України до Криму надходили різноманітні військові припаси. Луганський снарядний завод збільшив випуск у чотири рази, Шосткинський пороховий — у шість, і виробляв пороху стільки, скільки майже всі заводи Росії.

Але чи не найобтяжливішим було транспортування військових вантажів. Залізниць ще не проклали й десятки тисяч чоловіків і жінок у будь-яку пору відривали від найнагальніших робіт і відправляли на перевезення продовольства, фуражу та військових припасів. Дрібні господарства занепадали. Багатіли тільки постачальники й інтенданти. Соціально-економічні проблеми загострилися до краю.

3. НАСЛІДКИ СХІДНОЇ (КРИМСЬКОЇ) ВІЙНИ

Східна (Кримська) війна мала далекосяжні наслідки як для всієї Російської імперії, так і для України. Вони загострила проблему відставання соціально-економічного розвитку імперії. Російська імперія одна зазнала збитків на 200 млн крб. більше, ніж її суперники.

Історичні подробиці

Російська піхота була, як і сто років до того, озброєна кремнієвими гладкоствольними гвинтівками з надзвичайно низькою швидкострільністю і далекобійністю, що не перевищувала 300 кроків. На озброєнні артилерії були гладкоствольні мідні та чавунні гармати також з невеликою далекобійністю. Лише важкі гармати стріляли на відстань 4 км, але їх було вкрай мало. Вітрильний російський флот був безсилий проти флотів Англії і Франції. Навіть вітрильники союзників були помітно кращими, бо мали чудові ходові якості й новітню корабельну артилерію. А головне, у їхньому розпорядженні було понад 250 парових суден. Росія мала всього 24 судна (разом з тими, що ще будувалися).

Уряд вдавався до друку знецінених паперових грошей. Однак найгострішою проблемою стало загострення соціальної боротьби проти феодально-кріпосницької системи.

Масове невдоволення особливо проявилося серед селян, на яких ліг тягар утримання армії. Це спричинило заворушення, що увійшли в історію як **«Київська козаччина»** **1855 р.**

Безпосереднім приводом до виступів стало опублікування царського маніфесту від 29 січня 1855 р. про створення державного морського ополчення в Петербурзькій і Архангельській губерніях. Селяни України вирішили, що це стосується і їх. У багатьох селах Васильківського повіту Київської губернії поширювалися чутки, що зміст царського маніфесту поміщики приховують, що насправді цар обіцяв після запису в козацьке ополчення звільнення від кріпацтва з наданням поміщицької землі, ременанту, лісів і лук. Селяни змушували священиків або інших письменних людей складати списки козаків, а записавшись, поводили себе як вільні люди — не відбували панщину, не виконували розпорядження поміщиків і їхніх управителів, створювали власні органи самоврядування, відбирали в поміщиків землю і майно. Почавшись у лютому **1855 р.**, селянський рух у березні-квітні охопив всім із 12 повітів Київської губернії (понад 500 сіл). Поміщики змушені були залишати свої маєтки.

На придушення «козаччини» уряд кинув регулярні війська. У деяких селах селяни вступали в бій із солдатами. За неповними даними було вбито й поранено 100 учасників руху.

Іншим проявом селянського руху був похід селян **«у Таврію за волею»**. Поширилися чутки про те, що російський уряд закликає селян переселятися до Криму з наданням усім охочим волі і землі. Навесні і влітку **1856 р.** розпочався масовий рух селян до Перекопу, для припинення якого владі довелося створювати військові заслони і вдаватися до кривавих екзекуцій.

Таким чином, у середині XIX ст. бездержавність українців вкотре боляче по них вдарила. Вони були втягнуті в орбіту чергової воєнної

авантюри російського самодержавства, яке переможною війною проти Османської імперії хотіло зміцнити свої позиції в країні. Однак війна завершилася поразкою Росії й загострила низку проблем в державі. Східна (Кримська) війна продемонструвала, що Росія залишилася далеко позаду модернізованих промислових країн Заходу. Усвідомлення цього охопило всі верстви суспільства. Перед царизмом постало завдання розв'язання всього комплексу проблем. Реформи були неминучі.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Дайте відповіді на запитання:
   а) Що стало причиною війни між Росією та Туреччиною і приводом для її початку?
   б) Чому вступ у війну Англії і Франції означав неминучу поразку Росії?
   в) Чому війна дістала назву Східна (Кримська)?
2. Виконайте онлайн-вправу **https://cutt.ly/jhWRdJM**

Обговорюємо в групі

1. На основі відомих вам фактів про участь українців у Східній (Кримській) війні, обґрунтуйте тезу «*Севастополь — місце української слави*».
2. Попрацюйте в групах. Уявіть, що ви імператор Російської імперії Олександр II. Підсумовуючи результати Східної (Кримської) війни, запропонуйте програму реформування Російської імперії, які дозволили б подолати відставання від європейських країн.

Мислю творчо

Розгляньте карикатуру і поясніть, який зміст вклав у неї автор.

«Двоголова ворона у Криму» (*карикатура у лондонському журналі «Панч», 29 вересня 1855 р.*) Два солдати союзників спостерігають втечу двоголового російського орла. Підпис: «*Вона добряче отримала! Добий її!*»

§24 Ліквідація кріпацтва в Наддніпрянській Україні

1. Які особливості економічного розвитку Наддніпрянської України в першій половині XIX ст. свідчили про кризу кріпосницької системи? 2. Яким чином кріпацтво гальмувало розвиток промислового перевороту? 3. Пригадайте, які селянські антикріпосницькі виступи і рухи відбувалися у першій половині XIX ст. в Наддніпрянщині.

1. ПРИЧИНИ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 р.

На середину XIX ст. питання необхідності реформ у Російській імперії опинилося серед ключових проблем суспільства. Друга половина 1850-х років позначена різким загостренням кризи кріпосницької системи, яка істотно гальмувала соціально-економічний розвиток Наддніпрянської України. Дедалі більше ставало зрозуміло, що використання вільнонайманої праці є значно вигіднішим для розвитку господарства. Кріпацтво створювало також дефіцит робочих рук у промисловості, а отже — гальмувався промисловий переворот.

Поміркуймо!

У 1856 р. майбутній імператор Олександр II визнавав: «Краще скасувати кріпосне право зверху, ніж чекати того часу, коли воно само собою почне ліквідовуватися знизу». Про які загрози для чинного тоді ладу Російської імперії йшлося?

ПРИЧИНИ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 р.

- Поразка Росії в Східній (Кримській) війні
- Усвідомлення того, що кріпацтво гальмує індустріальну революцію, створюючи дефіцит вільної найманої робочої сили
- Суспільний осуд кріпосницької системи: масовий антикріпосницький рух селянства; осуд прогресивних кіл

2. СКАСУВАННЯ КРІПАЦТВА В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Діємо: практичні завдання

1. Працюючи з наступними матеріалами параграфа, доберіть факти, які підтверджують, що аграрна реформа 1861 р. здійснювалася в інтересах землевласників.

2. Знайдіть факти, які доводять думку, що реформа була вимушеним кроком з боку царизму.

У підсумку було підготовлено **«Положення про селян» і «Маніфест»**, які **19 лютого 1861 р.** підписав Олександр II (1855–1881 рр.). **«Положення» стосувалося двох найголовніших питань: особистої залежності селян від поміщика та земельних відносин.**

СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА: ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ І СУПЕРЕЧНОСТІ

Позитивні	Негативні
■ Ліквідація особистої залежності селян; ■ Надання селянам громадянських прав і свобод; ■ Можливості вільної господарської діяльності; ■ Наділення селян землею; ■ Право вступати на службу, здобувати освіту, змінювати суспільний стан	■ Збереження нерівності (подушний податок, покарання різками, рекрутчина); ■ Збереження селянської общини (кругова порука, обмеження права виїзду); ■ Викуп польового наділу лише з дозволу поміщика, плата за користування або панщина; ■ Зловживання поміщиків при виділенні наділів, обмеження доступу до інших сільськогосподарських угідь

Державні селяни: менші викупні платежі й більші наділи

1. Проаналізуйте зміст схеми і визначте, якою буде реакція селян на положення селянської реформи.
2. До яких змін селяни поставилися позитивно, а які сприйняли негативно? Чому?
3. Висловіть припущення, чи всі селяни зможуть скористатися реформою одразу.

Реформа та її реалізація були суперечливими. З одного боку, вона давала селянам особисту свободу, створювала умови для продуктивної господарської діяльності, а з іншого — зберігала поміщицьке землеволодіння. Ставши вільними, селяни залишалися *«нижчим станом»*. Вони відбували рекрутчину, ще кілька років сплачували подушний податок, аж до 1904 р., на відміну від інших верств суспільства, зазнавали фізичних покарань. Вихід із сільської громади ускладнювався через різні обмеження.

Земельні наділи. Під час ліквідації кріпосного права поміщики зобов'язувалися відвести селянину наділ, від якого останній не мав права відмовитися. Розмір наділу визначався «добровільною» угодою між поміщиком і селянином, але в межах норм, визначених законом для конкретної місцевості. В Україні, де поміщики хотіли залишити собі якнайбільше землі, норми наділів були маленькі. При цьому по-

Читання маніфесту 1861 Олександром II на Смольній площі в Санкт-Петербурзі (*художник — Олексій Ківшенко, 1880 р.*)

1. Висловіть припущення, чи міг бути зображений епізод насправді. Свою думку обґрунтуйте.
2. Який символічний зміст вклав автор в картину?

міщик сам визначав, де дати наділ, що, насправді, прирікало селян на отримання гіршої землі. До селянського наділу, як правило, не включалися ліси.

Якщо селянин до реформи користувався більшою кількістю землі, ніж тепер мав право отримати у власність, то різницю у нього забирали (відрізали). Ці землі так і називали — **відрізки.** У Лівобережній і Степовій Україні «відрізали» майже третину загальної площі селянського землекористування. Але водночас ті, хто не мав раніше землі, тепер за рахунок відрізків її одержували і могли вести власне господарство.

До укладення викупної угоди з поміщиком селяни вважалися **тимчасово зобов'язаними** і за користування наділами змушені були виконувати старі повинності — оброк чи панщину. Оскільки в Україні до реформи переважала панщина, більшість тимчасово зобов'язаних мусили її відбувати. Категорію тимчасово зобов'язаних селян ліквідували лише через 20 років.

Історичні подробиці

За одну десятину садибної землі селяни за рік сплачували 5,1 рублів, а польового наділу — 1,4-2,8 рублів. Також за кожну десятину польового наділу селяни мусили відробляти щороку 12–29 днів панщини.

Несподівані обставини змусили царизм внести корективи в закон про селянську реформу на Правобережній Україні. Там укотре вибухнуло польське антиросійське повстання. Прагнучи знайти опору серед місцевих українських селян, царський уряд пішов на деякі поступки в земельному питанні. У цьому районі селянам землі навіть додавали й ліквідували тимчасово зобов'язаний стан.

Викупні платежі. У середньому по Україні викупна ціна землі перевищувала ринкову майже вчетверо. Селяни лише в окремих випадках спромоглися сплатити всю суму одразу. Тому держава взяла на себе проведення викупу. 80 % потрібної суми вона давала селянам ніби в борг, сплачуючи її за них поміщикам. Протягом 49 років селяни повинні були повертати державі її позику з відсотками. Стягнення із селян викупних платежів припинилося лише в 1906 р. До цього часу

селяни сплатили 382 млн рублів, тоді як ринкова вартість землі становила 128 млн рублів.

Слідом за ліквідацію кріпацтва проведено **реформу державних селян**, які в Україні становили понад третину всього селянства. Частина з них, козаки Чернігівської і Полтавської губерній, колоністи Степової України володіли землею, користувалися низкою економічних пільг, що давало змогу їм ще до 1861 р. утримувати господарства фермерського типу. У 1866 р. у власність державних селян перейшли значні земельні масиви. У більшості українських губерній вони були вдвічі більші від середнього наділу кріпаків, а платежі визначалися для них порівняно менші.

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак:

Радянська історіографія наголошувала на тому, що аграрна реформа фактично залишила селян без землі. Це твердження дуже перебільшене. Очевидно, що селяни отримали невеликі наділи, але їх було цілком достатньо, щоб вдовольнити нагальні потреби.

Становище селянства у пореформенні десятиліття різко погіршилося з двох причин. По-перше, відсутність капіталів унеможливлювала поширення нових, інтенсивних форм господарювання. Внаслідок цього урожайність була низькою. Другою причиною був демографічний вибух, що призвів до різкого збільшення кількості сільського населення... У результаті аграрне перенаселення стало однією з найхарактерніших рис українського села...

1. У чому історик бачить причини бідності українського селянства?
2. Залучивши додаткові джерела інформації, аргументовано підтвердьте або заперечте його думку.

3. НАСЛІДКИ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ

Наслідки селянської реформи, як і сама реформа були суперечливими. Реформа безпосередньо стосувалася більшості мешканців України. Адже з 13,5 млн її населення селяни становили 10,5 млн. Але й решта швидко відчула на собі її результати. Здійснене «згори» скасування кріпосного права, хоч і враховувало передусім інтереси поміщиків, проте стало величезним кроком уперед.

Поміркуйте!

Подумайте, чому селянська реформа не дала бажаного результату і не вирішила суспільні суперечності. Якими, на вашу думку, були основні прорахунки земельної реформи?

НАСЛІДКИ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 р.

Позитивні наслідки	Негативні наслідки
Поліпшення соціально-правового статусу селянства	Соціально-майнове розшарування селянства
Формування ринку вільної найманої праці як передумови індустріальної революції	Соціальна напруга
Втягнення села в товарно-грошові відносини	Завищена ціна землі на викупними платежами перетворила викупну операцію на тягар
Модернізація сільськогосподарського виробництва (впровадження агротехнічних заходів, техніки, спеціалізація)	Малоземелля і безземелля селян унаслідок зменшення кількості землі в селян (Лівобережжя і Південь — зменшення землі в селян на 30%)

1. Ознайомтеся зі змістом таблиці та поясніть, чим був зумовлений суперечливий характер наслідків реформи. У чому виявилася недалекоглядність російського самодержавства під час проведення реформи?
2. Як, на вашу думку, суперечливий характер селянської реформи у подальшому вплинув на розвиток Російської імперії?

Діємо: практичні завдання

1. Прокоментуйте заборонену в Російській імперії карикатуру.
2. Які особливості аграрної реформи критикує автор карикатури?
3. Поміркуйте, чи могли селяни поділяти погляд автора на умови реформи.

Загалом, у пореформенний період в українських землях пришвидшилися процеси модернізації виробництва і суспільних відносин. Ліквідація кріпосницьких відносин створила умови для економічного прогресу, на який так довго чекали.

Карикатура «Перехід із кріпацького стану в тимчасово зобов'язаний, тобто у вир»

ЗНАЮ МИНУЛЕ ⇝ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ⇝ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Упорядкуйте логічну послідовність причинно-наслідкових зв'язків.

Селянська реформа 1861 р. → Криза феодально-кріпосницької системи в Росії → Пришвидшення соціально-економічного розвитку → Східна (Кримська війна)

2. Назвіть причини аграрної реформи 1861 р. в Наддніпрянській Україні.
3. Назвіть основні положення селянської реформи.
4. Назвіть положення реформи, які дозволяють її характеризувати як суперечливу, половинчасту.
5. Поясніть, чому підходи до наділення селян землею під час реформи відрізнялося на Лівобережжі і Степовій Україні від Правобережжя.
6. Виконайте тренувальну вправу **https://cutt.ly/3hMSqWS**

Обговорюємо в групі

1. У Російській імперії до 1917 р. реформу 1861 р. називали Великою, а імператора Олександра II — Визволителем. Чи погоджуєтеся ви з такою оцінкою. Свою думку обґрунтуйте.
2. Визначте спільні риси в аграрних реформах у Західній Україні і Наддніпрянській Україні.

Мислю творчо

Проаналізуйте ілюстрований колаж і визначте, на яких недоліках реформи акцентують увагу автори. Розтлумачте сенс карикатури.

Карикатура з сатиричного журналу «Шершень» (1906 р.) на селянську реформу

Розподіл орної землі за реформою 1861 р.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

19 лютого 1861 р. Ліквідація кріпосного права в Російській імперії

§25 Реформи 1860–1870-х років

1. Назвіть соціальні наслідки аграрної реформи 1861 р. 2. На вашу думку, які сфери суспільного життя потребували реформування у зв'язку з особистим звільненням мільйонів селян?

Після селянської реформи було проведено й реформи адміністративно-політичного управління. Їх здійснювали з метою пристосувати імперію, у тому числі її складову частину — Наддніпрянську Україну, до нових умов, які виникли після ліквідації кріпосного права. Як і селянська, ці реформи мали суперечливий характер.

Діємо: практичні завдання

1. Опрацюйте текст параграфа, проаналізуйте зміст реформ 1860–1970-х років за прикладом схеми, яка розкриває суть і особливості земської реформи 1864 р.

2. Визначте суперечності у проведенні реформ. Поясніть, чим вони були зумовлені. У ході роботи укладіть у зошиті таблицю.

Реформи 1860–1870-х років у Наддніпрянській Україні

Назва реформи	Прогресивні положення	Суперечності

Одним із заходів уряду, спрямованих на вдосконалення системи управління, стала **земська реформа** 1864 р., яка передбачала введення місцевого (земського) самоврядування.

ЗЕМСЬКА РЕФОРМА 1864 р. – СТВОРЕННЯ СИСИЕМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Зміст реформи

- Створення губернських і повітових земств – виборних органів самоуправління;
- Виборче право мали власники землі (поміщики, міщани, селяни);
- Виконавчі органи земств – управи;
- Повноваження земств – питання упорядкування господарських і соціальних справ місцевого рівня (дороги, школи, лікарні та ін.)

Особливості реформи в Україні

1864 р. – реформа поширювалась лише на Лівобережну й Південну Україну;

1911 р. – реформа на Правобережжі через побоювання впливу у них польського дворянства

Вплив реформи

- Поліпшення медичного обслуговування;
- Просвітницька діяльність серед селянства (нові підходи в господарюванні, поширення кооперативного руху тощо);
- Розвиток освіти на селі;
- Залучення активних діячів до земського руху

1. Поясніть значення поняття «*земства*».
2. У чому полягало позитивне значення діяльності земств?
3. Висловіть припущення, чому земська реформа мала обмежений характер? Чи могли земства становити загрозу пануванню самодержавства?

Земства багато зробили для народної освіти. Земства в Україні розбудували мережу початкових шкіл, а згодом — середніх і професійних. У 1910 р. в цих школах навчалися 420 тис. дітей. Великі заслуги земств у налагодженні системи охорони здоров'я. У 1865–1870 рр. земські установи прийняли під свою опіку дрібні лікарні і всю медичну справу в повітах. У наступні роки мережа лікарняних закладів, які утримували земства, постійно зростала. У 1870 р. працювали 73 земські лікарні, а в 1910 р. — 576. Медична допомога була, за невеликим винятком, безкоштовною.

Історичні подробиці

Ставлення до земств в суспільстві

Значна частина суспільства вбачала в земствах не лише вияв самоврядування на місцях, а й шлях до конституційних перетворень. Земські діячі походили переважно з демократично налаштованих кіл інтелігенції і дворянства. Серед службовців земських установ було чимало таких, що владою зараховувалися до неблагонадійних. Земці брали участь як у загальнодемократичному русі (ставлячи, наприклад, питання про обмеження царського абсолютизму), так і в національному. Зокрема, вони постійно клопотали перед урядом про впровадження у своїх школах української мови. Іноді земські діячі «не помічали», що деякі вчителі таки послуговуються у викладанні рідною мовою, хоча були зобов'язані їх за це звільняти.

Суперечливий характер реформування позначився й на **судовій реформі**, яку провели в 1864 р. Раніше суд був становий, закритий і цілком залежав від царської адміністрації, зокрема губернатора. Тепер судочинство відбувалося за участю сторін обвинувачення і захисту. По частині карних справ рішення ухвалювали присяжні засідателі, яких обирали з громадян усіх станів, включаючи селян (крім осіб, що працювали по найму). Обвинувачені отримали право захисту, яке здійснювали або самі, або через адвокатів. Суд став відкритим. На його засіданнях могли бути присутні представники преси і взагалі всі охочі. Розв'язанням дрібних справ займалися мирові судді, яких обирали на трирічний термін повітові земства і міські думи. Їхні рішення могли переглядатися повітовими з'їздами мирових суддів.

Однак залишалася нерівність для осіб різних станів. Існували окремі суди для духовенства й військових. Збереглися волосні суди у справах селян, які не були пов'язані із загальною судовою системою і мали право засуджувати селян до принизливого покарання — биття різка-

ми. Проте в цілому судова реформа виявилася найбільш послідовно демократичною, що сприяло підвищенню законності в судочинстві, впливу громадськості на судовий процес.

Сергій Іванович Зарудний (1821–1887 рр.) — один із авторів судової реформи 1864 р., походив з українського козацького старшинського роду з Куп'янського повіту на Харківщині (*фото XIX ст.*)

Карикатура 1850-х років, що зображує дореформену судову систему Російської імперії

1. Подумайте, які проблеми в судовій системі Російської імперії хотів підкреслити автор карикатури.
2. Чому, на вашу думку, імперська судова система потребувала реформування?

З 1870 р. здійснювався перехід і до **міського самоврядування**. У містах України створювалися думи. Вибори до них проводили власники нерухомого майна, що сплачували податки. Дума обирала виконавчий орган — управу, на чолі якої стояв голова. Управи займалися благоустроєм міст, промисловістю, торгівлею, іншими господарськими питаннями, а також охороною здоров'я та освітою. У цих сферах вони мали такі самі позитивні результати, як і земства.

Реформи торкнулися й шкільної справи. Технічний прогрес потребував розширення мережі освітніх закладів. У рамках **освітньої реформи** з 1864 р. упорядковувалася система освіти. Створювати початкові школи дозволялося як державним і громадським установам і відомствам, так і приватним особам. Програма початкової школи була доволі обмеженою. Крім обов'язкового викладання Закону Божого та церковного співу, вводилося навчання грамоти та чотирьох дій арифметики, географії, малювання. Освітня реформа здійснювалася в умовах збереження заборони на використання в навчанні української мови.

Київська міська дума (*фото XIX ст.*)

1. Визначте прогресивні зміни і суперечності в системі освіти за реформою 1864 р.
2. Чим, на вашу думку, були зумовлені роздільне навчання хлопців і дівчат?
3. Як можна пояснити те, що навчання дівчат відбувалося за полегшеною програмою, а також діяла на заборону навчання жінок в університетах?

Окрім того одночасно з лібералізацією освіти уряд посилив контроль за видавничою діяльністю. За новим **цензурним законом** 1865 р. цензурні установи передавали з відання Міністерства освіти до Міністерства внутрішніх справ. Для цього в ньому відкривали управління у справах друку й комітет іноземної цензури. Одночасно діяла й церковна цензура.

Зміни торкнулися й організації та побудови армії. За **військовою реформою** територія імперії поділялася на округи, система яких зберігалася протягом усього XIX ст.

Українські губернії ввійшли до складу Київського, Одеського і Харківського округів. Але головним у реформі був перехід у 1874 р. до загальної військової повинності чоловіків після 20-ти років. Умови проходження служби полегшувалися, хоча й зберігалися муштра та побиття солдат офіцерами. Рекрути служили в армії не 25 років, а шість-сім років. Цей термін значно зменшувався для тих, хто мав освіту.

Серед реформ 60–70-х років XIX ст. проведено й **фінансову**. У 1860 р. створено Державний банк, діяльність якого в Україні позитивно вплинула на розвиток промисловості й торгівлі, сприяла розширенню мережі приватних банків. Була сформована більш-менш чітка податкова система, хоча при цьому ще довго діяв невиправдано високий подушний податок.

Отже, поява після ліквідації кріпацтва мільйонних мас вільних селян зумовила потребу в проведенні й інших реформ. Метою реформ було пристосування самодержавного ладу Російської імперії до потреб суспільства, що перебувало на етапі модернізації.

Водночас, перебудовуючи різні сфери життя, російський уряд мало зважав на місцеві й національні особливості і навіть нові установи, що з'явилися внаслідок реформ, прагнув використати для зміцнення централізації та уніфікації, для посилення імперського характеру Російської держави. Справжня модернізація Росії була неможлива без перетворення її на конституційну монархію і правову державу. Але на це російська влада так і не наважилася.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Утворіть логічні пари із назв реформ і опису їхнього змісту.

1 Земська	**А** Скорочення служби з 25 до шести-семи років
2 Судова	**Б** Упровадження системи виборних органів самоуправління в сільській місцевості
	В Упорядкування податкової системи
3 Освітня	**Г** Упровадження змагальності сторін, відкритості процесу
4 Військова	**Д** Створення єдиної системи початкової освіти дітей

2. Назвіть реформи, які сприяли:

а) розвиткові громадянських компетентностей населення Наддніпрянської України;

б) зростанню ролі жінок у суспільному житті;

в) підвищенню освітнього рівня населення України;

г) модернізації громадського простору міст і сільської місцевості.

3. Укладіть тематичні речення за змістом уроку, використовуючи слова хмаринки.

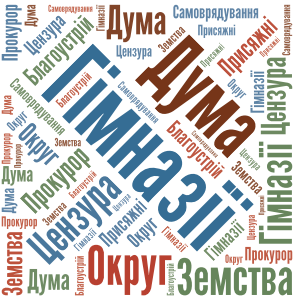

4. Виконайте тренувальні вправи.

https://cutt.ly/FjxWeKF https://cutt.ly/LjxWcXD

Обговорюємо в групі

1. Об'єднайтеся з однокласниками/однокласницями в дискусійні групи. Розгляньте схему «Оцінка реформ «1860–1870-х роках» і доберіть аргументи на користь кожного із положень схеми.

2. Проаналізуйте за схемою реформи 1860–1870-х рр. У вигляді інфографіки у групах візуалізуйте 1) негативні прояви реформ 2) позитивні прояви реформ

Мислю творчо

Об'єднайтеся у творчі групи художників-карикатуристів і на основі здобутих знань про реформи 1860–1870-х років намалюйте карикатури, які відображатимуть суперечливий характер проведених реформ (*проілюструйте одну на вибір*).

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1864 р. Судова, земська і шкільна реформи
1870 р. Міська реформа
1865 р. Реформа в галузі цензури
1874 р. Перехід до загальної військової повинності

§26 Модернізація промисловості й сільського господарства

1. Коли в Україні розпочалася індустріальна революція? У яких галузях господарства вона виявилася найраніше? 2. Поясніть причинно-наслідковий зв'язок між ліквідацією кріпацтва і пришвидшенням індустріальної революції. 3. Які особливості природно-географічного розташування України сприяли перетворенню її на один із найрозвиненіших регіонів Російської імперії?

1. ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ЦАРСЬКОГО УРЯДУ ЩОДО УКРАЇНИ

Наддніпрянська Україна після реформи 1861 р. переживала добу швидкого, але суперечливого економічного зростання. Наприкінці XIX ст. вона вже давала 26 % загальноімперського прибутку.

Діємо: практичні завдання

Уявіть, що ви є учасником дискусійного клубу. Опрацюйте текст параграфа і підготуйтеся до дискусії на тему «Колоніальний характер економічної політики царського уряду в Україні» — доберіть аргументи для підтвердження або спростування цієї тези.

У промисловості Наддніпрянської України прогресували тільки ті галузі, які не мали відповідних природних умов у Росії (цукрова), або ті, що постачали сировину і напівфабрикати для російської індустрії (металургія, кам'яновугільна промисловість). Натомість давня галузь української промисловості — текстильна — була штучно затримана у своєму розвитку, а деякі її види (наприклад, бавовняна) і зовсім не могли існувати через різні митні й тарифні заходи російського уряду.

У результаті з української сировини готові товари виробляли переважно в Росії, а потім привозили для реалізації в Україну. Такий розподіл праці прив'язував Україну до центру і робив її економіку надзвичайно вразливою. Політикою цін, коли сировина коштувала дешево, а готові товари дорого, з України викачувалися капітали. На початку XX ст. Наддніпрянщина давала 72 % усього видобутку сировини в імперії та лише 15 % виробництва готової продукції.

Завдяки географічному положенню України ліпшою була ситуація в сільському господарстві. Влада змушена була миритися з тією об'єктивною обставиною, що глибинні російські регіони не могли змагатися з українськими на рівних. Але і в цьому разі освячені в Петербурзі особливості реформи 1861 р., які залишали в українських селян землі менше, ніж її отримували в Росії, стали серйозною завадою для прогресу.

Динаміка провідних галузей промисловості в Наддніпрянській Україні на різних етапах промислового перевороту

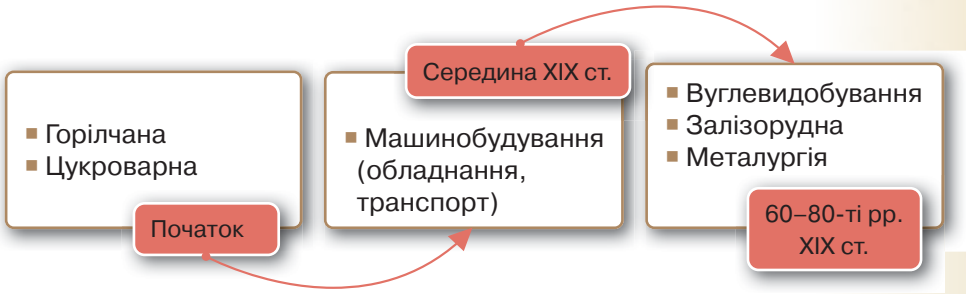

1. Поясніть, що, на вашу думку, сприяло розвиткові саме цих галузей промисловості.
2. Чи могла ця галузева структура промислового виробництва задовольняти потреби населення в промислових товарах?
3. У чиїх інтересах здійснювався промисловий переворот у Наддніпрянщині?

2. МОДЕРНІЗАЦІЯ ПРОМИСЛОВОСТІ

Звільнення селян від кріпосної залежності усунуло одну з найголовніших перешкод на шляху пришвидшеного промислового розвитку — дефіцит робочої сили.

З початку **60-х років XIX ст. у якісно нову фазу вступив промисловий переворот.** Виробництво швидко машинізувалося. Істотні зрушення відбулися на старих мануфактурних виробництвах (суконна промисловість, цукроваріння). Дещо пізніше технічний прогрес прийшов у важку промисловість. Але в ній перехід від мануфактури до фабрики здійснювався не на базі старих, а на основі принципово нових технологій і відповідних механізмів, що забезпечило саме тут найбільшу ефективність нового виробництва. **Остаточно промисловий переворот в економіці України завершився у 1880-ті роки.**

Поміркуйте!

Пригадайте, як і коли відбувся промисловий переворот у країнах Західної Європи.

На економічній ситуації в Україні позначилася політика протекціонізму щодо вітчизняних виробників, яку здійснював уряд. Мито на іноземну продукцію весь час зростало. Іноземцям стало вигідніше завозити не товари, а капітали. Французькі, бельгійські, німецькі, англійські підприємці захопили протягом другої половини XIX ст. ключові позиції у провідних галузях промисловості України: вугледобувній, гірничорудній, металургійній та сільськогосподарському машинобудуванні.

У 60–90-х роках XIX ст. сформувався український індустріальний район.

ПРОМИСЛОВІ РАЙОНИ

- Донецький вугільно-металургійний район
- Криворізький залізорудний район
- Нікопольський марганцевий район
- Південно-Західний цукровий район

Черкащина, с. Городище. Цукровий завод Яхненків-Симиренків

Луганський паровозобудівний завод

Доменний цех Юзівського заводу

1. За назвами промислових районів Наддніпрянської України визначте провідні галузі промислового виробництва.
2. За допомогою історичних фото проведіть уявну екскурсію промисловим підприємством XIX ст.

Діємо: практичні завдання

За допомогою матеріалів параграфа та додаткових джерел інформації доповніть інфографіку «Індустріальна революція в Україні».

Діємо: практичні завдання

Використовуючи дані таблиці, охарактеризуйте розвиток кам'яновугільної і металургійної промисловості України. Назвіть чинники, які сприяли розвиткові даних галузей промисловості. Поміркуйте, чому в розвитку даних галузей переважала роль іноземного капіталу.

Видобування кам'яного вугілля, виплавка чавуну, заліза і сталі на Півдні України

Видобування кам'яного вугілля, виплавка чавуну, заліза і сталі на Півдні України

Роки	Видобування кам`яного вугілля		Виплавка чавуну		Виплавка заліза і сталі	
	Росія в цілому	Південь	Росія в цілому	Південь	Росія в цілому	Південь
1860	18,2	6,0	19,6	–	12,4	–
1870	42,4	15,6	20,8	0,32	14,9	0,22
1880	200,8	86,3	26,1	1,3	35,6	1,7
1890	367,2	183,2	55,2	13,4	48,7	8,6
1900	986,3	671,7	177,2	91,9	163,8	73,8

Джерело: Статистические таблицы по горной промышленности России, составленные А. Кеппенном. — СПб., 1879.

У цілому питома вага України в загальноросійському виробництві становила в 1900 р. вугілля — 70 %, залізної руди — 57 %, чавуну — 52 %, рейок — 76 %. І це за умов, коли населення підросійської України не досягало й 20 % загальноімперського.

Отже, в Україні найбільших успіхів досягли три сировинні галузі: вуглевидобувна, гірничорудна і металургійна. Інші ж стояли на місці. Певний виняток становили тільки *сільськогосподарське і транспортне машинобудування*. Центр сільськогосподарського машинобудування в пореформенні роки перемістився з підросійської Польщі і прибалтійських губерній у Степову Україну. Головними осередками сільськогосподарського машинобудування були Олександрівськ (тепер Запоріжжя), Харків, Одеса, Бердянськ, Херсон, Миколаїв, Київ. Усі великі заводи належали іноземним власникам. Транспортне машинобудування було зосереджено в Харкові, Луганську, Миколаєві. Зокрема, у Харкові і Луганську виготовляли паровози.

На Правобережжі, де розміщувалося 75 % засіяних цукровими буряками земельних площ імперії, розвинулося потужне *цукрове виробництво*, яке стало провідною галуззю українського господарства. «Цукровими королями» стали такі великі заводчики, як Бобринські, Бродські, Браницькі, Потоцькі, Терещенки, Харитоненки. Цукрова промисловість України за темпами свого розвитку в 1890-х роках перевищила західноєвропейські показники.

Історичні подробиці

Маріїнський цукровий завод в Городищі (*нині Черкаська область, фото 1909 р.*)

Прикладом модерного виробництва можна назвати Маріїнський цукровий завод на Київщині. Завод став до роботи в 1876 р. Його назвали на честь дружини царя Олександра II — імператриці Марії Олександрівни. Завод звели фактично на самому полотні залізниці — за 250 сажнів від вокзалу «Воронцово-Городище». Усі машини і прилади поставила французька фірма «Фів-Ліль».

Підприємство працювало на вугіллі, яке купували по 18 копійок за пуд. У 1886 р., вперше в імперії, впровадили спосіб сепарації Стефена для обезцукрування маляси. У 1888 р. додали випарний апарат системи Василя Симиренка. У 1892 р. встановили апарат Леоніда П'ятакова і завод уперше в імперії впровадив новітню технологію кристалізації цукру. Якщо раніше на це витрачали 12 діб, то потім стало достатньо три доби. Збільшилася кількість і якість готового продукту.

Завод використовував дев'ять артезіанських свердловин, для виробничих потреб викачували 24 тисячі відер води на годину. Відпрацьовану воду до річки не зливали. Вона відстоювалася на спеціальних полях, природним чином очищувалася і фільтрувалася через ґрунт.

За матеріалами сайту http://www.horodysche.org.ua/?id=12

Дайте оцінку організації виробничого процесу на Маріїнському заводу з точки зору екологічного підходу.

3. РОЗВИТОК ТРАНСПОРТУ

Рушієм модернізації в Україні стало *будівництво залізниць*. Залізничне будівництво розгорнулося відразу після селянської реформи. У **1865 р.** перша в підросійській Україні залізнична лінія пролягла від **Балти**, повітового міста Подільської губернії, відомого сільськогосподарськими ярмарками, до **Одеси**, завдовжки 200 км. У 1866 р. тут розпочався регулярний рух.

Одеський вокзал (*фото XIX ст.*)

На лівому березі Дніпра перша залізниця з'явилася в 1868 р. і з'єднала Київ з російським Курськом. Тоді ж із Курська через Харків і Донбас проклали залізницю на Дон.

На кінець 80-х років XIX ст. в Україні залізниці сполучали між собою найбільші міста України й промислові райони Донбасу, Придніпров'я та Кривого Рога, Україну й регіони Росії, Україну і Західну Європу. З'явилися такі великі залізничні вузли, як Харків, Київ, Кременчук, Катеринослав, Одеса. Усього за 1865–1890 рр. було прокладено майже 6800 км залізниць.

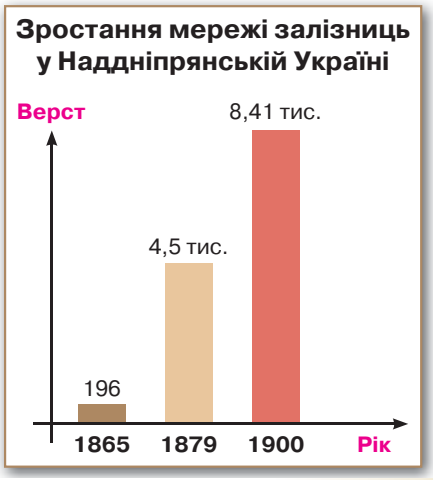

Водночас на залізничному будівництві позначилися особливості російської економічної політики. Відповідно до неї будували насамперед ті магістралі, що сполучали українські землі не з українськими містами, а з московським промисловим районом. Будівництво залізниць, крім того, було пов'язане зі стратегічними планами імперії, що часто суперечило економічним потребам України.

Поряд із залізничним транспортом важливу роль у зміцненні зв'язків між різними економічними районами відігравав *водний транспорт*. Із середини XIX ст. на Дніпрі почали використовувати пароплави, яких через півстоліття було вже 400.

Але продовжували переважати судна без парових машин. Чимало вантажів перевозилося й Південним Бугом. І все ж річковий транспорт значно поступався молодому залізничному. На нього припадало лише 2 % вантажообігу України.

Великого значення набував морський торговельний флот. Азово-Чорноморський басейн був морськими воротами імперії. Наприкінці XIX ст. на південні морські порти припадало 57 % вартості вивезених і 28 % ввезених у Російську імперію товарів. Майже через усі українські порти товари переважно вивозилися (Миколаїв, Херсон, Маріуполь, Керч). Єдиним портом, де вивіз урівноважувався ввозом, був найбільший порт Чорного моря і другий в імперії (після Петербурга) в Одесі.

Перший модерний металевий пароплав «Українець», побудований на Мліївському (Городищенському) механічному заводі Яхненків-Симиренків (*фотокопія, 1850 р.*) ДАЧО, ф. Р-5799, оп. 1, спр. 9, арк. 2.

4. УРБАНІЗАЦІЯ

Промислове зростання супроводжувалося **урбанізацією** — зростанням значення міст у житті суспільства. Відбувалася стрімка розбудова міст, які укрупнювалися.

У 1900 р. в підросійській Україні виділялося чотири великих центри: Одеса — торговельно-промислове місто з населенням 400 тис. осіб; Київ — центр внутрішньої торгівлі, машинобудування, адміністративного управління та культурного життя, що налічував 250 тис. мешканців; Харків — 175-тисячне місто, у якому зосереджувалися торгівля й промисловість Лівобережжя, та Катеринослав — промисловий центр Півдня, населення якого становило 115 тис. осіб.

Незважаючи на зростання чисельності міських жителів, сільське населення продовжувало помітно переважати. Наприкінці XIX ст. лише 13 % населення України було міським, у той час як, наприклад, в Англії цей показник сягав 72 %. Ріст міст мало торкнувся українців. Лише трохи більш як 5 % українців живи в містах, тоді як відповідний показник для росіян, які жили в Україні, становив 38 %, для євреїв — 45 %.

Історичні подробиці

Прикладом зростання великого промислового центру є український Донецьк. Історія міста розпочалася у XVII ст., коли на цих землях оселилися українські козаки. У заснованому в 1779 р. селищі Олександрівка мешкала 341 особа.

Шахтарське селище на території Юзівки (*фото 1912 р., з фондів Донецького обласного краєзнавчого музею*)

На початку XIX ст. на теренах міста з'явилися дрібні шахти для видобування кам'яного вугілля. У 1869 р. валлієць Джон Юз розпочав будівництво металургійного заводу й селища для робітників Юзівка, названого на честь засновника. Поступово слободи й селища об'єднувалися довкола Юзівки, що перетворювалася на потужний промисловий центр.

У травні 1917 р. в селищі Юзівка налічувалося вже 70 тис. мешканців. Сучасний Донецьк — великий промисловий центр України, що виріс із невеличкої слободи Олександрівка й селища Юзівка. До початку російської агресії у 2014 р. тут жило понад 950 тис. осіб.

5. РИНКОВИЙ РОЗВИТОК РІЛЬНИЦТВА І ТВАРИННИЦТВА

За всіх проблем, пов'язаних з недостатнім реформуванням аграрних відносин, у селі відбувалися процеси, що докорінно змінювали

організацію сільськогосподарського виробництва. Воно впевнено переходило на ринкові рейки, забезпечуючи цим передумови для швидкого економічного зростання.

Відбулися зміни у формах земельної власності — станове поміщицьке землеволодіння скорочувалося на користь приватного. До початку XX ст. поміщики продали особам недворянського стану майже 6 млн десятин землі — третину загальної площі дворянських земель. Вона переходила до рук заможних селян, купців, міщан. Поширилася земельна оренда, майже 40 % орендного фонду було в руках заможних селян.

Діємо: практичні завдання

На основі аналізу тексту параграфа укладіть у зошиті структурно-логічну схему «Ознаки модернізації сільського господарства у пореформенні часи».

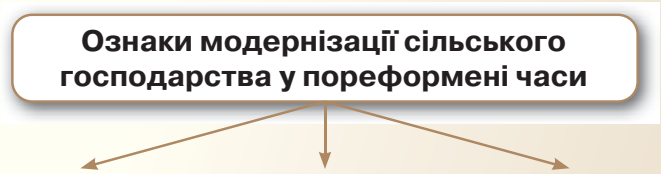

Господарські зміни в пореформені роки проявилися в розвитку товарного рільництва і тваринництва. Чітко окреслилися райони спеціалізації сільського господарства. Зростання попиту на хліб на внутрішньому і зовнішньому ринках разом з появою мережі залізниць перетворило на район торговельного зернового господарства Степову Україну. Там швидко розширювалися посівні площі. Надлишок хліба активно експортували. Важливою олійною культурою степових губерній був спочатку льон, а потім — соняшник.

Повільніше порівняно з рільництвом прогресувало тваринництво. Наприкінці XIX ст. вартість його продукції ледве становила 10 % вартості всієї продукції сільського господарства. Це було пов'язано зі скороченням площ сіножатей і пасовищ, однобічним зерновим розвитком. Більшість худоби належала поміщикам, заможним селянам, тоді як половина сільських дворів не мала коней. Особливо погіршився стан тваринництва після неврожаїв 90-х років XIX ст.

Загальний прогрес кращих поміщицьких і великих селянських господарств позначився впровадженням удосконалених знарядь праці й машин. Найуспішніше цей процес розвивався у Степовій Україні, де вже в 60-ті роки XIX ст. великі маєтки мали парові молотарки. Навіть дрібні поміщики часто купували їх у складчину. Кінні молотарки, три- і чотирилемішні плуги, сівалки, косарки, культиватори, віялки, жниварки й кінні граблі ставали приналежністю кожного впорядкованого маєтку. Наприкінці XIX ст. поміщицькі господарства Степу

вже цілком перейшли на вдосконалену техніку, яка поширювалася й на Правобережжі, особливо на цукрових плантаціях. Найменше сільськогосподарської техніки було в господарствах Лівобережжя, де машини використовували лише в найпередовіших маєтках. На Полтавщині і в 1880-ті роки ще 40 % поміщицьких плугів були дерев'яними.

Щодо знарядь праці на селянських подвір'ях, то, за винятком заможних господарств, вони залишалися примітивними. У степовій смузі, як і раніше, упрягали волів у великий дерев'яний плуг із «залізом». На Півночі України й на Правобережжі поширений був кінний плуг меншого розміру. Майже повсюдно застосовували (для розпушування землі) рало й дерев'яні борони.

Важливою подією, яка полегшила селянам налагодження збуту вирощеного і придбання всього необхідного для ведення робіт, стало започаткування **кооперативного руху.** Ініціативні селяни почали створювати кооперативи (спілки), у які вони об'єднувалися для розв'язання своїх спільних проблем. Це хоча б частково давало змогу відмовитися від послуг посередників (перекупників і торговців), котрі «допомагали» селянам на здирницьких умовах і підривали й так слабке селянське господарство.

Варто запам'ятати!

Кооперація — форма об'єднання людей, які на пайових засадах спільно займаються певним видом господарської діяльності.

Першопрохідцем на цьому шляху став **Микола Левитський** (1859–1936 рр.), громадський діяч, якого назвали **«артільним батьком»** спілчанського руху України. У 1894 р. з його допомогою було створено хліборобські спілки в Олександрійському повіті Херсонської губернії.

Микола Левитський — громадський діяч, організатор кооперативного руху (*фото Д. Харлаба, 1896 р.*)

СПІЛКОВА УМОВА

багато бідя походить звідти, що між нами мало любови і багато злоби і, що тільки з'єднавши ся приязно для спільної праці в добрій згоді і в обопільній братерській любови ми можемо зарадити собі і краще урядити наше господарство і життя взагалі

«Спілкова умова для хліборобських спілок» М. Левитського, видана 1901 р. у Львові

Прочитайте запропонований уривок та подумайте, які ідеї стали основою для розвитку кооперативного руху в Україні.

Розвиток ринкових відносин у сільському господарстві збільшував попит на вільнонайману працю. У 1900 р. у землеробстві України (у поміщицьких і селянських господарствах) було зайнято майже 1 млн постійних робітників і близько 200 тис. поденних батраків. Найбільше вільнонайманих робітників зосереджувалося в Південній Україні — Катеринославській, Таврійській і Херсонській губерніях. У переважній більшості це мешканці правобережних (Київська, Волинська, Подільська), лівобережних (Чернігівська, Полтавська, Харківська) і російських чорноземних (Курська, Орловська, Воронезька та ін.) губерній. Щороку навесні на південноукраїнські робітничі ринки (Єлисаветград, Вознесенськ, Одеса, Каховка та ін.) сходилися десятки тисяч наймитів. Загальна чисельність сільськогосподарських робітників, які щорічно наймалися на Півдні України, у 1890-х роках становила 550–600 тис.

Незважаючи на величезні масштаби селянських відходів на заробітки, в українському селі в останні десятиліття XIX ст. залишалася безліч вільних робочих рук — *демографічний вибух призвів до аграрного перенаселення*. Земельний голод гнав селян на пошуки заробітків. При цьому виникає дивна ситуація. У той час, коли сотні тисяч селян їхали шукати ліпшої долі за тисячі кілометрів, у промислових центрах України, що швидко розвивалися, зростав відсоток неукраїнців за рахунок міграції сюди селян російських губерній.

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак:

Українські селяни не поспішали шукати роботи на промислових підприємствах. Виняток становили цукроварні на Правобережжі, куди селяни наймалися сезонно. Але здебільшого вони воліли застосовувати свої сили у сільському господарстві.... Щодо чинника, чому українські селяни обминали міста, шахти і фабрики — то він пояснювався специфічними соціальними умовами. У російських губерніях родючість землі і, відповідно, прив'язаність до неї сільського населення, були значно нижчими. Замість праці на панщині..., селяни сплачували поміщикові певну суму грошей (оброк). Аби заробити ці гроші, вони мусили наматися на роботу у місті чи на фабриках. Тому після скасування кріпосного права багато з них уже мали навички праці на промислових підприємствах...

В українському селі найпоширенішою формою відробітку... була панщина. Український селянин ледве встигав обробляти власне господарство. Це не стимулювало його до зв'язків з містом і промисловим виробництвом... Загалом після скасування кріпацтва російські селяни були краще підготовлені своїм попереднім досвідом до праці у промисловості. Українські селяни не могли конкурувати з ними...

Чим, на вашу думку, пояснюється «селянський характер» української нації на початку XX ст.?

Таким чином, реформа 1861 р. відкрила перспективи швидкого економічного розвитку підросійської України. Наддніпрянщина і справді в 60–90-ті роки XIX ст. переживала економічний бум. Однак він забезпечувався лише стрімким зростанням сировинних галузей, машинобудування і цукрової промисловості. Економічна політика російського уряду створювала перешкоди для збалансованого розвитку господарства Наддніпрянської України у пореформенні часи.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. «Кросворд навпаки»: складіть запитання до тематичного кросворду.

2. Якими особливостями характеризувався економічний розвиток України?
3. Коли завершився промисловий переворот в Україні?
4. Які факти свідчать про залежний характер економіки України?
5. Які галузі промисловості України розвивалися найшвидше? Чому саме вони?
6. Які явища свідчать про розвиток товарного виробництва в українському селі?
7. Дайте визначення поняття «*аграрне перенаселення*». Чим воно було зумовлене в Україні?

Обговорюємо в групі

Ознайомтеся за схемою із ознаками індустріалізації у пореформенний період. Поясніть, завдяки яким чинникам стало можливим формування кожної з ознак.

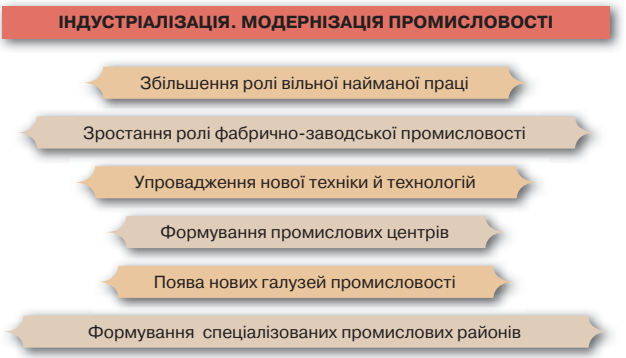

Мислю творчо

Питання про те, чи була Наддніпрянська Україна колонією царської Росії, у сучасній історичній науці дискусійне. Враховуючи наведені уривки з книжок О. Субтельного та Я. Грицака й відомі вам факти, які характеризують не лише економічне, а й політичне становище України, ставлення російського уряду до її культури, мови, церкви тощо, сформулюйте свою точку зору із цього приводу.

Історик Орест Субтельний про колоніальну експлуатацію України

Як же примирити факт експлуатації України з її промисловим розвитком? У 1928 р. Михайло Волобуєв, російський комуністичний економіст на Україні, пояснював це так. Україна, казав він, не являє собою «азіатський» тип колонії — бідної, без власної промисловості, ресурси якої імперія, що її експлуатує, просто викачує; вона скоріше належить до «європейського» типу колонії, тобто є промислово розвиненою країною, яку позбавляють не стільки ресурсів, скільки її ж капіталу і потенційних прибутків. Головним винуватцем цього, на його думку, була Росія, а не західні капіталісти. Цей капітал перекачувався з України в досить простий спосіб: імперська політика ціноутворення створила ситуацію, коли вартість російських готових товарів була надзвичайно високою, у той час як ціни на українську сировину лишалися низькими. Унаслідок цього російські виробники готових товарів мали більші прибутки, ніж компанії з виробництва вугілля та залізної руди в Україні. Капітал же накопичувався на російській Півночі, а не в українському Півдні. Так економіку України (що, як наголошував Волобуєв, була виразним економічним цілим) позбавляли потенційних прибутків і змушували слугувати інтересам російського центру.

Джерело: Субтельний О. Україна. Історія. — Київ., 1991.

Історик Ярослав Грицак

Україна не була колонією Росії у точному розумінні цього слова, оскільки за багатьма економічними показниками українські губернії випереджали центральні російські землі. З іншого боку, Росія розглядала українські землі як частину «*исконно русской*» метрополії. Тому вона прагнула якнайшвидше асимілювати місцеве населення та зінтегрувати його політично. Таке ставлення Росії до України не відповідає загальній схемі відносин між метрополією і колонією. Тому, якщо українські землі і були колонією, то вони були дуже своєрідною колонією.

§27 Зміни в соціальній структурі суспільства

1. На які соціальні групи поділялося населення України в першій половині XIX ст.? 2. Які зміни в соціальній структурі європейського суспільства викликала індустріальна революція?

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом параграфа, зобразіть соціальну піраміду українського суспільства другої половини XIX ст.

1. МОДЕРНІЗАЦІЯ І ФОРМУВАННЯ НОВИХ СОЦІАЛЬНИХ ГРУП

В умовах ринкової модернізації господарське й суспільне життя ускладнювалося. З'являлися нові соціальні групи, яких за панування кріпосницьких відносин не було або які перебували в зародковому стані.

Для більшості дворянства завдання модернізації своїх господарств виявилося не під силу. Вони закладали свої маєтки, намагаючись зберегти звичний спосіб життя. Тому на 1877 р. 77 % дворянських земель перебували у заставі. Ці землі купували купці чи підприємливі селяни. На початку XX ст. дворянське землеволодіння у Наддніпрянщині зменшилося на 53 %. Тільки невелика частка землевласників зуміла перебудувати свої господарства на великі товарні виробництва з використанням вільнонайманої праці. Фактично за своїм станом вони наближалися до великої буржуазії, дехто став власником фабрик, заводів та банків.

Українська жінка (*фото невідомого автора XIX ст.*)

На основі фотографії зробіть висновок про те, чи вплинули модернізаційні процеси на побут українських селян у другій половині XIX ст.

У процесі розвитку ринкових відносин у сільському господарстві відбулося соціальне розшарування селян. Одні селянські господарства біднішали і банкрутіли, інші — їх було небагато (до 15–20 %) — багатішали.

Заможні селяни відігравали дедалі активнішу роль у сільськогосподарському виробництві. Вони легко впоралися з викупом землі, а маючи власні кошти, стали збільшувати господарства і дбати про підвищення їхньої продуктивності. Такі селяни у Степовій Україні найлегше виявляли ініціативу.

В їхніх руках опинилася половина селянських наділів, до того ж вони орендували і купували поміщицькі землі. *Формувався новий тип селянина-фермера — підприємливого, ініціативного, енергійного*. Як господарі-власники досить впевнено почувалися й селяни середнього достатку (середняки), яких було майже 25 %. Решта ж належала до бідняків, мали небагато землі, реманенту, худоби. Нерідко в них не було коня чи вола. Наявність же або, навпаки, відсутність у господарстві цієї основної і на той час практично єдиної тяглової сили визначала ледве не на всі 100 % його долю: не лише конкурентоспроможність, а й виживання селянина взагалі.

З розгортанням індустріальної революції посилювалася суспільна роль підприємців (буржуазії) та найманих робітників (пролетарів). Ці соціальні верстви в Україні за складом були багатонаціональними. У найважливіших галузях промисловості Наддніпрянської України — вугільній, гірничорудній і металургійній — переважали робітники-росіяни, що прийшли із центральних районів імперії. Зі свого боку українські селяни не поспішали на промислові підприємства (за винятком сезонної роботи на цукрових заводах). Охочіше вони йшли на роботу в найми до поміщиків чи багатих селян або навіть виїжджали за межі України. У 1897 р. загальна кількість найманих робітників становила 425 тис. осіб, до 1913 р. вона зросла до 640 тис. осіб. Усе ж робітництво залишалося серед маси селянства невеликою меншістю.

Буржуазія України також була строкатою за національним складом і соціальним походженням. Джерелами формування буржуазії в Україні були представники всіх соціальних груп і верств, які змогли пристосуватися до нових — ринкових — умов господарювання. Серед буржуазії можна було зустріти вихідців із дворянства, купців, чумаків, сільських лихварів, заможних селян, кустарів.

Дитячий притулок для дівчаток-сиріт, збудований в Сумах 1888 р., коштом Харитоненків. Опікувалися закладом дружини підприємців — Наталія і Віра. Заклад за рівнем освіти називали «Пансіоном шляхетних дівчат». За кожною випускницею визначалося придане в 50 рублів.

Павло і Віра Харитоненки — представники родини підприємців-меценатів із Сумщини

Підприємці, українці за національністю, займали найвагоміші позиції у промисловості з переробки сільськогосподарської продукції (цукрова, борошномельна, винокурна). Але загалом вони становили незначну меншість — мало їх було серед власників підприємств важкої промисловості. Найвідоміші українські підприємці — **Харитоненки, Яхненки, Алчевські, Симиренки, Терещенки** — належали до числа найбагатших родин Російської імперії.

Більшість з них вибилися з принизливого становища кріпака й попри всі, здавалося б, нездоланні перепони змогли посісти гідне місце в бізнесовому середовищі. *Характерною рисою українських підприємницьких родин були меценатська діяльність, високий рівень національної свідомості, створення кращих соціальних умов для робітників підприємств.*

Історичні подробиці

Із спогадів про враження Т. Шевченка від умов для робітників на заводах Симиренків

Повернувшись із заслання, Тарас Григорович навесні 1859 р. здійснив свою заповітну мрію — відвідати рідні місця…

Прогостювавши там кілька днів [у М. Максимовича], поет так само по Дніпру поплив до Городища, на цукровий завод Яхненка і Симиренка.

Останнє прижиттєве видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка, здійснене коштом Платона Симиренка

На той час справи фірми Яхненка і Симиренка були саме в розквіті. І справді, за кріпацтва тут — на заводі братів Яхненків і Симиренка — панувала вільнонайманая праця, щедро оплачувана. Турбота і піклування хазяїв про добробут робітників і службовців на заводі були безмірні: упорядковані в санітарному відношенні казарми, парові лазні, розкішна лікарня з багатою аптекою, чудова церква, бібліотека, училище на 150 учнів з сімома викладачами, більшість з яких мала університетську освіту.

Обідав Тарас Григорович у Платона Федоровича [Симиренка]. До нього виявляли найщирішу гостинність. Після обіду звичайно ішли оглядати завод з усіма його службами. Шевченка багато що дивувало, багато що викликало в нього захоплення, а, оглянувши училище, він поривчасто обняв К. М. Яхненка, поцілував його і з почуттям промовив:

— Батьку! Що ти тут наробив! — І на очах його з'явилися сльози.

М. К. Чалий. Відвідання Т. Г. Шевченком цукрового заводу Яхненка і Симиренка. — «Киевская старина», 1889, кн. 2, с. 459-464.

У пореформенні десятиліття в окрему соціальну верству оформилась **інтелігенція** — особлива соціальна група суспільства, представники і представниці якої займалися інтелектуальною (розумовою) працею. На зламі XIX–XX ст. лише 20–25 % представників інтелігенції мали дворянське походження, решту становили сини міщан, священників, купців і селян. Головним джерелом формування інтелігенції були випускники вищих і середніх спеціальних закладів. Українці в складі інтелігенції були в меншості — близько третини.

Залежне становище України породжувало численні деформації в соціальному складі населення. Представники корінної нації — українці — були в меншості в тих соціальних групах, які забезпечували економічний прогрес суспільства — буржуазії та інтелігенції. Більшість українців, як і раніше, були селянами.

Діємо: практичні завдання

Проаналізуйте статистичні дані щодо національного складу зайнятих у різних сферах життя осіб. Висловіть припущення, чим було зумовлене низьке залучення українців у промисловості, торгівлі та адміністративній сфері.

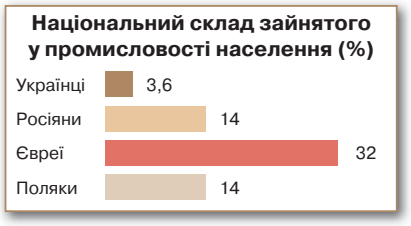

Ускладнення структури суспільства на тлі влади, яка вперто продовжувала захищати головним чином інтереси дворянства, призводило до зростання соціальної напруги. І селянство з його неоднорідністю, і робітництво, що зростало, і навіть, у певних межах, підприємці хотіли більшої уваги до себе. Не знайшовши розуміння, вони шукали свої шляхи розв'язання проблем, що нагромаджувалися. Формувалися опозиційні щодо існуючого ладу настрої і рухи.

3. НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ І МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ

Згідно з даними перепису 1897 р. в українських губерніях Російської імперії проживало 23,5 млн осіб, з них українців за мовою 72,6 %, росіян 11,8 %, євреїв 8,3 %. В етнічному плані населення було розподілено нерівномірно. Українці становили виразну більшість на Лівобережжі та Правобережжі, тоді як на півдні їхня частка тільки трохи перевищувала половину. Найбільше росіян жило у південних губерніях і на Лівобережжі, тоді як на Правобережжі їхня частка була незначною. Якщо до середини XIX ст. росіяни були представлені переважно державними чиновниками, військовими, купцями і дрібними торговцями, то індустріалізація призвела до переваги чисельності росіян серед промислових робітників. На шахтах Донбасу вони становили 83 %, а на підприємствах Катеринославу — 68 %.

Історичні подробиці

Переселенців із Росії приваблював вищий рівень життя в Україні, насамперед — краща і стабільніша продовольча ситуація. Середній рівень зарплати робітників на українських фабриках наприкінці XIX ст. перевищував загальноімперський рівень на 15 %, причому харчування і житло в Україні були порівняно дешевшими.

Єврейське населення зосереджувалося більше у правобережних губерніях і у містах. Серед міського населення євреї становили 28 % в цілому по Україні, а на Правобережжі — більше 40 %. Головними їхніми заняттями були дрібна торгівля, ремесла і промисли. Традиційним заняттям було також лихварство. До такого стану спричинила урядова політика обмежень розселення євреїв у сільській місцевості. Уряд проводив відверто антисемітську політику: діяли заборони на професії, відсоткова норма (5–10 %) при прийомі до навчальних закладів, обмеження на економічну діяльність. Завдяки цьому у сільському господарстві наприкінці XIX ст. працювали тільки 2,5 % євреїв. Зате типовою постаттю в українському селі був єврей-орендар.

Помітну в житті України етнічну групу становили поляки. Попри їхню відносно невелику чисельність (1,65 % від усього населення), вони зберігали великі впливи на Правобережжі. До того ж поляки становили чисельні спільноти в містах. У соціальному плані склад польського населення був строкатим. Незважаючи на те, що майже всі поляки вважали себе шляхтичами, здебільшого це була дрібна шляхта, яка за побутом і статками стояла на одному рівні з селянством. Реальні земельні володіння перебували в руках кількох тисяч магнатів. Але, незважаючи на різний майновий стан, у польського населення було розвинене почуття єдиної нації.

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак

Для українських селян росіяни уособлювались у бюрократії і землевласниках. Поляки переважали серед поміщиків Волині та Поділля, Київщини. Дрібна торгівля і значна частина промисловості на Правобережній Україні контролювалися євреями. Збіг національних і соціальних груп, які нерідко перебували в антагонізмі між собою, створював ґрунт для виникнення й живучості негативних національних стереотипів у збірній свідомості кожного з цих народів стосовно один до одного.

Як в українському суспільстві взаємовпливали соціальні та національні поділи населення? Чому так відбулося?

На Півдні налічувалося 380 тис. німців — колоністів, окрему групу серед них становили меноніти. Господарства менонітів відрізнялися зразковою агрокультурою, продуктивними породами худоби, широким застосуванням сільськогосподарських машин. Меноніти мали заводи, фабрики, млини, майстерні. Вони започаткували кооперативний рух, створювали аграрні спілки, кредитні союзи, банки. Наприкінці XIX ст. через упровадження загальної військової повинності та посилення русифікації, меноніти почали залишати територію Російської імперії.

У Криму 35,5 % населення становили кримські татари. Більшість їх мешкала в гірській місцевості або у степовій частині півострова. Серед міського населення татари становили трохи менше 11 %. Кримськотатарське населення зазнавало систематичних утисків з боку російської влади, що спричиняло постійний еміграційний рух і зменшення частки кримських татар у населенні Криму.

Протягом другої половини XIX ст. більшість країн Європи переживала демографічний вибух. В Україні чисельність населення за неповні 40 років зросла на 72 %. Цьому сприяло поліпшення медичного обслуговування після введення земств, що різко зменшило смертність, головним чином дитячу.

Поміркуйте!

Які проблеми ставив перед суспільством демографічний вибух? Які держави, на вашу думку, мали можливість їх подолати?

Демографічне зростання загострювало земельну проблему. У селі з'явився надлишок робочої сили **(аграрне перенаселення)**. Це стало причиною активізації **міграційних рухів**. У пошуках джерел існування українські селяни почали залишати рідні місця і переселятися на малозаселені землі імперії. Уряд тривалий час забороняв переселення,

тому правила, встановлені для переселенців, були складні. У 1881 р. під тиском селян царизм пішов на деякі поступки в переселенському питанні. Відтак українське селянство переважно з лівобережних губерній почало масово переселятися в східні райони Російської імперії. Активізації переселенських рухів сприяло також будівництво залізниць. Так сформувалися три регіони найбільш компактного проживання українців — Сірий Клин, Зелений Клин і Малиновий Клин.

Регіони розселення українців-мігрантів у межах Російської імперії

Сірий клин
Південно-Західний Сибір
Північний Казахстан

За переписом 1897 р. українці становили понад 200 тис. осіб

Зелений Клин
Далекий Схід

Протягом 1883–1905 рр. українці становили 63,4 % (109 510 осіб) усіх переселенців

Малиновий Клин
Східна частина Кубані

За переписом 1897 р. рідною мовою назвали українську 47,4 % (близько 1 млн осіб)

Дізнайтеся з мережі інтернет, які українські осередки діють у наш час у названих регіонах. Якими питаннями вони здебільшого опікуються?

Діємо: практичні завдання

Проаналізуйте історичну карту. Визначте національний склад населення Наддніпрянської України.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Представте у класі і обговоріть укладену вами соціальну піраміду суспільства Наддніпрянської України.
2. Назвіть верстви суспільства, які сформувалися в ході індустріальної революції.
3. Назвіть характеристики соціального становища українців у другій половині XIX ст.
4. Назвіть чинники, які сприяли розвиткові міграційних рухів у другій половині XIX ст.
5. Виконайте онлайн-вправу **https://cutt.ly/VkuPvt9**

Обговорюємо в групі

1. Обговоріть національний склад населення України і окресліть характеристики національних прав українців.
2. Об'єднайтеся в дослідницькі групи за назвами соціальних верств суспільства Наддніпрянської України другої половини XIX ст. За допомогою пошукових систем створіть фото/мистецький колаж, який відображатиме життя вашої соціальної групи.

Мислю творчо

1. Опрацюйте за допомогою додаткових джерел інформації історію українських підприємницьких родин (*на вибір*). Уявіть себе заможним українським підприємцем, який веде щоденник (у щоденниках відомі люди записували свої міркування; справи, якими займалися). Напишіть замітку в щоденник «Один день із життя українського підприємця». У замітці відобразіть усі можливі справи, якими займався ваш герой протягом дня.
2. Підготуйте творчий проєкт (*лепбук, сторінку в соціальних мережах тощо*) «Благодійні проєкти українських підприємців».
3. Роздивіться емблеми сучасних благодійних фондів, що діють в Україні. Подумайте, якою є мета їхньої діяльності сьогодні. За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, які сучасні постаті мають власні благодійні фонди.

§28 Український національний рух у 1860-х роках

1. Коли і за яких обставин розпочалося українське національне відродження? 2. Який внесок в український національний рух зробило Кирило-Мефодіївське товариство? 3. Прізвища яких діячів українського визвольного руху першої половини XIX ст. ви запам'ятали і чому?

1. ВИНИКНЕННЯ ГРОМАД ТА ЇХНЯ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ

Діємо: практичні завдання

Започаткуйте в зошиті укладання систематизованої таблиці «Суспільно-політичні рухи в українських землях у другій половині XIX ст.». За підсумками роботи зіставте український, польський, російський і кримськотатарський суспільні рухи.

Національна течія	Представники (організації, течії, діячі)	Цілі діяльності	Форми діяльності

Організаційною формою українського національно-визвольного руху в 1860–1890-х роках були напівлегальні непартійні об'єднання, які дістали назву **«громади»**.

Варто запам'ятати!

Громади — напівлегальні національно-культурні об'єднання української інтелігенції.

Перша така громада в **1859 р.** виникла в Петербурзі. У столиці імперії мешкало чимало українців, на яких справляли великий вплив патріотично налаштовані українські письменники й громадські діячі. Помітно пожвавилося духовне життя української громади Петербурга після приїзду до нього колишніх членів Кирило-Мефодіївського товариства В. Білозерського, М. Костомарова і особливо Т. Шевченка.

Поміркуймо!

Які особливості становища українського народу під владою російської імперії могли слугувати причинами розгортання громадівського руху?

Значним успіхом громади стало створення літературно-наукового щомісячника — першого українського журналу **«Основа»**, який існував у **1861–1862 рр.**, виходив українською і частково російською мовами.

Діємо: практичні завдання

На основі тексту підручника, ілюстрації, додаткових джерел інформації складіть розповідь і схарактеризуйте роль журналу «Основа» у становленні українського національного відродження. Визначте роль зображених історичних діячів/діячок в існуванні журналу.

В «Основі» публікувалися художні твори, праці з історії та народознавства. У журналі вперше друкувалися твори Тараса Шевченка, Марка Вовчка, Леоніда Глібова, Степана Руданського, наукові дослідження Миколи Костомарова, Михайла Максимовича, Петра Єфименка та ін. Через них читачі долучалися до української культури, минулого свого народу і формувалися як патріоти своєї Батьківщини.

Культурницька спрямованість журналу не влаштовувала як офіційну владу, так і багатьох шовіністів з російської інтелігенції. Частково через фінансові труднощі, але значною мірою через переслідування цензури та поліції «Основа» припинила існування.

Центром громадівського руху безпосередньо в Україні був Київ. Навесні **1861 р.** студенти й викладачі Київського університету та представники місцевої інтелігенції створили **Київську громаду.** Кількість членів громади сягнула 200 осіб. На таємній раді група громадівців затвердила програмні положення: український народ є окремою нацією, кожний свідомий українець повинен віддавати

Жінка в історії: «Ганна Барвінок і журнал «Основа»»

всі свої сили для розвитку самосвідомості народу, ставитися дружньо до братів-слов'ян й допомагати їм у боротьбі з гнобителями.

Услід за київською організувалися громади в Чернігові, Вінниці, Катеринославі, Одесі, Полтаві, Харкові, а також у Москві та Катеринодарі на Кубані. Одним з головних напрямів діяльності була організація недільних шкіл для дорослих. Першу в Російській імперії **недільну школу** відкрили в **1859 р.** у Києві.

Діячі громадівського руху про свої ролі

1. Дізнайтеся з додаткових джерел інформації, які навчальні проєкти були здійснені П. Кулішем і Т. Шевченком?
2. Дізнайтеся, що таке «*кулішівка*» і в чому полягає її історичне значення.
3. Поясніть, чому діячі громад зосередили свою діяльність саме на освіті дітей і дорослого населення.

Окрім недільних, члени громад відкривали й щоденні школи, працювали в них учителями, організовували публічні лекції та бібліотеки, виступали ініціаторами створення гімназій, шкіл для підготовки народних учителів тощо. Громадівці поширювали серед населення твори Т. Шевченка, Марка Вовчка та інших письменників, видавали популярні книжечки. Чернігівська громада, крім традиційної діяльності, започаткувала видання щотижневика «Чернігівський листок».

2. ХЛОПОМАНСТВО. ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ

Київський університет у 1860-ті роки за складом студентів і викладачів переважно залишався польським. Завданням своїм поляки вважали відбудову так званої «Історичної Польщі» — польської держави до поділів Речі Посполитої. Проте з-поміж нащадків польської шляхти ви-

окремилися група студентів, які обирали собі українську ідентичність і захоплювалися інтересами селянина — хлопа по-польськи. Їх місцеві поляки Правобережної України зневажливо називали ***хлопоманами***.

Історичні подробиці

Замилування побутом і народними строями тоді не було явищем, притаманним лише українцям. Більше того, сам термін «хлопоманство» вживали ще наприкінці XVIII ст. шведи щодо прибічників фінської окремішності — фіноманів. У національні костюми вбиралися й польські народовці та російські слов'янофіли. Для середини XIX ст. це була революційна акція і свідчення політичних, а не культурницьких аспірацій національної еліти. Вбиратися на публіку в народний одяг — це вже була підстава для поліційних органів підозрювати людину в неблагонадійності.

Прикметно, що лідерами хлопоманів були здебільшого представники спольщеної української шляхти, деякі з яких не мали жодного етнічного відношення до українців. Лідер руху **В. Антонович** (1834–1908 рр.) був поляком. Не маючи й краплини української крові в своїх жилах, він націоналізувався під впливом народної стихії, яка його оточувала в селах і містечках Правобережжя. Те саме можна твердити і про його побратимів, етнічних поляків, але українців за політичним вибором — братів Рильських, К. Михальчука, О. Юркевича, Б. Познанського.

Належність до польської культури цих людей сприяла їхньому радикальнішому ставленню до ідеї української культурної окремішності, послідовнішому відмежуванню від російського суспільного життя, ніж серед більшості етнічних українців з Лівобережної України (колишньої Гетьманщини). Останні перебували здебільшого під впливом російських ідей, відповідно до яких Україну розглядали як культурну частину Росії. Тож коли ідейне спрямування Київської Громади визначав В. Антонович, вона була більшою мірою опозиційно налаштована до російського уряду і радикальніше протистояла об'єднавчим тенденціям у середовищі громадівців.

Як і їхні українські товариші, хлопомани почали вивчати історію українського народу, його фольклор і мову.

Володимир Антонович — лідер громадівського руху — про мотиви появи хлопоманства

Поміркуйте, чому В. Антонович закликав поляків перейнятися українською ідеєю.

Вони заперечували польські твердження, що, мовляв, Правобережжя — це частина Польщі, що український народ — лише відгалуження польського народу, а його мова — діалект польської мови.

Полякам нелегко було з тим погодитися, і вони звинувачували їх у зраді польських інтересів. У відповідь В. Антонович опублікував на сторінках журналу «Основа» статтю під заголовком «Моя сповідь», у якій закликав шляхтичів-поляків, що живуть в Україні й хочуть бути чесними перед собою, повернутися до українського народу, якого колись зреклися їхні предки. «*Інший шлях*, — писав Антонович, — *це залишатися зайдами-паразитами*».

Свідчать документи

Зі статті В. Антоновича «Моя сповідь»

Для польської шляхти, що живе в Україні, є лише два шляхи: або полюбити народ, серед якого живуть, перейнятися його інтересами, повернутися до народності, колись покинутої їхніми предками, і невсипущою працею й любов'ю мірою своїх сил загладити все зло, заподіяне ними народові, що вигодував багато поколінь вельможних колоністів.., — або ж, якщо для нього забракне моральної сили, переселитися в землю польську, заселену польським народом...

...Мені легше було з ними (шляхетськими звичками) розлучитися, аніж з народом, серед якого я виріс, котрий я знав, котрого гірку долю я бачив у кожному селі, де тільки володів ним шляхтич, — з уст якого я чув не одну сумну пісню, що краяла серце...

Як В. Антонович пояснює свою позицію щодо українства?

Варто запам'ятати!

Хлопомани — молоді представники польсько-шляхетських родин, які присвятили себе українській справі.

Щоб продемонструвати свою єдність з народом, хлопомани розмовляли виключно українською мовою, вбиралися у національний одяг, дотримувалися народних звичаїв і обрядів. Спершу вони віддавали перевагу етнографічній діяльності: під час студентських канікул або в інший вільний час мандрували селами, збирали народні пісні, казки, прислів'я, звичаї та обряди, розповідали слухачам про славне минуле України, пояснювали причини злиденного становища селян і говорили про можливий вихід з нього. Поява сторонніх людей і незвичні розмови насторожували підозрілу до всього незрозумілого сільську владу. Старости затримували хлопоманів і передавали поліції для дізнання. На початку 1861 р. під поліцейським тиском хлопомани змушені були припинити ходіння по селах і долучитися до українських груп, які діяли в містах. В. Антонович очолив Київську громаду.

3. ПОЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1863–1864 рр. І УКРАЇНА

Великим потрясінням для Російської імперії стало чергове **польське повстання**, спрямоване проти її панування. Воно розпочалося у **січні 1863 р.**, тому увійшло в історію як Січневе повстання 1863 р.

Польське повстання 1863 р. остаточно розмежувало польський і українській національні рухи. Польська суспільна думка орієнтувала польське населення на відновлення Польщі в історичних кордонах 1772 р. (т. зв «Історична Польща»). Інтереси українського, білоруського і литовського населення не враховувалися. Вони не визнавалися польським суспільством політичними націями.

Польська шляхта колишньої Речі Посполитої висунула пропагандиське гасло «За нашу і Вашу свободу», намагаючись зацікавити непольське селянство України, Білорусі і Литви у підтримці повстанців. Проте насправді про політичну свободу для неполяків не йшлося. Селянство України повстання не підтримало, зберігаючи стару неприязнь до поляків, закладену за часів козацьких воєн XVII ст. На боці повсталих поляків воювало понад 500 українців, білорусів, росіян. Серед них вирізнялися **Андрій Потебня** і **Андрій Красовський**. Однак масової підтримки повстання не дістало.

Польське студентство Києва і населення міста створило при університеті кавалерійський ескадрон, який мав приєднатися до польського війська в Польщі. Проте він був розбитий селянами на півночі Київщини. Окремі військові дії відбувалися і в інших місцевостях Правобережної України, де діяли близько 20 партизанських загонів.

Об'єктивно повстання за відновлення польської державності у 1863–1864 рр. мало для українців позитивний вплив. Воно активізувало і революціонізувало українських громадян, бо ставило на порядок денний українську відповідь на зазіхання сусідніх національних ідей: польської і російської на українські землі.

До травня 1864 р. Росія з допомогою Австрії та Пруссії придушила повстання, а над його учасниками вчинила розправу. Наслідком польського повстання було те, що польське шляхетське землеволодіння значно скоротилося на Правобережній України. Царський уряд забирав землі у повстанців і засилав їх у Сибір. Натомість ці землі потрапляли до російських дворян, що переселялися в Україну, а також і до самих селян. Економічна влада поляків в краю падала, а з ним і їхній політичний вплив. Поразка повстання збільшило кількість тої польської шляхти, яка починала визнавати себе представниками української нації. Опосередкованим наслідком польського повстання був і трагічний для українців Валуєвський циркуляр 1863 р. Російський уряд побачив, що українці на Правобережній Україні можуть створити більшу небезпеку для царату, ніж поляки.

Поміркуймо!

Висловіть припущення, чому польське повстання 1863 р. не дістало масової підтримки серед українців.

Герб на знаменах польських повстанців знаменував ідею об'єднання трьох країн: Королівства Польського, Великого князівства Литовського, Великого князівства Руського

4. ВАЛУЄВСЬКИЙ ЦИРКУЛЯР 1863 р.

Активізація українських громад викликала серйозну тривогу серед місцевих реакціонерів і урядових кіл. Було організовано цькування учасників культурно-просвітницького руху з боку офіційної преси, розгромлено Полтавську і Чернігівську громади, проведено арешти в Києві та Харкові, припинено видання «Чернігівського листка», закрито всі недільні школи. Окремих українських інтелігентів із заарештованих, таких як Павло Чубинський (1839–1884 рр.) й Олександр Кониський (1836–1900 рр.), після суду і слідства заслано в північні губернії Росії.

Щоб спростувати звинувачення реакції в революційній діяльності, громадівці в листопаді 1862 р. опублікували у пресі листа («Відзив з Києва»), який підписав 21 відомий громадівський діяч. Автори листа схвалювали реформу 1861 р. і відповідні урядові дії щодо звільнення селян і демократизації життя, заявляли про лояльність до влади. Незважаючи на такі запевнення, утиски та переслідування громад не припинилися. Особливо на тлі істерії, викликаної польським повстанням. Посилилися нападки, посипалися доноси реакційного духовенства й чиновництва до царя.

Історичні подробиці

Єдиним росіянином, який визнав «українське питання» в імперії був письменник та інтелектуал Олександр Герцен. У січні 1859 р. він написав у своєму лондонському російськомовному виданні «Колокол»: «А якщо після всіх наших міркувань Україна, пригадуючи, з одного боку, всі утиски з боку московитів, кріпацтво, призови в солдати, безправ'я, здирство та батоги, та не забуваючи, з іншого боку, як їй велося під Річчю Посполитою з її жолнерами, шляхтою та королівськими чиновниками, не захоче бути ані польською, ані російською? На мій погляд, це питання має дуже просту відповідь: Україна має бути визнана вільною та незалежною державою».

Ці доноси, які були виявом великодержавного психозу, схвально сприймалися офіційними колами, рупором яких був міністр внутрішніх справ Петро Валуєв. **20 червня 1863 р.** таємним Валуєвським циркуляром було проголошено, що окремої «*малоруської мови не було, немає й бути не може*». Циркуляром призупинялося друкування українською мовою шкільних і релігійних видань. Заборона не поширювалася на художню літературу.

Діємо: практичні завдання

Проаналізуйте висловлювання П. Валуєва і фрагмент тексту Валуєвського циркуляра. Поясніть, чому поширення літератури української мови самодержавство розцінювало як політичну загрозу.

Валуєвський циркуляр 1863 р.

Петро Валуєв
Міністр внутрішніх справ Російської імперії

Питання малоросійської літератури має політичний підтекст.

Останнім часом питання про малоросійську літературу набуло іншого характеру внаслідок чисто політичних обставин, що ніяк не стосуються власне літературних зацікавлень. Колишні твори малоросійською мовою були розраховані лише на освічені верстви південної Росії, нині ж прибічники малоросійської народності звернули свої погляди на масу неосвічених, і ті з них, які прагнуть до здійснення своїх політичних задумів, взялися, під проводом поширення грамотності й освіти, за видання книжок для початкового читання, букварів, граматик, географій і т. ін. Серед подібних діячів траплялося немало осіб, на злочинні дії яких були заведені слідчі справи особливою комісією.

Висловіть думку, чому царський посадовець уважав поширення української літератури політичним питанням? Про які загрози пануванню Росії над Україною йшла мова?

Таке застереження щодо заборони видань лише певного характеру було не випадковим. Російський уряд не турбувало те, що вузьке коло інтелігентів писало і видавало твори українською мовою. Він прагнув не допустити поширення таких видань серед простого люду. Шкільні та релігійні книжки призначалися саме для цих цілей. Валуєвський циркуляр спрямовувався на те, щоб перешкодити українському рухові перетворитися з діяльності невеликої кількості інтелектуалів на масове явище.

Чиновники впроваджували Валуєвський циркуляр з особливим ентузіазмом. Стараннями цензури українська література практично пе-

рестала існувати в межах Російської імперії. Після циркуляра в розвитку національного відродження розпочалася перерва, яка тривала понад десять років.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Утворіть логічні пари між прізвищами історичних діячів і їхньою роллю в суспільному русі кінця 1850–1860-х років у Наддніпрянщині.

1 В. Антонович	**А** Підтримка і участь у польському повстанні 1863 р.
2 В. Білозерський	**Б** Участь у виданні журналу «Основа», редагування статтей
3 Г. Барвінок	**В** Лідерство в русі хлопоманів, а згодом Київській громаді
4 А. Потебня	**Г** Ідейний натхненник громадівського руху в Петербурзі
	Д Збір коштів на реалізацію видавничих проєктів петербурзької громади

2. Укладіть тематичні речення, у яких розкриватиметься історія українського руху наприкінці 1850-х — першій половині 1860-х років, використовуючи слова історичної хмаринки.

Валуєв
Громади
Куліш
Основа
Шевченко
Хлопомани
Барвінок
Антонович
Циркуляр
Куліші
Валуєв
Основа
Куліш
Громади
Шевченко
Барвінок
Хлопомани
Антонович
Циркуляр
Куліші
Основа
Валуєв

Обговорюємо в групі

Ознайомтеся із висловлюваннями П. Валуєва у Валуєвському циркулярі, який проводить паралель між громадським рухом і польським повстанням 1863 р. Як ви думаєте, який зв'язок вбачало самодержавство у цих подіях?

Валуєвський циркуляр 1863 р.

Петро Валуєв
Міністр внутрішніх справ Російської імперії

Явище це тим більш прикре і заслуговує на увагу, що **воно збігається з політичними задумами поляків**, і чи не їм завдячує своєю появою, судячи з рукописів, які надходили до цензури, і з того, що більша частина малоросійських творів насправді надходить від поляків.

Беручи до уваги, з одного боку, існуючий тривожний стан суспільства, збуреного політичними подіями, … **пропуск же книг малоросійською мовою як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити.**

Мислю творчо

1. Напишіть історичні сенкани, у яких буде відображено характер діяльності та історичне значення громадівського руху, Валуєвського циркуляру.
2. Виконайте творчий проєкт «Володимир Антонович» (*форма довільна: презентація, відеоролик, постер, сторінка в соцмережах тощо*). Схарактеризуйте діяльність В.Антоновича за схемою.

3. Відскануйте QR-код та виконайте онлайн-вправу.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1859 р.	Створення громади в Петербурзі
1859–1861 рр.	Видання журналу «Основа» в Петербурзі
1861 р.	Створення Київської громади
Січень 1863 р.	Початок польського повстання
Червень 1863 р.	Видання Валуєвського циркуляру

§29 Український національний рух у 1870–1890-х рр.

1. Пригадайте, як були пов'язані Кирило-Мефодіївське товариство і громадівський рух. 2. Як пов'язані видання Валуєвського циркуляру і польське повстання 1863–1864 рр. 3. Як Валуєвський циркуляр вплинув на громадівський рух?

1. ВІДРОДЖЕННЯ ГРОМАДІВСЬКОГО РУХУ на початку 1870-х років

Діємо: практичні завдання

Продовжуйте в зошиті укладати систематизовану таблицю «Суспільно-політичні рухи в українських землях у другій половині XIX ст.». За підсумками роботи зіставте український, польський, російський і кримськотатарський суспільні рухи.

Національна течія	Представники (організації, течії, діячі)	Цілі діяльності	Форми діяльності

Царський уряд уважав, що після розгрому перших громад і виходу Валуєвського циркуляра національному рухові України завдано остаточної поразки і він уже не може бути небезпечним. Контроль за внутрішнім життям українського суспільства дещо послабився. Але дух української інтелігенції не зламався, і з кінця 1860-х років вона почала поступово відновлювати громади, зокрема в Києві, Полтаві, Чернігові.

Найбільшою і найвпливовішою на той час була **Київська громада.** Наприкінці 1860-х — на початку 1870-х років вона об'єднувала як тих, хто стояв майже десять років тому біля її витоків, так і талановиту молодь. Громадівці збирали, обробляли і друкували великий матеріал з історії, етнографії України, її фольклору.

Діячі Київської громади: у центрі стоїть В. Антонович, сидять зліва направо: Т. Рильський, В. Беренштам, Ф. Панченко, Б. Познанський (*фото кінця XIX ст.*)

Друкованим органом Київської громади в 1874–1875 рр. стала газета **«Киевский телеграф».** Подавались відомості щодо пробудження національної свідомості інших слов'янських народів, суспільного руху і парламентської боротьби в їхніх країнах.

Київська (стара) громада
Молоді громади

Культурницька (просвітницька) діяльність з метою піднесення громадської і національної свідомості народу

№ 157. КІЕВСКІЙ ТЕЛЕГРАФЪ. ГАЗЕТА ПОЛИТИЧЕСКАЯ И ЛИТЕРАТУРНАЯ.

Володимир Антонович (1834–1908 рр.) — лідер Київської громади й українсько-суспільно-політичного руху

За схемою доведіть, що громадівський рух 1870-х років був продовженням діяльності старих громад.

Члени громад зуміли також згуртувати кращі наукові сили. Однак діяти вони мусили приховано, організовуючись у наукові товариства і гуртки. Так, за ініціативою відомого етнографа **П. Чубинського** у **1873 р.** вони створили Історичне товариство Нестора Літописця, і того самого року започаткували **Південно-Західний відділ Російського географічного товариства**. Цей відділ насправді був цілком самостійним товариством. Його першим головою став громадський діяч з Лівобережжя **Григорій Ґалаґан** (1819–1888 рр.)

До товариства ввійшли історик В. Антонович, видатний економіст і соціолог із швейцарсько-українського роду **Микола Зібер**, історик і публіцист **Михайло Драгоманов**, основоположник української статистичної науки **Олександр Русов** та багато інших. На 1875 р. у ньому налічувалося 200 дійсних членів і членів-кореспондентів.

Діємо: практичні завдання

За допомогою матеріалів підручника зіставте діяльність старих і нових громад. Оформіть результати у накресленій у зошиті схемі.

Діємо: практичні завдання

На основі колажів продовжте розповідь про діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Висловіть припущення, чому діяльність відділу була свого роду «прикриттям» відродженого громадівського руху.

Південно-західний відділ Російського географічного товариства

П. Чубинський

П. Галаган (керівник відділу)

В. Антонович

1873-1876 рр.

Будівля київської контори Державного банку, де відбувалося перше засідання

Головні напрями:
- статистичні, етнографічні дослідження;
- бібліотека (1000 праць);
- музей (бл. 3000 експонатів)

1874 р. — одноденний перепис населення Києва

Південно-Західний відділ Російського географічного товариства

1874 р. – участь у III Археологічного з'їзді

Видання численних праць з етнографії, історії, археології, статистики, географії, економіки тощо

2. ЕМСЬКИЙ УКАЗ 1876 р. ТА ПЕРЕСЛІДУВАННЯ УКРАЇНОФІЛІВ

Діяльність як Київської, так і інших громад в Україні, а також відділу географічного товариства звернула на себе увагу російських шовіністів, які знову засипали Петербург доносами про зростання «українського сепаратизму». Олександр II створив восени 1875 р. спеціальну комісію «для вироблення засобів боротьби з українофільською діяльністю». І на підставі пропозицій комісії цар, який тоді відпочивав у німецькому місті Емс, підписав закон про повну заборону української мови. Закон дістав назву **Емський указ (1876 р.)**.

Мовою документів

Емський указ 1876 р.

Государ імператор... височайше наказав:

1) не допускати ввезення в межі імперії без окремого на те дозволу Головного управління будь-яких книг і брошур, що видаються за кордоном малоруською говіркою.

2) Друкування і видання в імперії оригінальних творів і перекладів на тому ж наріччі заборонити...

3) Заборонити також різні сценічні вистави й читання на малоруському наріччі, а також і друкування на ньому текстів до музикальних нот.

4) Припинити видання газети «Київський телеграф».

5) Вислати з краю Драгоманова і Чубинського як невиправних і небезпечних агітаторів.

1. Які наслідки для діяльності українського руху мав Емський указ?
2. Дізнайтеся з додаткових джерел, яке значення має поняття «*лінгвоцид*». Яке місце в ньому належить Емському указу?
3. Який вихід із скрутного становища ви запропонували б діячам Південно-Західного відділу Російського географічного товариства?

3. УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА. ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ І МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ

Володимир Антонович був тією постаттю, якій належало оформлення головніших засад історичної пам'яті українофільського етапу визвольного руху. Тому його можна вважати творцем поняття «Нова Україна». В. Антонович досліджував історію кожної окремої землі, що утворилася в києворуських часах, де згодом постала Україна литовсько-польського часу. Його цікавили передусім ті землі, які були заселені давньоукраїнським етносом. Антонович першим запропонував назву «Україна–Русь».

З провалом спроби створити в Києві центр наукового і громадського життя навколо Південно-Західного географічного товариства, а пізніше й з Емським указом 1876 р. і вимушеним науковим відрядженням за кордон у 1881 р. В. Антонович звернув увагу на Галичину і необхідність українсько-польського порозуміння. Це порозуміння дало б

можливість утворити з Галичини центр для розвитку і плекання загальноукраїнської культури. Саме В. Антонович почав розглядати Галичину як інтегральну частину української історії, і йому належить початок соборницької ідеї.

За В. Антоновичем, лише народ був тією силою в історії України, яка трималася національних основ і не піддавалася полонізаційним і русифікаторським впливам. Натомість суспільна верхівка відходила від свого народу і йшла на службу розвиненішим державним культурам Польщі та Росії. Звідси завданням України він вважав накопичення культурних та інтелектуальних сил, які, набравши потуги, зможуть поставити вимоги культурної і політичної автономії.

Свідчать документи

З щоденнику Олександра Кистяківського

...Про ідеї Антоновича, дивно, я нічого сказати певного не можу... про подробиці ідеї малоросійської. Що вони в голові Антоновичі дуже ясні і дуже виразні, це безсумнівно... Принаймні, вони більш радикальні, ніж це видима оболонка його натури, скромної, в якої немає різкості. Бож він великий тактик, дипломат і людина собі на умі, тож його важко розкусити. Вихований у польському суспільстві, він великий майстер у тому середовищу, де діють таємно, непомітно...

Які, на вашу думку, якості В. Антоновича дали йому змогу кілька десятиліть очолювати Київську громаду?

Михайло Драгоманов (1841– 1895 р.р) поруч з В. Антоновичем до середини 1870-х років був лідером Старої громади.

Постать в історії

ДРАГОМАНОВ Михайло Петрович (1841 р., м. Гадяч, Гадяцький повіт, Полтавська губернія — 1895 р., Софія, Князівство Болгарія) — громадсько-політичний діяч, історик, філософ, фольклорист, літературознавець, публіцист. З родини дрібнопомісних дворян, нащадків козацької старшини. Син правника Петра Драгоманова, брат письменниці Олени Пчілки, дядько Лесі Українки, племінник декабриста Якова Драгоманова. По закінченні університету св. Володимира в Києві (1859–1863 рр.) з 1864 — його приват-доцент, з 1870 р. — доцент, викладав античну історію. Фахівець з історії Давнього Риму. В 1870 р. захистив магістерську дисертацію «Питання про історичне значення Римської імперії та Тацит». Був поруч з В. Антоновичем до середини 1870-х років лідером Київської громади. Брав активну участь у діяльності Південно-Західного відділення Російського географічного товариства (1873 р.) та III Археологічному з'їзді у Києві (1874 р.). Восени 1875 р. мусив емігрувати через переслідування царської влади. Оселився у Женеві (Швейцарія), де заснував Вільну українську друкарню, **видавав збірники**

«Громада» (1878–1879 рр. та 1882 р.; п'ять випусків) — перший сучасний український політичний журнал, брошури українською та західноєвропейськими мовами з метою познайомити українців з політичним, духовним і культурним надбанням Європи й водночас поінформувати європейську громадськість про «українське питання», як воно склалося після Емського указу 1876 р.

Через конфлікт політичних поглядів Київська Громада з середини 1882 р. залишила Драгоманова напризволяще. В 1870-90-х роках брав діяльну участь у галицьких журналах «Друг», «Світ» і «Народ», виступав з публіцистичними, літературно-критичними, науковими статтями в російській та українській ліберальній і демократичній пресі, в англійських, німецьких, французьких, італійських, болгарських і західнослов'янських виданнях. Здоров'я й родинні обставини змусили його покинути гостинну Швейцарію. На запрошення болгарського уряду перебрався до Софії, з 1889 р. до кінця життя працював професором Софійського університету.

Наукова й публіцистична спадщина Драгоманова багата й різноманітна. Автор понад 2 тис. творів з історії, літературознавства, фольклористики та інших наукових дисциплін та суспільно-політичних писань.

Якщо В. Антонович відстоював культурницький розвиток українського руху, то М. Драгоманов виступав за його радикалізацію і за ведення нелегальних форм боротьби з існуючим ладом. Коли В. Антонович скептично ставився до позитивної співпраці з російськими ліберально-демократичними колами, через їхнє несприйняття окремішності України, то М. Драгоманов постійно виступав за спільний російсько-український революційний фронт і соціалістичний рух. Саме М. Драгоманов розвивав думку про єдиний інтерес у демократій Росії та України і спільного ворога — царат і підприємницько-землевласницькі кола. Фактично М. Драгоманов був на українському ґрунті речником соціалізму, проголошуючи, що «капіталіст не може бути українцем». Саме М. Драгоманов висловив думку, якої дотримувалися лідери українського руху, про те, що останній може бути лише демократичним рухом, а все консервативне є чужим, неукраїнським.

У національно-культурному питанні М. Драгоманов доводив самобутність українців, висловлював переконання, що під російською владою українці більше втратили, ніж здобули. Але він не виступав за відокремлення України від Росії, займаючи федералістські позиції та виходячи з мети реорганізувати саму Російську імперію на засадах федерації та культурно-національної автономії. В тогочасній Україні Драгоманов не бачив сил, на які можна було б спиратися в боротьбі за власну державність. Місія М. Драгоманова в Женеві відкрила нову добу в діяльності української еміграції. *Саме М. Драгоманов у всеєвропейському масштабі поставив українську проблему і тим висунув її за межі суто внутрішнього російського або польського питання.*

М. Драгоманов був прибічником легальних методів приходу до влади, висунувши тезу «*Чиста справа робиться чистими руками*».

Михайло Драгоманов

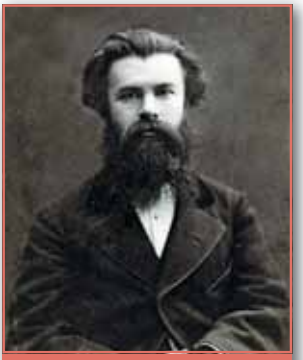

Український публіцист, історик, філософ, економіст, літературознавець, фольклорист, громадський діяч, засновник українського націоналізму

Становлення особистості: роинне виховання, читання, навчання в Київському університеті, участь у «громадах», закордонне відрядження – знайомство з європейським досвідом і наукою.

Діяльність

1863 р. — учасник громадівського руху.
1876 р. — початок видання в Женеві часопису «Громада» — винесення українськогго питання на європейський рівень.
1878 р. — доповідь «Українська література, заборонена російським урядом», у якій різко засудив Емський указ і виступис на захист української мови і культури.

Ідеї

- Національна ідентичність українців;
- Федеративна держава з трихленним поділом влади;
- Засновник українського соціалізму виступав за поступовий розвиток і досягення соціальної рівності еволююційним шляхом

М. Драгоманов і В. Антонович були ніби два крила одного українського птаха. Перший підносив українство до європейського радикалізму й політичної активності, другий — сповідував консервативні цінності й закликав нагромаджувати культурний потенціал, збільшувати кадри свідомого освіченого українства. На жаль, органічно синтезувати ці два складники національного руху українці не спромоглися. Молодь пішла за М. Драгомановим,частково відірвавшись од українських коренів, а стара генерація залишилася при віджилому українофільстві.

Поміркуймо!

1. Чому погляди М. Драгоманова здобули популярність?
2. З якими ідеями М. Драгоманова ви погоджуєтесь, а з якими — ні? Свою позицію обґрунтуйте.

3. МОЛОДІ ГРОМАДИ. БРАТСТВО ТАРАСІВЦІВ

Українські громади завжди мали у своєму складі і поміркованих, і рішучих членів. У 1870–1880-х роках відбулася радикалізація громадівської молоді. Її вже не задовольняла суто культурницька діяльність старшого покоління. Певний вплив на молодих громадівців справила самовіддана боротьба проти царизму російських радикалів

і польських революціонерів. На тлі цієї боротьби діяльність старших громадівців здавалася застарілою і безперспективною. До рішучіших дій їх підштовхувало ознайомлення з творами **М. Драгоманова** і західних політичних мислителів. Молодь почала виокремлюватися і створювати власні об'єднання, які дістали назву «молоді громади». Поява молодих громад надала визвольному руху нового імпульсу.

Безпосереднім наслідком радикалізації української активної молоді була поява на початку 1890-х років таємної організації **Братство тарасівців**. Біля її витоків стояли київські та харківські студенти **Іван Липа, Борис Грінченко, Микола Міхновський** та ін. Організаційно братство оформилося під час зустрічі його фундаторів на могилі Т. Шевченка в Каневі й ставило за мету реалізувати його основні ідеї.

Братсво тарасівців (1891 –1892 рр.)

Не ми будемо, коли Вкраїні волі й долі не здобудемо!

Головна роль – уперше поставили питання політичного визволення України

Вплинули на створення Загальної безпартійної організації (1897 р.)

Стали основою для створення РУП (1900 р.)

Час **1891 р.**
Місце **м. Харків**
Клятва **Чернеча гора в Каневі**
Характер **таємна політична організація**

Учасники: Михайло Базькевич, Микола Байздренко, Іван Липа, Віталій Боровик, Борис Грінченко, Мусій Кононенко, Михайло Коцюбинський, Володимир Шемет, Володимир Самійленко, Євген Тимченко, Микола Вороний, Микола Міхновський та інші.

Осередки: Харків, Київ, Одеса, Лубни, Полтава...

Зіставте ідейні засади Братства тарасівців і громадівського руху. Що в них спільного, а що їх відрізняє?

Члени братства розгорнули активну роботу щодо залучення до товариства однодумців з різних міст України. Найбільший успіх тарасівці мали в Харкові. Вони зайнялися організацією лекцій, таємних сходок, постановкою вистав на різну тематику, у тому числі й українську, створили бібліотеку нелегальних видань, взялися до написання праць національно-визвольного змісту. ***Тарасівці виступали за повну державну незалежність України. Ця група ввійшла в історію як перша самостійницька організація в Наддніпрянській Україні.***

У 1893 р. частину членів Братства тарасівців було заарештовано, проте організація діяла до кінця 1890-х років.

Свідчать документи

Зі спогадів Івана Липи (1922 р.)

Ми, свідомі українці, рішучо і назавжди пориваємо зв'язок з україно-філами. Ми... оддаємо наші сили на творення української культури, на національно-політичне визволення поневоленого українського народу. Ми вживаємо тільки українську мову. Ми працюємо тільки для українського народу....Але «святая святих» для тарасівців це була самостійна Україна. Іншої України ніхто з тарасівців собі не уявляв.

Наскільки актуальними є ідеї тарасівців у сучасній Україні? У чому саме?

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Упорядкуйте хронологічну послідовність, назвіть дати історичних подій. Запропонуйте власний варіант вправи.

Емський указ → Валуєвський циркуляр → Заснування громади в Петербурзі → Створення Південно-Західного відділу Російського географічного товариства

2. Кросворд навпаки: складіть запитання до кросворду, використовуючи знання з історії розвитку українського руху в другій половині XIX ст.

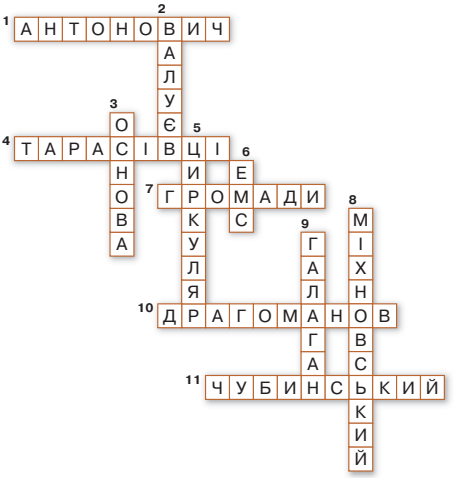

3. Виконайте тренувальні онлайн-вправи:

https://cutt.ly/pc3C9ej https://cutt.ly/Nc31v1r

Обговорюємо в групі

Об'єднайтеся в групи і виконайте аналіз історичного документа:

а) Поясніть, чому Братство тарасівців визначається як політична організація.

б) Чим ідеї тарасівців відрізнялися від громадівського руху?

в) Знайдіть у документі фрагменти, які вказують на те, що Братство тарасівців прагнуло до побудови демократичної держави, заснованої на засадах соціальної справедливості.

Із програми Братства тарасівців

1. Самостійна суверенна Україна, соборна, єдина і неподільна від Сяна до Кубані, від Карпат до Кавказу, вільна серед вільних, рівна серед рівних, без пана і хама, в майбутньому без класової боротьби.

2. Федерація всередині, тобто Федерація Лівобережної, Правобережної, Степової України, Кубані, Галіції.

3. Гетьман — як президент і сойми.

4. Мета державна — перш за все і над усе.

5. Одержавлення поверхні і надр землі, грубого промислу, оптової торгівлі, трудова повинність... загальна безкоштовна і обов'язкова освіта, повна свобода віри, відділення церкви від держави, національна армія.

8. Україна для українців, тобто для тих, які визнають себе за українців.

Мислю творчо

Виконайте спільний творчий проєкт «Постерна презентація «Лідери національних рухів українців і кримських татар». Оберіть кожен/кожна в класі історичного діяча/діячку, виготовте постер про нього/неї і доєднайте до спільної виставки-презентації.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1876 р.	Емський указ
1878 р.	Початок видання М. Драгомановим журналу «Громада» в Женеві
1891–1893 р.	Діяльність таємної студентської організації Братство тарасівців

§30 Національне відродження кримських татар. Зародження робітничого і соціал-демократичного рухів

Пригадайте основні ідеї вчення соціалізму. Що означає поняття «*революція*»?

Діємо: практичні завдання

Продовжуйте в зошиті укладати систематизовану таблицю «Суспільно-політичні рухи в українських землях у другій половині XIX ст.». За підсумками роботи зіставте український, польський, російський і кримськотатарський суспільні рухи.

Національна течія	Представники (організації, течії, діячі)	Цілі діяльності	Форми діяльності

1. НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР

СТАНОВИЩЕ КРИМСЬКИХ ТАТАР у середині XIX ст.

Поразка Росії у Кримській війні 1853–1856 рр. знову погіршила становище кримськотатарского народу. По-перше, у пошуках винних імперські чиновники дедалі гучніше називали кримських татар зрадниками, по-друге, повоєнна знижка з подушної податі для кримців становила 2 рублі, тоді як для росіян — 7 рублів, а по-третє, що найголовніше, змінилася система збору орендної платні. Якщо раніше вона стягувалася у натуральному вигляді, то з 1859 р. — у грошовому, а знайти готівку звичайному селянину було складно. Ліквідація кріпацтва 1861 р. призвела до масового розорення кримських татар у гірський та південнобережній частині півострова — їм просто не видавали земельні наділи. Також не можна забувати і про агітацію низки імамів, які закликали кримців залишити захоплену іновірцями землю та переїхати до володінь правовірного султана.

Усе це призвело до наймасовішої мусульманської еміграції. У 1860–1862 рр. півострів залишило понад 150 тис. кримців, майже 2/3 всього народу! У результаті якщо на 1850 р. кримські татари становили 79 % населення Криму, то 1864 — 50 %, а частка росіян та українців за цей час зросла з 13 % до 29 %. Були створені умови для переселення додаткового населення та русифікації півострова. Навіть у Сімферопольській татарській учительській школі, відкритій 1872 р., майбутні педагоги навчалися російською мовою.

Свідчать документи

Кримський юрт…[неофіційна назва Кримського ханства] у 1783 р. припинив своє існування, а у 1861 р., на наших очах, його народ перестав для нас існувати і фактично: він залишив Крим і приєднався до мас мусульманства в Туреччині.

Ф. Хартахай. «Историческая судьба крымских татар», 1866–1867 рр.

1. Про які історичні події йдеться в документі?
2. Назвіть причини згаданих подій.

ІСМАЇЛ ГАСПРИНСЬКИЙ

Людиною, завдяки якій кримськотатарський народ не лише не втратив своєї національної пам'яті під російським пануванням, а й зміг стати на шлях перетворення на модерну націю, був Ісмаїл Гаспринський.

Ісмаїл Гаспринський (1851–1914 рр.)

Подумайте, яку ідею вкладав Ісмаїл Гаспринський у доктрину пантюркізму, спираючись на його слова: «*Єдність в мові, думках і справах*».

Постать в історії

Ісмаїл народився 8(21) березня 1851 р. в селі Авджікой в Криму в родині російського військового перекладача Мустафи Гаспринського, який за службу отримав дворянство. У 1854 р. родина переїхала до Бахчисарая. Восьмирічного Ісмаїла віддали до місцевого мектебу — мусульманської початкової школи, а у десять років перевели для подальшого навчання у Сімферопольську казенну чоловічу гімназію. З 1863 р. він навчався у Воронезькому кадетському корпусі, а вже наступного року був переведений до 2-ї Московської військової гімназії, де пробув до 1867 р., не закінчивши курсу. Деякі дослідники упевнені, що молодий Гаспринський покинув навчання і вирушив до Османської імперії завербуватися в її армію, але будучи безпаспортним неповнолітнім, не зміг перейти кордону.

У будь-якому разі у 1867 р. Ісмаїл Гаспринський повернувся до Бахчисарая. Там він з 1870 р. викладав російську мову у Ханському медресе — мусульманському виші, однак у 1871 р. вирушив до Парижа, де відвідував лекції у Сорбонні та близько зійшовся із Іваном Тургенєвим (а можливо навіть працював у нього секретарем).

За три роки Гаспринський через Алжир, Туніс, Єгипет і Сирію вирушив до Стамбула. У столиці Османської імперії він у 1874–1875 рр.

жив у свого дядька, ад'ютант-майора турецької армії. Перебуваючи в Стамбулі Гаспринський спробував вступити до місцевого військовий коледж, але йому було відмовлено через протест російського посла.

1876 р. Гаспринський повернувся до Бахчисарая, а у 1878 р. був обраний гласним міської думи. З лютого 1879-го до березня 1884 р. він обіймав посаду міського голови, яку залишив, щоб повністю зосередитися на просвітницькій роботі.

«ТЕРДЖИМАН». ДЖАДИДИЗМ

У 1879–1882 рр. Гаспринський здійснив три спроби організувати кримськотатарське періодичне видання у типографіях Казані та Кавказу, але всі вони виявилися нетривалими. Також у цей період він співпрацював із іншими газетами і видавав збірки свої статей окремими брошурами.

Свідчать документи

Газета — мова народу. Газети можуть бути захисником народу. Вони можуть бути путівником у торгівлі та у всіх видах вдосконалення. Можуть бути світлом для розуму і думок народу. Коротше, без газет і без книг народ схожий на сліпу і німу людину.

І. Гаспринський. Лист до газети «Зия-и Кавказия», 1879 р.

10 (22) квітня 1883 р. побачив світ перший номер двомовної газети «Терджиман-Переводчик», яку Гаспринський видавав у власній типографії і яка була основною платформою для поширення його ідей і популяризації нового методу навчання мови — ***джадидизму***. Класична програма мектебів передбачала вивчення мов через запам'ятовування складів. Новий метод (араб. «усул-і джадид») орієнтувався на заучування звуків, завдяки чому процес навчання пришвидшувався з шести років до двох. Решту часу учні приділяли «світським» предметам, що підвищувало їхню адаптованість до життя в Російській імперії.

Терджиман — перша у світі кримськотатарська газета виходила друком протягом 1883–1918 рр.

1. Поміркуйте, чому Ісмаїл Гаспринський надавав великого значення видавничій справі.
2. Що було спільного в його діяльності з діяльністю українських громад?

Окрім просвітництва за новим методом, джадидизм передбачав зміцнення зв'язків між тюрко-мусульманськими народами Росії та створення єдиної тюркської літературної мови, емансипацію мусульманок, масове відкриття громадських, кооперативних і благодійних товариств, і, нарешті, лояльність і активну співпрацю із державою.

Гаспринський вперше застосував цей метод у 1883 р., а наступного відкрив у Бахчисараї власний «новометодний» мектеб (школу). Він не першим серед російських мусульман застосував джадидизм, але саме завдяки його газеті новий метод набув широкої популярності у Поволжі, Середній Азії, Персії, на Кавказі, звідки до Криму почали приїжджати вчителі для набуття досвіду. Влітку 1885 р. друкарня згоріла, але вже восени відновила свою роботу. У 1887 р. Гаспринський видав власний підручник звукового методу.

Історичні подробиці

Соратницею І. Гаспринського була його дружина Зухра. Вона виступила спонсором видання «Терджиман». Брала активну участь у підготовці номерів газети та їх друкуванні. Гаяз Ісхакі згадував про події 1883 р.: «Коли почали випускати «Терджиман», Ісмаїл-бей разом із Зухрою-ханум по черзі вручну крутили допотопну друкарську машину. Надрукувавши, самі складали (фальцювали) газету, самі надписували адреси, наклеювали марки, відносили на пошту. Відіславши номер адресатам, двоє друзів-однодумців починали готувати матеріали для наступного числа. Ісмаїл-бей писав, Зухра-ханум правила текст, намагаючись зробити його зрозумілішим, додавала слова, виправляла, перекладала татарською мовою…»

Родина Гаспринських. Зліва направо: Зухра-ханум, Ісмаїл-бей, Фатма з Ріфатом і Шефікою. 1890 р. (*джерело фото: İSMAİL BEY) GASPIRALI*)

При цьому він активно подорожував: у 1893 р. до Бухари, Самарканду і Ташкенту для відкриття новометодних шкіл; у 1895 р. — до Стамбула і Баку; у 1907–1908 рр. — до Каїру, Стамбула, Батумі, Баку, Уфи, Оренбурга, Бухари, Ташкента, Казані, Москви і Петербурга для організації Всесвітнього мусульманського конгресу (він не відбувся, але за саму спробу директор французького журналу «Revue du Monde musulman» Альфред Ле Шательє запропонував висунути Гаспринського на Нобелівську премію миру); на зламі 1911-го та 1912 року — до Бомбея для презентації свого підручника.

Революція 1905 р. дала йому змогу започаткувати жіночий журнал, дитячий журнал, гумористичний збірник та ще одну газету. На цей момент «Терджиман» був найстаршим (а іноді — і єдиним) мусульманським виданням світу, а отримували його 50 тис. передплатників від Єгипту до Китаю.

Додатково типографія «Терджиману» друкували підручники з педагогіки, тюркської граматики і літератури, анатомії, медицини і географії.

Підбиваючи підсумки 30-літньої просвітницької роботи, Гаспринський зауважував, що до «Терждиману» у російських мусульман не було преси в загальновизнаному розумінні, окрім кількох друкарень, які видавали малими накладами поодинокі книжки, насамперед, теологічного спрямування. Тепер же тюркськими мовами було надруковано більше 1000 книжок, кількість друкарень досягла 14, виходило 16 газет і журналів. В університетах навчалися 200 мусульман, налічувалося понад 100 вчених, було реформовано шість медресе й п'ять тисяч мектебів (з них більше сотні — в Криму).

Володимир Слєпченко. Ісмаїл Гаспринський (*із серії «Обрані часом», 2014 р.*)

Підготуйте історичний коментар до портрета.

Окремий внесок зробив Гаспринський і у кримськотатарську культуру — його перу належить понад 20 художніх творів. Найвідоміший роман — «Французькі листи» (листування вигаданого мусульманського мандрівника по Франції), а також перші в кримській літературі утопія — «Таємнича країна», та антиутопія — «Країна амазонок».

Гаспринський помер 11(24) вересня 1914 р. й був похований в Бахчисараї на території кладовища при Зинджирли-медресе. Газета «Терджиман» продовжила виходити і була закрита у розпал червоного терору в Криму 23 лютого 1918 р.

Поміркуймо!

Окресліть характерні риси кримськотатарського національного відродження. Чому, на вашу думку газета «Терджиман» змогла проіснувати порівняно довго?

4. КРИМСЬКОТАТАРСЬКА НАЦІЯ

На самому початку XX ст. завершилося формування модерної кримськотатарської нації — окрім газет, народ отримав повноцінні політичні структури. У 1905 р. Гаспринський та його однодумці створили мусульманську ліберальну організацію «Іттіфак ель муслімін» («Союз мусульман»). Він був членом ЦК і безпосередньо очолив кримське відділення. Риторика «Терждиману» стала гострішою, поряд з культурними висувалися також політичні вимоги.

Ідеї Гаспринського ґрунтувалися на основі ліберальної ідеології, прогресивного розвитку суспільства, слов'яно-тюркського порозуміння, релігійної терпимості християн і мусульман, відкидання революційного соціалізму. Також він активно виступав проти еміграції кримських татар.

У 1908 р. в Стамбулі молодими студентами на чолі з **Номаном Челебіджіханом** і Джафером Сейдаметом були засновані легальне Учнівське товариство та таємне товариство «Ветан» («Батьківщина») народно-соціалістичної спрямованості. Вони виступали за національне відродження кримських татар (а згодом — за автономію і навіть незалежність) і перерозподіл землі. Учасники друкували брошури й листівки і нелегально переправляли їх до Криму.

2. ЗАРОДЖЕННЯ РОБІТНИЧОГО І СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХІВ

З 60-х років XIX ст. у соціальному русі дедалі помітнішими ставали виступи робітників. Дві обставини сприяли наростанню робітничого руху. Перша — незахищеність нової верстви перед сваволею роботодавців. Було відсутнє будь-яке законодавче регулювання відносин між робітниками й фабрикантами та заводчиками. Не маючи державного захисту, робітники протестували проти нестерпних умов праці, великого травматизму, провокування шкідливим виробництвом важких захворювань і низької заробітної плати. Друга обставина — вища ефективність робітничого руху порівняно з селянським. Вона стала наслідком не лише швидкого зростання чисельності робітників, що також важливо, а й специфіки їхньої трудової діяльності.

Приблизно із 70-х років XIX ст. основною зброєю робітників стали страйки. Протягом 1860–1870-х років в Україні їх було більше 50-ти. Усі вони мали виняткова економічний характер (висувалися вимоги лише економічні), були неорганізованими й переважно стихійними.

У 1870-х роках робітники почали створювати гуртки і групи, які спершу мали переважно культурно-освітній характер і перебували під впливом інтелігенції. Центром консолідації робітників була Одеса. У **1875 р.** там на основі кількох робітничих гуртків утворилася перша не лише в Україні, а й в Російській імперії антиурядова організація **«Південноросійський союз робітників»**.

У 1880-ті роки і так складне матеріальне становище робітників ще

погіршилося. Тому робітничі виступи йшли по висхідній. До середини 1890-х років було зафіксовано близько ста страйків. Деякі з них супроводжувалися сутичками з поліцією.

Паралельно з робітничим зароджувався й соціал-демократичний рух. Він набув поширення серед налаштованої на радикальні зміни інтелігенції.

У Наддніпрянщині перший соціал-демократичний гурток виник у 1889 р. Він об'єднав робітників залізничних майстерень і друкарів Києва. Однак діяв він лише кілька місяців. Тривалішим було існування створеної в 1891 р. у Києві таємної соціал-демократичної організації, яку очолював Ювеналій Мельников (1868–1900 рр.).

Члени групи створили гуртки на деяких заводах і пропагували в них марксизм. Вони намагалися надавати організаційну й матеріальну допомогу страйкарям.

Таким чином, ускладнення соціальної структури суспільства на тлі дій влади, яка продовжувала захищати головним чином інтереси дворянства, стало наслідком посилення соціальних рухів.

Діємо: практичні завдання

За матеріалами параграфа прокоментуйте та доповніть інфографіку.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Упорядкуйте хронологічну послідовність.

Створення Братства тарасівців → Заснування газети «Терджиман» → Початок видання М. Драгомановим журналу «Громада» → Створення Південно-Західного відділу Російського географічного товариства

2. Схарактеризуйте внесок І. Гаспринського у становлення кримськотатарського національного руху?
3. Назвіть причини активізації робітничого руху в українських землях у другій половині XIX ст.

Обговорюємо в групі

Обговоріть результати роботи з укладання систематизованої таблиці «Суспільно-політичні рухи в українських землях у другій половині XIX ст.». Зіставте український, польський, російський і кримськотатарський суспільні рухи. Що в них спільного і відмінного?

Національна течія	Представники (організації, течії, діячі)	Цілі діяльності	Форми діяльності

Мислю творчо

1. Виконайте творчий проєкт (*історичний портрет, презентація, сторінка в соціальних мережах тощо*) Ісмаїла Гаспринського або Михайла Драгоманова.
2. У першому номері «Терджиману» (від 10.04.1883 р.) І. Гаспринський писав: «Випускаючи нашу газету, ми хочемо заявити нашим читачам, що «Терджиман» намагатиметься передусім, з одного боку — давати потрібні та корисні для культурного життя знання, а з іншого — знайомити російське суспільство з нашими національними потребами. Наш шлях важкий і складний. Тому ми взялися за цю справу в ім'я Господа і взялися за перо в інтересах правди й науки. Чи буде «Терджиман» відповідати тим вимогам, які він собі ставить, чи ні, хай вирішить майбутнє, тому що зрозуміло: я сам не можу винести вироку.» Поміркуйте, чи виконала, на вашу думку, газета свою місію. У чому це виявлялося?

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1875 р. Створення Південноросійського союзу робітників
1883 р. Початок видання Ісмаїлом Гаспринським газети «Терджиман»

§31 Практичне заняття: «Вплив Валуєвського циркуляра та Емського указу на українське національне відродження»

1. Як позначилися проведені за наказом імператора Олександра II реформи на Наддніпрянській Україні на становищі українського народу?
2. Чим була спричинена реакційна політика російської влади щодо мовного питання?

1. ПОРТРЕТНА ГАЛЕРЕЯ

Розгляньте портрети громадсько-політичних діячів Наддніпрянщини. До яких організацій вони входили? Схарактеризуй кожну із них, заповнивши таблицю.

Організація	Роки існування	Члени	Основні ідеї
Громади			
Хлопомани			
«Братство тарасівців»			

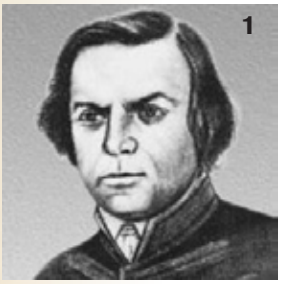
1

3

5

7

2

4

6

2. ДОКУМЕНТОЗНАВЦІ

Ознайомтеся із уривком документа Михайла Лемке «Епоха цензурних реформ». Визначте його головну думку. Підготуйте відповіді на такі запитання:

а) Як обставини зумовили появу Валуєвського циркуляра 1863р.? Що мав на увазі П. Валуєв, кажучи про «*теперішнє тривожне становище суспільства*»?

б) Про що свідчить той факт, що П. Валуєв у своєму листі не використовує термін «*український*», а послуговується словом «*малоросійський*»?

в) Що мав на увазі Валуєв, кажучи про «*сепаратистські задуми*», пов'язані з поширенням у народі української книжки? Чому він говорив, що ці задуми «*ворожі для Росії і згубні для Малоросії*»?

З листа міністра внутрішніх справ Російської імперії Петра Валуєва міністру освіти 18 липня 1863 р.

Давно триває суперечка в нашій пресі про можливість існування самостійної малоросійської літератури. Приводом до цієї суперечки були твори деяких письменників, які відзначилися більш або менш чудовим талантом або своєю оригінальністю. За останній час питання про малоросійську літературу набуло іншого характеру, внаслідок обставин чисто політичних, що не мають жодного відношення до інтересів власне літературних. Попередні твори малоросійською мовою були розраховані лише на освічені класи Південної Росії, а тепер прибічники малоросійської народності звернули свої погляди на масу неосвічену, і ті з них, які прагнуть здійснити свої політичні задуми, взялися, під приводом поширення грамотності і освіти, видавати книжки для початкового читання, буквар, граматики, географії і т. ін. В числі подібних діячів було багато осіб, про злочинні дії яких проводилася слідча справа в особливій комісії.

У Петербурзі навіть збираються пожертви для видання дешевих книжок південноросійською говіркою. Багато з них надійшли на розгляд до Петербурзького цензурного комітету. Немало таких книжок буде представлено і в Київський цензурний комітет. Цей останній відчуває деякі утруднення з розглядом згаданих видань через такі обставини: навчання в усіх без винятку училищах проводиться загальноросійською мовою і вживання в училищах малоросійської мови ніде не допущено; саме питання про користь і можливості вживання в школах цієї говірки не тільки не розв'язане, але навіть порушення цього питання прийнято більшістю малоросіян з обуренням, яке часто висловлюється в пресі. Вони досить ґрунтовно доводять, що ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і не може бути, і що говірка їх, яка вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі, що загальноросійська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша, ніж тепер створювана для них деякими малоросами, і особливо поляками, так звана українська мова. Особам того гуртка, який намагається довести протилежне, більшість самих малоросів докоряє в сепаратистських задумах, ворожих Росії і згубних для Малоросії.

Беручи до уваги, з одного боку, теперішнє тривожне становище суспільства, яке хвилюють політичні події, а з другого боку, маючи на увазі, що питання про навчання грамотності на місцевих наріччях не дістало ще достатнього вирішення в законодавчому порядку, міністр внутрішніх справ визнав за необхідне, надалі до погодження з міністром народної освіти і шерифом жандармів щодо друкування книжок малоросійською мовою, дати по цензурному відомству розпорядження, щоб до друку дозволялися тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства; пропускання ж книжок малоросійською мовою як духовного змісту, так і навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити... Це розпорядження було передано на височайший государя імператора розгляд і його величності бажано було удостоїти це монаршого схвалення.

Джерело: М. Лемке. «Епоха цензурних реформ»

3. МИСЛЮ ТВОРЧО

Уявіть себе журналістом/журналісткою, що працює над статтею на тему: «Обмеження у культурній сфері на землях Наддніпрянщини після Валуєвського циркуляра та Емського указу». Напишіть текст, порівнюючи умови цих документів. Висловіть власну позицію із представленої проблематики. Визначте актуальність проблеми в умовах сучасності.

Під час роботи використайте запропоновану схему.

§32 Урок узагальнення за розділом 4. Контроль і корекція навчальних досягнень

1. АКТУАЛІЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО

- Економічне становище України середини XIX ст. визначалося занепадом кріпосних відносин. Рух за знищення кріпосної системи охопив усі верстви суспільства. За цих умов самодержавство у лютому 1861 р. пішло на проведення селянської реформи. Селяни отримували особисту свободу та земельні наділи. Оскільки грошей для цього вони не мали, викупні платежі брала на себе держава, а селяни переходили у статус тимчасово зобов'язаних. Реформи, проведені упродовж 1860–1870-х років відкрили той шлях розвитку, який через пів століття привів Україну до національної революції.
- Реалізація реформ позитивно позначилася на економічному розвитку Наддніпрянської України. Основною метою російської економічної політики було закріплення за Україною статусу сільськогосподарського регіону імперії, постачальника сировини для російської промисловості. Найбільш розвиненими галузями господарства залишалися цукрова, металургійна, вугледобувна.
- Ліквідація кріпацтва дала поштовх прогресу в сільськогосподарському виробництві. Степова Україна перетворювалася в район торгового зернового господарства. Величезні плантації цукрового буряку на Правобережжі постачали сировиною цукрову промисловість, що бурхливо розвивалася. Українське село переживало перехідний період, для якого характерним було співіснування нових форм господарювання із старими.
- Наприкінці 1850-х років у ролі пробуджувачів національного самоусвідомлення виступали студенти Київського університету — активні учасники громадівського руху, що мав культурно-просвітницький характер.
- Помітний внесок у національно-визвольний рух зробив М. Драгоманов. Він відстоював право українців на політичну свободу та національну автономію, виступав на підтримку соціалізму, в основі якого мали бути людські цінності.
- У 1860-х роках сформувався рух народників, що пропагували впровадження соціалізму на основі російської селянської общини.
- Особливістю Правобережної України було існування поряд із українським національним і загальноросійським польського національного руху. Його позиції після поразки повстання 1830–1831 рр. ослабли. Польське повстання 1863–1864 рр., що було зорієнтоване на відновлення Польської держави, куди увійшла б Правобережна Україна, масової підтримки з-поміж українського населення не дістало.

2. ДОСЛІДНИКИ ІСТОРІЇ

Поміркуйте, яку роль у суспільно-політичному житті Наддніпрянської України в другій половині XIX ст. відігравали громади. Визначте відмінності між діяльністю громад і Кирило-Мефодіївського братства. Заповніть таблицю.

Критерій для порівняння	Старі громади	Молоді громади
Час виникнення		
Місця найбільшого поширення діяльності		
Найвизначніші події		
Склад учасників		
Основні напрями діяльності		
Ідеологічні погляди		

3. УКРАЇНА ТА ЄВРОПА

Об'єднайтеся в групи та проведіть коротке дослідження за однією із запропонованих тем. Визначте спільне і відмінне у соціально-економічному розвитку країн Західної Європи та України у зазначений час.

1. Формування індустріального суспільства: Наддніпрянська Україна та Європа (друга половина XIX ст.).

2. Явища урбанізації: Наддніпрянська Україна та Європа (друга половина XIX ст.).

3. Трансформація соціальної структури суспільства: Наддніпрянська Україна та Європа (друга половина XIX ст.).

4. МИСЛЮ ТВОРЧО

Проаналізуйте сутність і наслідки реформ, проведених російським імператором Олександром II на землях Наддніпрянщини. Визначте їхні позитивні й негативні сторони. Використовуючи інтернет-ресурси та іншу довідкову інформацію, створіть ментальну карту «Наслідки реформ імператора Олександра II для українського суспільства». Презентуйте власний проєкт у зручний спосіб. Поміркуйте над проблемним питанням, порівнюючи із сучасністю: «Чи завжди реформа — це якісні зміни?».

5. ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за посиланням:

https://forms.gle/a3etyZQeHUd3y87x8

або скористайтеся смартфоном — зчитайте QR-код

Бажаємо успіхів!

Розділ 5

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРЩИНИ у другій половині XIX ст.

§33 Особливості соціально-економічного розвитку західноукраїнських регіонів

? 1. Пригадайте, яким був стан економіки західноукраїнських земель у першій половині XIX ст.? 2. Коли і за яких обставин було ліквідовано кріпацтво в західноукраїнських землях? 3. Поясніть, як аграрна реформа 1861 р. вплинула на розвиток економіки Наддніпрянської України.

1. УМОВИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

У 1866 р. завершилася австро-прусська війна за об'єднання німецьких земель. Австрія зазнала поразки й **1867 р.** задля послаблення національних протиріч в імперії погодилася на широку автономію Угорщини. Виникла дуалістична Австро-Угорщина. Проте на українцях це жодним чином не позначилося. Хіба що Закарпаття вже не лише фактично, а й юридично перейшло в підпорядкування Угорщини.

Як і в попередні десятиліття, у другій половині XIX ст. українські землі залишалися слаборозвиненими задвірками імперії. В індустріальну епоху вони вступали обтяжені значними пережитками кріпосницьких відносин. Політика імперської влади щодо східних районів держави мала фактично колоніальний характер. Західноукраїнські землі остаточно перетворилися на ринок збуту товарів і доступне джерело цінної промислової та сільськогосподарської сировини для метрополії. Вони забезпечували модернізацію в центральних і західних провінціях імперії. А це унеможливило власне економічне піднесення.

Діємо: практичні завдання

Опрацюйте історичну карту і виконайте завдання:

1. Визначте, які нові явища в соціально-економічному розвитку західноукраїнських земель у другій половині XIX ст. на ній відображено.
2. Які галузі промисловості розвивалися в західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.?
3. Яке місто було промисловим центром регіону?
4. Коли було збудовано першу залізницю в регіоні? У якому напрямку вона була прокладена?
5. Як змінилася мережа залізниць у краї протягом другої половини XIX ст.?

ГОСПОДАРСТВО ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

2. СУПЕРЕЧНОСТІ В РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Підавстрійська Україна залишалася аграрним краєм. Наприкінці XIX ст. в сільському і лісовому господарстві Східної Галичини і Буковини було зайнято 75 % усього населення, а на Закарпатті — навіть 85 %. Проголошену 1848 р. селянську реформу провели в 1850-х роках. Уряд зробив усе, щоб втрати поміщиків були мінімальними і щоб вони отримали все потрібне для пристосування до нових умов господарювання. Селян зобов'язали заплатити великі суми за втрачені поміщиками повинності й податки. Показово, що селянин Східної Галичини вносив суму викупних платежів утричі більшу, ніж чеський, і вп'ятеро більшу, ніж німецький.

Після реформи ця частина України залишилася краєм поміщицьких латифундій. Великим землевласникам (головним чином полякам), що мали п'ять і більше тисяч гектарів, належало понад 40 % усіх земель. Водночас основна маса селян страждала від малоземелля і готова була за безцінь працювати на поміщиків.

В останні роки століття угорський уряд наважився спробувати хоча б трохи поліпшити економічне становище закарпатських українців, головним чином селян. Реформа, відома як «Рутенська (Верховинська) акція», передбачала наділення безземельних селян землею, заснування сільськогосподарських курсів, промислових шкіл і позичкових кас дрібного кредиту. Але реформа впроваджувалася вибірково (на все Закарпаття поширилася лише 1900 р.), дуже обережно й несміливо. Тому залишилася майже непоміченою.

І все ж, незважаючи на значні залишки кріпацтва, сільське господарство Західної України в другій половині XIX ст. модернізувалося, орієнтуючись на ринок. У поміщицьких і багатих селянських господарствах працювали вільнонаймані робітники, дедалі ширше стала застосовуватися сільськогосподарська техніка, поглиблювалася спеціалізація районів.

Розвивалося також торговельне тваринництво, особливо в гірських і підгірських районах. Худобу збували на місцевих ринках, у західних провінціях імперії, а також вивозили за кордон.

3. АГРАРНЕ ПЕРЕНАСЕЛЕННЯ І ЙОГО НАСЛІДКИ

Малоземелля і безземелля змушувало десятки тисяч селян кидати рідні домівки в пошуках ліпшої долі. Ситуацію ускладнив демографічний бум, що охопив у другій половині XIX ст. всю Україну, у тому числі й Західну. З 1857 р. до кінця XIX ст. населення західноукраїнських земель збільшилося з 3,9 млн до 6,4 млн осіб. Українці з них становили відповідно 2,6 млн і 4,6 млн, решту — поляки, євреї, німці, угорці та ін.

Слабка промисловість не могла поглинути надлишок сільського населення. Аграрне перенаселення досягло великих масштабів і надзви-

чайно здешевило робочі руки. Наприкінці XIX ст. розпочалася масова еміграція — переселення до Канади, США, Бразилії. До початку XX ст. із Західної України за океан емігрувало більш як 250 тис. осіб, із яких 47 % виїхали до країн Америки.

Свідчать документи

Вісті з Бразилії. Уривок із статті з газети «Громадський голос» (1896 р.)

Нужда галицька так надоїла нашим людям, що і в пекло не бояться йти, щоб лиш втекти від рідного краю…

Пішов голос про Бразилію. Незнаний це край, далекий, але народ не зважав, не роздумував довго: утекти з неволі — це одинока рада.

І почався гарячковий рух, гарячкова продажа ґрунтів і мандрівка до нової землі. Тисячі братів наших перенеслися до Бразилії, а як їм там живеться, про це досі не мали ми докладної відомості… В одному листі від нашого чоловіка знаходимо ось які звістки про той край, котрий наші обаламучені люди уважають якимсь земним раєм…

Недавно приїхали люди з Галичини. їх вислано на місце, віддалене на кілька миль від Курітіби, головного міста Парани. В цьому місці, однак, були скалисті гори, а на скалі, розуміється, хліб не родить…

З усієї Бразилії в одній Парані закладаються колонії рільничі; тут емігранти, що одержали землю, мають надію, що, може, хоч внукам їх буде ліпше, як в Галичині. В кожному іншому місці емігранти стають невільниками панів, що садять великі плантації кави…

Емігрантів вважають у Бразилії за худобу; жовніри бразильські б'ють і знущаються над ними дуже часто, а стати в їх обороні не можна…

Джерело: Історія України. Хрестоматія. -Ч. І. — С. 307.

1. За текстом документа визначте, якими причинами пояснювали міграцію українців Східної Галичини.
2. На основі тексту документа схарактеризуйте становище українських переселенців на нових землях.

4. ЗАРОДЖЕННЯ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ

Західноукраїнська демократична інтелігенція намагалася поліпшити долю селянства й міської бідноти, залучивши їх до **кооперативного руху**. Кооперативи були покликані забезпечити допомогу незаможним, зокрема захистити їх від лихварства, що набуло в краї масового характеру. Якщо селянин не сплачував з великими відсотками боргу, лихвар відбирав у нього землю й продавав її з молотка.

Спочатку товариство «Просвіта», організоване наприкінці 1860-х років для масового поширення освіти й виховання національної свідомості, спробувало фінансувати кооперативні крамниці та кредитні спілки. Але воно не могло забезпечити потрібну кваліфіковану допомогу й організувати спеціалізовані кооперативи. Цю потребу взявся

задовольнити інженер-архітектор **Василь Нагірний** (1847–1921 рр.) — піонер західноукраїнського кооперативного руху, котрий протягом десяти років вивчав досвід швейцарських кооперативів. У 1883 р. він організував споживчий кооператив «Народна торгівля», що ставив собі за мету закуповувати й продавати великі партії продуктів, оминаючи посередників, а заощаджені гроші передавати селянам.

Будинок страхової компанії «Дністер», яка відігравала велику роль у розвитку кооперативного руху на західноукраїнських землях

Кількість кооперативів швидко зростала. Зокрема, відомий галицький громадсько-політичний діяч **Євген Олесницький** (1860–1917 рр.) заснував у 1899 р. товариство «Сільський господар», покликане навчати селян сучасних методів господарювання. Найчисленнішими серед кооперативів були кредитові спілки. Деякі з них виникли ще в 1870-х роках, проте лише в 1890-х роках вони отримали стабільну, добре відрегульовану основу. Ще одна важлива економічна установа з'явилася в 1895 р. у Львові — страхова компанія «Дністер». Невдовзі вона мала більше ніж 200 тис. клієнтів.

5. ФОРМУВАННЯ ФАБРИЧНО-ЗАВОДСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

Попри політику Відня і Будапешта об'єктивні тенденції європейського та світового розвитку не могли оминути Західну Україну. *1870–1890-ті роки стали періодом становлення фабрично-заводської промисловості в краї.*

Наприкінці XIX ст. на західноукраїнських землях налічувалося близько 220 середніх і великих промислових підприємств. Решта — майже 95 % — залишалася дрібними (мали до п'яти осіб). На них працювало більше половини зайнятого в промисловості населення. Кожний сьомий працював на невеликому підприємстві, власником якого й був. На Галичину, у якій проживало 28 % населення Австро-Угорщини, припадало лише 5,5 % парових двигунів імперії.

Двигуни та інші машини концентрувалися на підприємствах центральних і західних регіонів імперії. Там уже на початку 1870-х років завершився промисловий переворот. У Західній Україні він затягнувся ще на 10–15 років.

Основною причиною промислового застою краю був імпорт фабрично-заводських виробів з більш розвинених західних провінцій Австрії.

На відміну від українських, новим підприємствам в австрійських районах надавалися значні податкові пільги. Західноукраїнська промисловість не могла витримати конкуренції дешевих товарів і почала занепадати. Особливо це стосувалося обробної промисловості: цукрової, текстильної, шкіряної, паперової, сірникової. *Краще розвивалися ті галузі, які не мали конкуренції в імперії: борошномельна, спиртогорілчана, нафтова, лісопереробна, солеварна*. Вони спеціалізувалися в основному на виробництві й первинній обробці сировини, яка потім вивозилася для подальшої переробки на Захід.

У 1870–1880-х роках найбільш розвиненим і технічно оснащеним було лісопильне виробництво. Причини цього полягали, з одного боку, у наявності величезних лісових масивів, з другого — у великому попиті на будівельні матеріали з дерева на Заході. Німецькі й австрійські підприємці квапливо скуповували карпатські ліси й по-хижацьки винищували їх.

У ті самі роки під впливом збільшення попиту на нафтопродукти розвивався Дрогобицько-Бориславський нафтовий район. З'являлася нова техніка. Канадські капіталісти у 1880-х роках уперше застосували в Галичині вдосконалений метод буріння глибоких свердловин. Унаслідок використання бурильної техніки видобування нафти зростало. У 1870-х роках її щорічно добували 20-30 тис. тонн, а в 1900 р. — понад 325 тис. тонн. Неперероблену нафту вивозили в Австрію, на місці її очищалося не більше як третину.

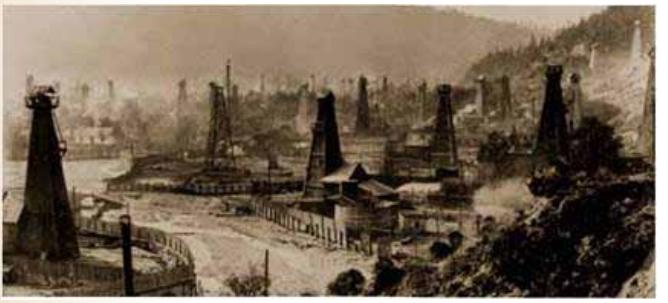

Нафтопромисел «Інфанті». Кінець XIX ст. Борислав. Галичина

Значними у Східній Галичині, Закарпатті та в Північній Буковині були поклади кам'яної та кухонної солі. За 1860–1890-ті роки обсяг її видобування зріс більш як удвічі. Західна Україна давала 64 % видобутку солі в імперії.

У 1870–1880-х роках значне місце у промисловості Західної України займало видобування озокериту (гірського воску). Та через зменшення попиту на світовому ринку і відсталу техніку його видобуток падав.

У промисловості західноукраїнських земель переважав іноземний капітал — переважно чином австрійський, німецький, англійський, французький, бельгійський.

Західноукраїнські землі дістали залізничне сполучення із Захо-

дом: у **1861 р.** залізничну колію проклали через Краків і Перемишль до Львова, через п'ять років — до Чернівців, а в 1880-х роках — через Стрий на Закарпаття. Згодом вона сполучила Львів з українськими землями, що входили до складу Росії. З 1860 р. до 1890 р. протяжність залізниць збільшилася в 10,4 разу й досягла 2,7 тис. кілометрів. Проте залізничне будівництво, яке в Росії та країнах Заходу сприяло бурхливому розвитку важкої індустрії, на західноукраїнських землях лише незначною мірою вплинуло на розвиток виробництва промислової продукції, головним чином лісової і будівельних матеріалів. Натомість завдяки залізниці західний регіон України став легкодоступним джерелом сировини і ринком збуту для фабричної промисловості розвинених західних провінцій монархії Габсбургів.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ⁓ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ⁓ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. В інтересах якої соціальної верстви проводилася селянська реформа в 1850-х роках? Доведіть свою думку фактами.
2. Назвіть причини і основні напрямки трудової міграції українців Західної України.
3. Яку роль відіграли кооперативи в економічному житті краю?
4. Чим пояснити повільне формування фабрично-заводської промисловості?
5. Упорядкуйте послідовність історичних подій.

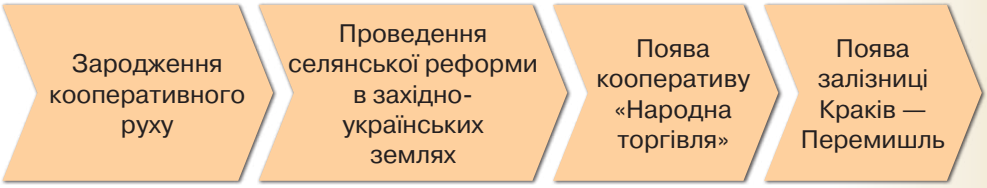

Обговорюємо в групі

Зіставте соціально-економічний розвиток Західної і Наддніпрянської України в другій половині XIX ст. Що в ньому було спільного й відмінного?

Мислю творчо

Підготуйте замітку в газету про життя перших емігрантів у нових країнах. Свою роботу супроводжуйте історичними фотографіями.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1883 р.	Почав працювати перший споживчий кооператив
90-ті роки XIX ст.	Початок масової еміграції із Західної України

§34 Основні течії українського суспільно-політичного руху в 1850–1860-х роках

1. Який вплив на національно-визвольний рух на західноукраїнських землях справила революція 1848–1849 рр.? 2. Якими були вимоги українців у період діяльності Головної Руської Ради? Що стало на заваді їх реалізації?

Діємо: практичні завдання

На основі аналізу тексту параграфа укладіть у зошиті структурно-логічну схему «Течії суспільно-політичного руху в Західній Україні». У подальшому продовжуйте роботу над доповненням схеми.

Течії суспільно-політичного руху в Західній Україні

1. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ 1848–1849 рр.

Після поразки революції 1848–1849 рр. в центрі суспільно-політичного життя Західної України стояло національне питання. Його складність полягала в тому, що зі своїми національними вимогами в Галичині виступило не лише українське населення, а й польське. Австрійська влада використовувала українсько-польське протистояння. Коли після поразки революції в імперії розпочалося десятиліття реакційного правління, австрійці для утвердження своєї влади в Галичині сперлися на поляків. Намісником краю призначили польського графа Агенора Ґолуховського. Зміцнюючи австрійську владу, він разом з тим робив усе, щоб посилити тут польський вплив. Було відкинуто українські вимоги виділити Східну, українську, Галичину в окрему адміністративну область. Щоб налаштувати Відень проти українців, А. Ґолуховський постійно доповідав до австрійської столиці про їхні нібито проросійські настрої. За цього намісника припинила існувати Головна руська рада, а в 1859 р. було зроблено спробу перевести українську мову на латинську абетку.

Однак зміцнити імперію шляхом політичної реакції не вдалося. Слабкість її продемонстрували франко-італійсько-австрійська війна 1859 р. і австро-прусська війна 1866 р., у яких Австрія зазнала поразок. У війні 1859 р. головним переможцем вийшов П'ємонт — невелике королівство на півночі Італії, яке прагнуло до об'єднання всіх італійських земель в одній державі. Відтоді привид П'ємонту не зникав з

політичного небосхилу імперії. Своїм «П'ємонтом» Галичину прагнули зробити і поляки, і українці.

Думки істориків

Опрацюйте уривок із праці П.-Р. Магочія, визначте, які вимоги висував український національний рух у другій половині XIX ст.

Історик Павло-Роберт Магочій про національно-визвольний рух у Західній Україні в 1849–1914 рр.

...З 1849 р. до початку Першої світової війни в 1914 р....український національний рух у Галичині пройшов другу, організаційну, і третю, політичну, стадії національного руху.

...Політичний розвиток відбився на національному русі у другій половині XIX ст....в боротьбі за досягнення кількох цілей: 1) поділу провінції на дві частини, кожна з власним сеймом, адміністрацією та органом управління освітою; 2) рівних прав української та польської мов у школах і громадському житті; 3) створення українського університету; 4) впровадження загального виборчого права. За винятком загального виборчого права,

Джерело: Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів. — Ужгород, 2012 р.

У цій ситуації австрійський уряд мусив переглянути внутрішню політику. У **1867 р.** за конституцією офіційно оголошено міжнаціональну рівноправність у школах, державних установах і судах. І хоча в реальному житті до рівноправ'я було далеко, все ж конституційне визначення національних прав українців стало досягненням, про яке в Російській імперії українці хіба що могли мріяти. В Австро-Угорській імперії вони не зазнавали тих національних утисків, які випали на долю їхніх наддніпрянських братів.

Як позитивне зрушення слід оцінити й дозвіл частині українців брати участь у виборах (і бути обраними) до австрійського й угорського парламентів, галицького й буковинського сеймів.

2. МОСКВОФІЛИ

Посилення позицій поляків у Галичині після поразки революції викликало розкол українського руху. Частина галицької інтелігенції, селянства, сільських і міських підприємців зневірилася в можливості захистити національні інтереси власними силами й почала шукати порятунку від полонізації в орієнтації на Російську імперію. Подібні настрої поширювалися і на Буковині та Закарпатті. У другій половині 1860-х років оформилася течія суспільно-політичного руху, яка дістала назву **«москвофільство»**. На хвилі зростання антипольських настроїв популярність цієї течії росла, і на деякий час (у 1860–1880-х роках) московська орієнтація стала переважати в політичному і громадському житті західних українців. Великим успіхом москвофілів

було залучення на свій бік колишнього діяча «Руської трійці» Я. Головацького. Москвофілів підтримував царський уряд Росії, у тому числі й фінансово.

МОСКВОФІЛИ

Ідейні засади
- Пропагування провідної ролі Росії в історії слов'янства;
- Заперечення окремішності українського народу і його мови;
- Ідея «єдиної, неподільної російської народності» від Карпат до Камчатки

Соціальна база
- Стара інтелігенція, зневірена поразкою революції;
- Селянство, яке вірило в легенду про «доброго російського царя»

Діяльність
- 1870 р. – Руська Рада;
- Видавнича справа (газети, науково-літературні збірники);
- Створення псевдомови «язичія» (суміш російської, української, польської та церковнослов'янської мов);
- боротьба з пиятством

Просвітницька діяльність москвофілів загалом мала важливе значення для підвищення культурно-освітнього рівня українського населення. Але в голови людей поряд із загальнолюдськими цінностями закладались ідеї, які спотворювали національну свідомість і не відповідали інтересам українського народу.

Поміркуймо!

Поширеною тезою серед москвофілів була думка про те, що «краще втопитися в російському морі, ніж у польському болоті».

1. Як можна зрозуміти цю тезу? Про які особливості світогляду москвофілів вона свідчить?
2. Які саме загрози становленню української національної ідеї несла діяльність москвофілів?
3. Дайте оцінку впливові москвофілів на українське національне відродження другої половини XIX ст.

3. РОЗГОРТАННЯ РУХУ НАРОДОВЦІВ

Незважаючи на тимчасове посилення москвофільської течії, традиції «Руської трійці» і революції 1848 р. продовжували жити в західноукраїнському суспільстві. Зростання національної свідомості відбувалося також під впливом українського руху Наддніпрянщини і поширення поезій Т. Шевченка, творів інших письменників і політичних діячів Наддніпрянської України.

Свідчать документи

Опрацюйте документ і дайте відповідь на питання: чому православний «східняк» Т. Шевченко став національним пророком не лише Наддніпрянщини, а й Західної України, де панувала грека католицька церква?

Про роль Тараса Шевченка і культурних зв'язків із Наддніпрянщиною в національному відродженні Західної України

Завдяки Шевченкові свобода почала говорити також по-українському. Одним з найбільш імпозантних осягнень українського відродження була, без сумніву, рецепція (запозичення й пристосування. — *Авт.*) православного «східняка» «західняцькою» і «уніатською» Галичиною, для якої він став національним пророком. Галичина використала культурну продукцію «Великої України» у своєму відродженні вартості української культури супроти польської, з якою треба конкурувати в обставинах асиміляційних процесів... Можна сумніватися, чи сама Галичина вистояла б у змаганні з поляками за національну приналежність етнічних українців без культурної допомоги сходу, без концепції історії, яка давала їм «Велику Україну» як центр національної території і основу її історії (Козаччина, змагання з татарами і турками).

Джерело: Шпорлюк Роман. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII — початку XIX століть // Україна. Наука і культура. — Вип. 25. — Київ, 1991 р.

Українська національна течія в суспільному русі Західної України, яка активізувалася на початку 1860-х років, проявилася в русі **народовців.** Серед них переважала молода українська інтелігенція. Одним з його керівників був **Володимир Шашкевич,** син лідера «Руської трійці».

У розв'язанні внутрішніх проблем вони орієнтувалися не на російського царя, а на український народ, присвятили себе служінню йому, звідси й дістали свою назву. Поступово народовці стали провідною силою в українському таборі й відтіснили москвофілів на другорядні позиції.

Володимир Шашкевич

У одній з небагатьох своїх поезій «Не чужого ми бажаєм» В. Шашкевич пише:

Благословіть! погуляєм у чистому полі!
Не чужої ми шукаєм, а своєї долі!
Не чужого ми бажаєм, а свойого права;
Де полягла, там воскресне наша руська слава!

Поміркуйте, які ідеї демонструє у поезії Володимир Шашкевич.

Народовці мали значну ідейну і матеріальну підтримку діячів національно-визвольного руху Наддніпрянської України. Громадівці В. Антонович, П. Куліш і М. Драгоманов їздили в Галичину для встановлення особистих контактів з керівниками народовського руху й координації спільних дій.

1. Порівняйте ідейні засади та діяльність народовців і москвофілів. Назвіть спільне й відмінне.
2. Поміркуйте, чому народовці змогли перетворитися на провідну течію національного руху в західноукраїнських землях.

Народний дім у Львові. Найстаріша в Галичині культурно-освітня установа, створена 1849 р. Тут деякий час перебував театр «Руська бесіда», існувала бібліотека та музей.

Серед періодичних видань народовців особливо вирізнялися журнали «Вечорниці», «Нива», «Мета», «Русалка», «Правда».

Народовці мали сильний вплив у студентських організаціях-громадах, які виникали і діяли за зразком Київської громади (перша така громада виникла у Львові в 1863 р.). З ініціативи народовців 1864 р. було засновано перший український професійний театр у Львові, репертуар якого складався переважно з вистав української тематики.

4. ЗАСНУВАННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА» І ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА

Мету сприяння піднесенню культурно-освітнього рівня народу поставило засноване **1868 р.** **культурно-освітнє товариство «Просвіта».** Наприкінці XIX ст. товариство мало у своєму розпорядженні 816 читалень і 19 їхніх філій. Через них до кращих надбань української і світової літератури долучилися тисячі й тисячі простих людей. «Просвіта» й заможні учасники національного руху фінансували діяльність кооперативних організацій. Особливо активно працювало львівське товариство «Просвіта», очолюване високоосвіченим фахівцем (закінчив Віденський і Сорбоннський університети) і успішним землевласником Володиславом Федоровичем.

Зібрання Товариства «Просвіта» 1868 р. (*фото XIX ст.*)

Будівля Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові (*листівка XIX ст.*)

Непересічне значення для розвитку української мови й літератури мало створене **1873 р.** **Літературно-наукове товариство ім. Шевченка.** Згідно зі статутом, головною метою товариства повинен був стати розвиток української словесності. Тому на початку своєї діяльності товариство займалося передусім культурно-просвітницькою роботою. Крім художньої літератури, товариство видавало українські журнали «Правда» і «Зоря».

У **1892 р.** воно змінило назву на **Наукове товариство ім. Т. Шевченка,** оскільки на той час перетворилося на своєрідну академію наук, яка об'єднувала найкращі наукові сили національно-патріотичного спрямування. Ініціатива перетворення товариства ім. Т. Шевченка на наукове належала відомому наддніпрянському письменнику і громадському діячеві **Олександру Кониському.**

Олександр Кониський (1836–1900 рр.) — український літератор, перекладач, громадський діяч

Очолював Наукове товариство ім. Т. Шевченка в 1897–1913 рр. видатний український історик **Михайло Грушевський** (1866–1934 рр.).

Учасники й учасниці з'їзду українського письменництва з нагоди 100-річчя виходу у світ «Енеїди» Івана Котляревського. Львів. Зліва направо: перший (нижній) ряд: Михайло Павлик, Євгенія Ярошинська, Наталя Кобринська, Ольга Кобилянська, Сильвестр Лепкий, Андрій Чайковський, Кость Паньківський. Другий ряд: Іван Копач, Володимир Гнатюк, Осип Маковей, Михайло Грушевський, Іван Франко, Олександр Колесса, Богдан Лепкий. Третій (верхній) ряд: Іван Петрушевич, Філарет Колесса, Осип Кишакевич, Іван Труні, Денис Лук'янович, Микола Івасюк

Отже, рух народовців став новим етапом в українському національному відродженні. Його учасники покладалися на сили власного народу і відкидали москвофільство з його орієнтацією на Російську державу.

Із цього часу починається і чимдалі пришвидшується перерваний у роки післяреволюційної реакції національно-визвольний рух. Діяльність народовців справила вирішальний вплив на перетворення західноукраїнського населення на згуртовану, об'єднану спільною ідеєю власної державності націю.

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації підготуйте історичне есе на тему: «Українська ідея в Галичині другої половини XIX ст. — «оригінальний проєкт» чи наслідок модернізації Європи?»

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Упорядкуйте хронологічну послідовність і виконайте завдання:

а) Назвіть дати історичних подій та регіон України, у якому вони відбулися.

б) Схарактеризуйте вплив цих історичних подій на розвиток українського національного відродження.

в) Складіть власну вправу за поданим зразком щодо встановлення послідовності інших історичних подій.

г) Укладіть синхронізовану хронологічну таблицю «Українське національне відродження в Наддніпрянській і Західній Україні в 1860-70-х роках».

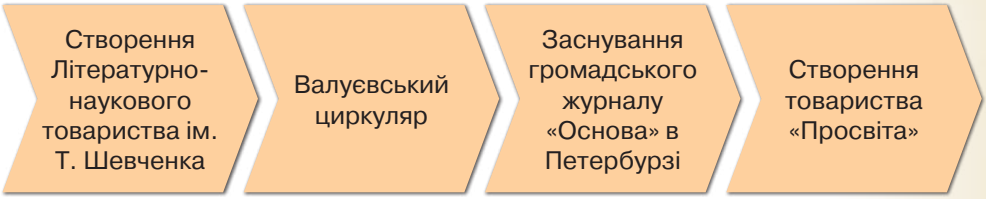

2. У чому полягала принципова відмінність у позиціях народовців і москвофілів?
3. Схарактеризуйте форми та наслідки діяльності народовців.
4. З'ясуйте роль «Просвіти» і Товариства ім. Т. Шевченка в суспільно-політичному русі.
5. Виконайте онлайн вправу **https://cutt.ly/bY1K7yi**

Обговорюємо в групі

Що спільного й особливого було в розвитку національно-визвольного руху Наддніпрянщини і Західної України у 1860-1870-х роках? У якому з регіонів України умови для розвитку українського національного відродження були сприятливішими?

Мислю творчо

Зіставте умови розвитку українського національного руху в Наддніпрянській і Західній Україні. Які з них вам видаються більш сприятливими? Свою думку обґрунтуйте.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

60-ті роки XIX ст.	Зародження руху народовців і москвофілів
1868 р.	Початок діяльності товариства «Просвіта»
1873 р.	Створення Літературно-наукового товариства ім. Шевченка (з 1892 р. — Наукове товариство ім. Т. Шевченка)

§35 Піднесення суспільно-політичного руху в 1870–1890-х роках

1. Які течії українського суспільного руху розвивалися в Західній Україні в 1860-1970-х роках? Які чинники сприяли їх розвитку?
2. Яку роль у житті західноукраїнського суспільства відіграли народовці?

Діємо: практичні завдання

Працюючи з матеріалом підручника, укладіть хронологічну таблицю «Події українського національного відродження в Західній Україні».

Дата	Подія	Історичне значення

1. ДІЯЛЬНІСТЬ ГАЛИЦЬКИХ НАРОДОВЦІВ

Починаючи з 1870-х років у визвольну боротьбу включається нове покоління, яке було патріотично налаштоване і прагнуло рішучих дій.

Львів. Второк 19 (31) сїчня 1888.

ДѢЛО

Фрагмент сторінки газети «Діло» за 19 січня 1888 р.

Як уже вказувалося, народовці поступово відтіснили на другорядні позиції москвофілів. Цей злам припав на рубіж 1870-1880-х років. Важливим етапом діяльності народовців стало видання політичних часописів. З 1879 р. видавалася газета для селян «Батьківщина». Наступного **1880 р.** у Львові почала виходити **щоденна газета «Діло»** на противагу москвофільській газеті «Слово». Популярності набув літературно-науковий часопис **«Зоря»**.

Володимир Барвінський (*фото XIX ст.*)

Провідну роль у становленні цих видань відіграв відомий громадський діяч, публіцист і літератор **Володимир Барвінський** (1850–1883 рр.). За його ініціативою 30 листопада 1880 р. у Львові було проведено українське народне віче за участю двох тисяч селян, що стало першою спробою поєднання народовського руху із широкими народними масами.

1885 р. народовці створили свій керівний орган — **Народну раду**. Очолив її вчитель гімназії **Юліан Романчук** (1842–1932 рр.). Восени Рада видала першу відозву до українців Галичини і свій статут. У статуті Народної ради проголошувалася мета організації — розвиток народу, захист його прав і поширення українських інтересів у всіх політичних, культурних, суспільних і економічних відносинах. Фактично Народна рада ставила перед собою завдання продовжити справу Головної руської ради. Вона стала прообразом політичної партії.

Піднесення патріотичного руху в Галичині стало результатом впливу діячів українського руху Наддніпрянщини, які намагалися перенести сюди центр загальноукраїнської діяльності і перетворити цей край на «український П'ємонт».

Свідчать документи

Із виступу Олександра Огоновського на зборах Народної Ради 3 лютого 1888 р.

Світлий Зборе!

Скликала нас справа великої ваги, — річ йде о наше положенє політичне, так мало позавидне, що заострюєсь воно вже до питаня: чи бути нам, чи не бути.

Неволя пятивікова зломила нас морально і матеріяльно. Під могучим покровом Австрії заблисли нам свободи конституційні, але тії не поліпшили нашого биту, бо подані вони обезсиленим, а не подвигненим. Лишені на долю свобідної конкуренції, і безпомочно визискувані..., впадаємо економично в нужду щораз то більшу, а і в житю публичнім взяла над нами перевагу сила дужша.

Конституція запоручила нам свободу і рівноуправненє, — але в практиці житя рішає сила, а з тим елементом числяться і правительства. З сегожь вийшло, що дісталась нам автономія краю без автономій народів; що краєвий статут з р. 1861. здав нас безпощадно на перевагу і верховодство народности другої...

На яких проблемах українців наголошує мовець у промові?

2. РУХ НАРОДОВЦІВ НА БУКОВИНІ ТА ЗАКАРПАТТІ

Зміцнення українського руху відбувалося на Буковині та Закарпатті складніше, ніж у Галичині. В адміністративному центрі Буковини — Чернівцях — приблизно третину населення становили євреї, а половина його мешканців розмовляла німецькою мовою. Початок національного відродження на Буковині припав на 1860-ті роки.

Перші національні організації мали москвофільське спрямування. Буковинські освічені українці перейшли на по-справжньому національні позиції під впливом появи народовської течії в Галичині. Завдяки народовцям у краї почали поширюватися поезії Т. Шевчен-

Юрій Федькович (*художник — Іван Холоменюк*) — керівник «буковинської трійці» стояв біля витоків української літератури Буковини. Написав близько 400 поетичних і 60 прозових творів.

ка. Поширення Шевченкового слова привело до появи **«буковинської трійці» — Юрія Федьковича** (1834–1888 рр.) і братів **Сидора** (1836–1903 рр.) і **Григорія** (1838–1884 рр.) **Воробкевичів**, зачинателів української літератури на Буковині.

Ситуацію на краще різко змінило відкриття в Чернівцях у **1875 р.** університету. Частину викладачів складали галицькі українці, які стали провідниками національної ідеї. У 1885 р. Ю. Федькович почав редагувати українську газету «Буковина». З кінця XIX ст. буковинське політичне життя розвивалося вже одностайно з галицьким.

У національному русі в Закарпатті панувала москвофільська течія. Як і в Галичині, її перемога була результатом посилення національного гноблення. Сильний угорський тиск змушував закарпатських українців шукати допомоги ззовні. Перемога російського війська над революційними угорськими частинами в 1849 р. наштовхнула на думку, що ця допомога може прийти з Петербурга.

Усвідомлення марності подібних сподівань мало наслідком посилення і в Закарпатті позицій народовців. У 1880-х роках народовський рух у цьому краї був пов'язаний з діяльністю педагога Василя Чопея (1856–1935 рр.). Він упорядкував підручники для народних шкіл Закарпаття, серед них українські читанки, склав українсько-угорський словник, у суперечках з москвофілами доводив незалежність української мови.

3. РАДИКАЛЬНИЙ РУХ У ГАЛИЧИНІ

Діємо: практичні завдання

На основі аналізу тексту параграфа доповніть структурно-логічну схему «Течії суспільно-політичного руху в Західній Україні». Обговоріть результати роботи у класі.

Течії суспільно-політичного руху в Західній Україні

У середині 1870-х років у Галичині з'явилася молода інтелігенція, яка стала критично оцінювати діяльність як москвофілів, так і народовців та прагнула надати українському рухові більш революційного характеру. Під впливом М. Драгоманова молоді українські політичні діячі **Іван Франко** (1856–1916 рр.), **Михайло Павлик** (1853–1915 рр.), **Остап Терлецький** (1850–1902 рр.) та інші звертаються до ідей соціалізму.

В українському русі виникає ще одна, так звана **радикальна течія**. Її появу на політичній арені знаменував перший львівський судовий процес проти українських радикалів (Франка та його товаришів) 1877–1878 рр.

Радикали видавали кілька газет і журналів, вели пропагандистську роботу серед робітників і селян. Вони прагнули посилити вплив у громадських читальнях «Просвіти» і домагалися їх перетворення на свої осередки. В окремих повітах під їхнім керівництвом працювало по кілька десятків читалень. Радикали критикували існуючий лад, москвофілів і народовців, прагнули захищати інтереси простих галичан у конкретних справах.

Михайло Павлик — один з лідерів руху радикалів

4. УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В МІЖНАРОДНІЙ ПОЛІТИЦІ кінця 80-х років XIX ст. «НОВА ЕРА»

Національно-визвольний рух у Західній Україні розвивався не лише під впливом внутрішніх причин. Наприкінці 1880-х років на нього справив значний вплив зовнішньополітичний чинник.

Тоді різко загострилися відносини між Австро-Угорщиною і Росією. Дві імперії не могли поділити сфери впливу на Балканах. Назрівала війна, у якій на боці Австро-Угорщини готувалася виступити Німеччина. Прагнучи ослабити Російську імперію, в 1888 р. німецький філософ Едуард Гартман висунув план утворення після перемоги над нею Київського королівства на землях Наддніпрянської України.

План зацікавив Австро-Угорщину, яка сподівалася встановити над російською частиною України свій контроль. Коли про німецький план і наміри Австро-Угорщини стало відомо в Києві, вони викликали інтерес у так званих австрофілів на чолі з В. Антоновичем і О. Кониським, діячами Київської громади. Громадівці готові були підтримати німецький проект в обмін на визнання національно-культурних прав українців Галичини, яку сприймали як «український П'ємонт». У Західній Україні послідовним поборником цього проекту був Олександр Барвінський. На шляху реалізації побажань австрофілів стояли галицькі поляки, але під тиском австрійців вони в 1890 р. пішли на поступки.

Суть поступок полягала у визнанні галицьких українців окремим народом. Передбачалося надати українцям певну кількість місць в Австрійському парламенті та Галицькому сеймі, відкрити три українські гімназії, збільшити кількість українських кафедр у Львівському університеті та інші поступки.

Після цього було проголошено **«нову еру»** у відносинах народовців з урядом і польською шляхтою. У **1892 р.** народовці оприлюднили свою першу програму, у якій ставили за мету зміцнення існуючого ладу через надання українцям певних поступок. «Нова ера» тривала недовго. Невдоволені діями одна одної, сторони відмовилися від «новоерівської» політики вже в **1894 р.** Але частину передбачених в угоді заходів було виконано.

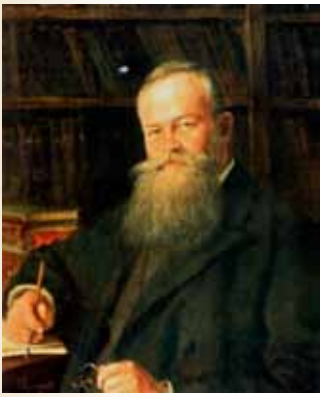

Михайло Грушевський — визначний науковець, один з лідерів українського національно-визвольного руху.

Так, пожвавилася робота українських представників у Галицькому сеймі й Австрійському парламенті. Рішучим захисником українських інтересів виступив у цих виборних органах О. Барвінський, який в австрійський парламент потрапив у 1891 р., а в Галицький сейм — у 1894 р. Було відкрито у Львівському університеті кафедру всесвітньої історії з вивченням історії Східної Європи», яку фактично перетворили на кафедру історії України. За рекомендацією В. Антоновича посаду завідувача цієї кафедри зайняв М. Грушевський.

Опинившись в Галичині, М. Грушевський швидко зорієнтувався в політичній ситуації і включився в активну громадсько-політичну діяльність. Його зусилля спрямовувалися на згуртування всіх учасників національно-визвольного руху краю.

Постать в історії

Молодий і талановитий історик Михайло Грушевський у 1890 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету, а через декілька років став відомий своїми дослідженнями з історії України. У 1894 р. молодого магістра призначили професором до Львівського університету. У 1897 р. М. Грушевський очолив Наукове товариство ім. Т. Шевченка, а вже у 1898 р. у Львові вийшов перший том його десятитомної «Історії України-Руси», яка й по сьогодні залишається найґрунтовнішим дослідженням української історії.

5. ПОЛЬСЬКИЙ І ЄВРЕЙСЬКИЙ РУХИ В ГАЛИЧИНІ

Ці рухи були помітним явищем суспільно-політичного життя.

У другій половині XIX ст. польський рух у Галичині продемонстрував революційну активність під час антиросійського повстання 1863–1864 рр. Галичина стала тоді базою для формування збройних загонів, які поспішали на допомогу Варшаві, а також тереном збору матеріальних засобів для повстанців.

Поразка повстання змусила польських активістів перейти до політики компромісів з урядом. Вони сподівалися через співробітництво із центральною владою домогтися права на автономію — «польський П'ємонт» — який розглядали як важливий крок до відтворення повнокровної держави. І на цьому шляху досягли певних успіхів. Принаймні саме в руках поляків опинилися всі основні важелі управління в Галичині. Вони швидко розбудовували свою систему освітніх, культурних і господарських організацій.

Як уже йшлося, у час «нової ери» віденський уряд змінив тактику сприяння виключно полякам і спробував опертися й на українців. Зрив «новоерівської» угоди мав наслідком зростання напруженості в польсько-українських відносинах.

Євреї, на відміну від українців і поляків, не мали в Західній Україні державницьких устремлінь. Серед них були сильні позиції сіоністів і прибічники асиміляції. Перші ідеал вбачали в утворенні Єврейської держави в Палестині чи Уганді.

Головною їхньою метою у Прикарпатті була боротьба за збереження національної ідентичності.

Євреї взяли участь у революційних виступах по всій Галичині. Певні здобутки у єврейської громади були і під час загальноімперських і місцевих виборів уже за Австро-Угорщини.

Істотне пожвавлення національного єврейського руху припало на 80-90-ті роки XIX ст. У **1893 р.** засновано **«Єврейську національну партію Галичини»**. Формувалися й поширювалися організації, які пропагували **сіонізм**. Паралельно тривав процес зміцнення єврейського робітничого руху. У 1897 р. на конгресі Польської соціал-демократичної партії Галичини в Перемишлі висунули ідею самостійної єврейської робітничої партії. Більшість керівників ПСДП Галичини виступили проти. Однак створення у тому самому році у підросійському Вільнюсі Загального єврейського робітничого союзу («Бунд») надало подальший імпульс цій ідеї, і її було реалізовано.

У цілому національно-визвольний рух у Галичині в другій половині XIX ст. розвивався по висхідній лінії і вступив у нову фазу, поставивши перед собою завдання боротьби за політичну незалежність України.

Повільніше національно-визвольний рух розвивався на буковинських і закарпатських землях. Але якщо на Буковині політичне жит-

тя наприкінці XIX ст. усе ж піднялося до рівня галицького, то на Закарпатті процес формування національної самосвідомості затягнувся на триваліший час.

Помітним явищем суспільно-політичного життя краю були польський і єврейський рухи, які представляли інтереси двох чисельних національних спільнот Західної України. Їхня активність особливо посилилася наприкінці XIX ст.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Схарактеризуйте діяльність галицьких народовців у 1870–1890-х роках.
2. Які особливості мав визвольний рух на Буковині та Закарпатті?
3. Що таке «нова ера» в українсько-польських відносинах?
4. Які завдання ставили перед собою учасники радикального руху?

Обговорюємо в групі

Поміркуйте, чому пошук україно-польського порозуміння в Галичині був приречений на поразку.

Мислю творчо

Опрацюйте історичну карту. Визначте, які події визначали суспільно-політичне життя в західноукраїнських землях у другій половині XIX ст. Які позначення варто додати на карту, на вашу думку?

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1875 р.	Заснування Чернівецького університету
1885 р.	Створення Народної ради
1897 р.	М. Грушевський очолив Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ)

§36 Утворення українських політичних партій Галичини

? 1. Якими політичні права мали жителі Західної України під владою Австро-Угорщини? 2. Які з течій суспільно-політичного руху були найбільш перспективними в боротьбі за права українців? Чому?

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом підручника, укладіть у зошиті таблицю «Перші політичні партії в Західній Україні».

Назва партії	Час утворення/лідери	Програмні цілі

1. ВИНИКНЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ РАДИКАЛЬНОЇ ПАРТІЇ

Розвиваючись по висхідній, національно-визвольний рух досяг нового рівня. Його учасники почали переходити від культурно-просвітницької до політичної діяльності. Вони дійшли висновку про важливість координації своїх зусиль у рамках організації (чи організацій) із чітко визначеною програмою боротьби. Унаслідок цього сформувалися перші в історії України політичні партії.

У **1890 р.** завершилося оформлення в політичну партію радикалів. Це була перша українська політична партія — **Руcько-Українська радикальна (РУРП).** Партія прагнула до утвердження соціалізму, демократизації суспільного життя, використання здобутків культури й науки для піднесення національної свідомості й почуття солідарності серед українців. Політичне майбутнє Західної України радикали вбачали в перебудові внутрішнього життя Австро-Угорщини на засадах, як про це зазначалося у програмі, «правдивого автономізму, котрий би бачив силу монархії в якнайкращім культурнім і національнім розвою провінцій і народностей». Одним із засновників і керівників цієї партії був Іван Франко.

Постать в історії

Перегляньте відео про життєвийшлях Івана Франка і визначте ключові етапи його життєвого шляху. З'ясуйте, що впливало на формування його переконань і громадянської позиції протягом життя.

Відео. Відомі Львів'яни. Іван Франко.
Тривалість 7 хв 41 с
https://cutt.ly/ZY1Ze0s

Мовою документів

З Програми Руcько-Української радикальної партії

Зваживши, що теперішні економічні, політичні і культурні потреби нашого простого народу і інтелігенції такі, що обі наші старші партії — народовська і москалофільська, — при своїх основах і цілях, не в стані заспокоїти тих потреб, — ми, руско-украйінські радикали, порозумівшися приватно в днях 4 і 5 н. ст. жовтня 1890 р., виступаємо от-се яко нова партія під назвою Руско-Украйінська радикальна партія з ось якою програмою:

А. Програма максімальна

1) В справах суспільно-економічних змагаємо до переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціялізму, т. є. хочемо колектівного устрою праці і колекгівної власности средств продукційних.

2) В справах політичних хочемо повної волі особи, слова, сходин і товариств, печаті і сумління, забезпечення кождій одиниці, без ріжниці пола, як найповнішого впливу на рішане всіх питань політичного життя; автономії громад, повітів, крайів, у справах, котрі тілько йіх дотикають; уділеня каждому народови можности якнайповнішого розвою культурного.

3) В справах культурних стоїмо на грунті позитівної науки, за раціоналізмом в справах віри і реалізмом в штуці, і домагаємося, щоби всі здобутки культури і науки сталися власністю всего народу.

Джерело: Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. — Т. 1. — Сучасність, 1983 р.

На основі документа визначте, які відмінності мала радикальна течія в суспільно політичному русі порівняно з москвофільською та народовською.

Поміркуймо!

Прокоментуйте вислів Ярослава Грицака: «Драгоманов вкинув у галицько-русинський рух сильний український вірус, а Франко своїм талантом і своїми творами довів його до масштабів цілої епідемії».

2. ПРОГОЛОШЕННЯ ІДЕЇ ПОЛІТИЧНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Питання про автономію як програмну мету РУРП викликало в партії гостру дискусію. Так звані «молодші» радикали — **Юліан Бачинський** (1870–1940 рр.), **В'ячеслав Будзиновський** (1868–1935 рр.), **Олександр Колесса** (1867–1945 рр.) та ін. — висловили незгоду із цим положенням. Кінцевою метою політичної діяльності партії вони вважали державну самостійність України, а автономію у складі перебудованої на федеративних засадах Австро-Угорщини — лише першим етапом на шляху до цієї мети. Ця ідея здобула в партії широку підтримку. У 1895 р. програма РУРП була доповнена окремим пунктом

про те, що утвердження соціалістичних ідеалів можливе лише за цілковитої політичної самостійності українського народу. Самостійність — стратегічна мета партії.

Через рік, у **1895 р.**, один з «молодших» радикалів Юліан Бачинський опублікував **брошуру «Україна irredenta» («Україна уярмлена»)**, у якій доводив історичну необхідність здобуття Україною повної політичної незалежності. Ця брошура відіграла важливу роль у розвитку національної самосвідомості й національно-визвольного руху як на західноукраїнських землях, так і на Наддніпрянщині. На підтримку ідеї самостійної України виступив І. Франко.

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак

Ідея української незалежності справді була галицькою. Іронія полягає в тому, що першими порушили питання незалежності України не галицько-українські націоналісти, а галицькі марксисти. На їхню думку, якщо в Україні мала бути соціалістична революція, мусив перед тим з'явитися український пролетаріат, а щоб він з'явився, була потрібна українська буржуазія, а вона своєю чергою не могла постати без національної — себто української — держави.

Чому, на вашу думку, саме галицькі соціалісти першими пристали на ідею незалежності України?

Юліан Бачинський перший серед громадських діячів висунув і обґрунтував ідею здобуття Україною цілковитої політичної незалежності

Сторінка з брошури «Україна irredenta»

Поступово ця ідея стала пануючою в західноукраїнському національно-визвольному русі. Усі українські національні партії Західної України в подальшому стояли на самостійницьких позиціях.

3. УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ (УНДП)

Наприкінці 1890-х років у Галичині відбувалося зближення частини народовців, незадоволених «новоерівськими» компромісами своїх товаришів, з тим крилом радикальної партії, яке дедалі більше відмовлялося від соціалістичної ідеології на користь національної ідеї. За сприяння М. Грушевського, який став шанованим і авторитетним в обох політичних течіях, формування нової партії прискорилося. У **1899 р.** було створено **Українську національну демократичну партію (УНДП).** Одним з її керівників був І. Франко. Ця партія поряд з іншими питаннями ставила й рішучі національні завдання — зміцнення почуття єдності з «російськими українцями», пробудження серед українців Закарпаття того самого національного духу, що й у Галичині та на Буковині. Керівний орган партії — Народний комітет — виступив із закликом до українців боротися за незалежну Україну. Щодо інших питань — це була типово ліберальна партія, яка прагнула уникати соціального радикалізму. Завдяки своїм поміркованості і націоналізму УНДП швидко стала найчисельнішою політичною партією на західноукраїнських землях. За вплив на суспільство з нею могла до певної міри змагатися лише РУРП. Фактично в українському русі виникла «двопартійна система».

4. ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ (УСДП)

Наприкінці XIX ст. у Європі значного поширення набувають соціалістичні ідеї. Однією з найбільших і найавторитетніших у Європі була Австрійська соціал-демократична партія. Її складовою частиною стала соціал-демократична партія Галичини і Сілезії (промисловий район сучасної Польщі), утворена в 1892 р.

Із часом у середовищі австрійської соціал-демократії посилилися настрої на користь перетворення партії на спілку автономних національних організацій. Поляки створили Польську соціал-демократичну партію. Але галицькі українці не ввійшли до неї і разом з лівими радикалами восени **1899 р.** оголосили створення **Української соціал-демократичної партії (УСДП).**

Як і австрійська соціал-демократія, УСДП відмовилася від ідеї диктатури пролетаріату, прагнула досягти соціалізму через реформи, легальні парламентські методи боротьби. Водночас лідери УСДП підкреслювали історичну необхідність побудови в перспективі незалежної соборної української держави, що, у свою чергу, зумовлювало потребу активізації виховної роботи серед українських робітників. У

зв'язку із цим виник конфлікт між УСДП та польською соціал-демократією, керівники якої забороняли українським партійцям вести пропагандистську роботу серед галицьких робітників, уважаючи їх у своїй масі поляками.

Таким чином, у 90-х роках XIX ст. національно-визвольний рух у Галичині піднявся на якісно новий щабель. Пришвидшився процес формування політичних партій. Національно-визвольний рух став приходити до усвідомлення необхідності боротьби за власну незалежну державу. Еволюцію від автономізму до незалежності прискорила брошура Ю. Бачинського «Україна irredenta» і перехід на самостійницькі позиції Івана Франка.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте пам'ятну монету «Іван Франко» і поясніть зміст її символів. Запропонуйте власний дизайн пам'ятної монети або марки до ювілею видання брошури «Україна уярмлена» або створення першої української політичної партії в західноукраїнських землях.

Діємо: практичні завдання

Проаналізуйте схему «Утворення українських політичних партій». Доповніть схему відповідними роками та історичними діячами.

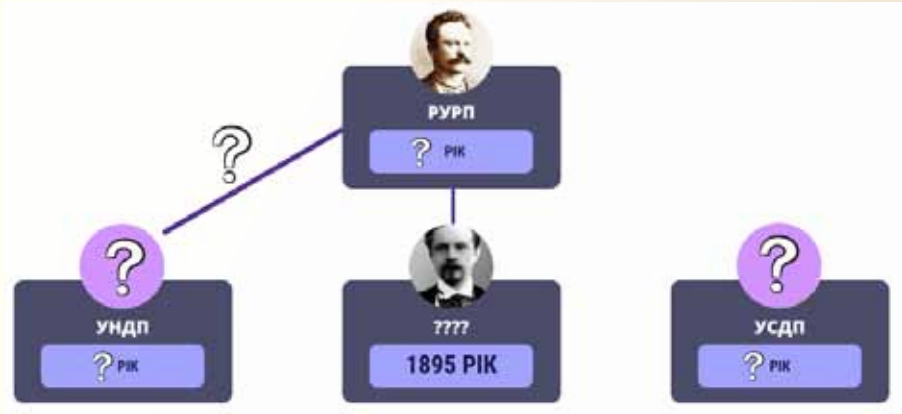

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Назвіть перші політичні партії в Західній Україні.
2. Хто був лідерами суспільно-політичного руху наприкінці XIX ст.?
3. У чому полягала революційність брошури Юліана Бачинського «Україна уярмлена»?
4. Виконайте онлайн вправи

https://cutt.ly/HY1ZI2W

https://cutt.ly/sY1ZGqp

Обговорюємо в групі

1. Зіставте за результатами виконання практичного завдання програмні цілі перших українських політичних партій. Визначте, що у них було спільного й відмінного.
2. Обговоріть у групах політичні процеси в західноукраїнських землях і визначте, які зовнішні і внутрішні чинники впливали на розвиток українського руху і формування політичних партій.

Мислю творчо

1. Чи є підстави говорити про переміщення наприкінці XIX ст. центру українського руху з Наддніпрянщини в Галичину? Свою думку обґрунтуйте.
2. Складіть мінірозповідь про перебіг подій українського національного відродження в Західній Україні, використовуючи набір хмаринки тегів.
3. Виконайте творчий проєкт: сторінка в соціальних мережах, історичний портрет, інфографіка (на вибір) про одного з діячів українського руху Західної України.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1890 р.	Створення першої української політичної партії (РУРП)
1895 р.	Обґрунтування Ю. Бачинським ідеї самостійної Української держави в брошурі «Україна irredenta»
1899 р.	Створення нових політичних партій — УНДП та УСДП

§37 Практичне заняття: «Ідея незалежності України в праці Юліана Бачинського «Ukraina irredenta»

? 1. Що визначало суспільно-політичні погляди західноукраїнської інтелігенції в другій половині XIX ст.? 2. Які напрями ідеологічної думки існували в цей час? Яка з них була провідною?

1. ПОРТРЕТНА ГАЛЕРЕЯ

1. Увідповідніть портрети і стислі характеристики суспільно-політичних діячів західноукраїнських земель.

2. Визначте провідні ідеї політичних партій на українських землях у складі Австро-Угорщини в другій половині XIX ст. Назвіть склад їх учасників.

1

Іван Франко

2

Юліан Бачинський

3

Михайло Павлик

4

Юліан Романчук

А Політичний проповідник галицьких українців, педагог, громадсько-культурний діяч. Співзасновник Народної Ради. Один із ідеологів Української націонал-демократичної партії (1899 р.).

Б Політичний і громадський діяч, член Русько-української радикальної партії (1890 р.), а з 1899 р. — один із ідеологів Української націонал-демократичної партії. Автор праці «Ukraina irredenta».

В Громадський і політичний діяч. Літературний критик, перекладач. Член Наукового товариства ім. Т Шевченка. Член Всеукраїнського товариства «Просвіта». Автор повістей «Захар Беркут», «Борислав сміється».

Г Письменник, публіцист, громадсько-політичний діяч. Член Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Разом із І. Франком став співзасновником Русько-української радикальної партії РУРП (1890 р.). У політичній програмі партії проголошував метою пробудження свідомості мас, перетворення їх на активну рушійну силу.

2. ДОКУМЕНТОЗНАВЦІ

Ознайомтеся з уривком праці І. Гошуляка «Про працю Україна Irredenta». Визначте суть української незалежності у поглядах Юліана Бачинського. Назвіть основні ідеологічні мотиви, окреслені автором на шляху до досягнення незалежності України.

І. Гошуляк «Про працю Україна Irredenta»

Одна з найважливіших праць Ю. Бачинського створена 1893 р. Вперше вона побачила світ 1895 р. у Львові. У ній Юліан Бачинський перший в українській суспільно-політичній думці на основі марксистського аналізу суспільно-економічних відносин австрійської та російської частин України заявляє про необхідність політичної незалежності українського народу в єдиній соборній державі. Політичну самостійність України автор вважав необхідною умовою для економічного та культурного розвитку. Бачинський зазначав, що боротьба за самостійність України не стосується виключно українців, а є справою всіх націй, які заселяють їхню етнічну територію. «Спільний інтерес, — підкреслював Ю. Бачинський, — зукраїнщить їх, змусить їх усіх стати українськими патріотами». На його переконання, майбутня самостійна Україна має охоплювати всі етнічні українські землі, незважаючи на державні кордони, що їх тоді розділяли. «Вільна, велика, політично самостійна Україна — одна, нероздільна, від Сяну до Кавказу!» — така основна думка всієї праці.

«Україна Irredenta» викликала значний інтерес у суспільно-політичних колах Галичини. У пресі з'явилося чимало відгуків і рецензій, автори який по-різному оцінювали творчий доробок Ю. Бачинського. Глибокий його аналіз здійснив І. Франко у статті під однойменною назвою («Ukraina irredenta»), опублікованого у часописі «Житє і слово» в 1895р. Висловивши молодому автору критичні зауваження, він відзначив його талант і підкреслив, що в історичному розвитку української національної свідомості праця Ю. Бачинського «певно займе важливе місце.

3. МИСЛЮ ТВОРЧО

Кінець XIX ст. ознаменувався оформленням у середовищі західноукраїнського суспільства трьох політичних партій. Зіставте їх погляди, заповнивши у зошиті подану таблицю. Визначте, які ідеї, на ваш погляд, були найбільш перспективними на державотворчому шляху України у зазначений час. Підготуй есе на тему «Голос віддаю за».

Партія	Головні ідеї	Основні здобутки
РУРП (1890 р.)		
УСДП (1899 р.)		
УНДП (1899 р.)		

§38 Урок узагальнення за розділом 5. Контроль і корекція навчальних досягнень

1. АКТУАЛІЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО

- Економічний розвиток західноукраїнських земель визначався яскраво вираженим колоніальним характером з боку Австрійської імперії. Західноукраїнські землі остаточно перетворилися на ринок збуту товарів і доступне джерело цінної промислової і сільськогосподарської сировини для метрополії. Основою економіки залишався сільськогосподарський сектор та сировина: лісопереробне виробництво, нафтовидобування. Безземелля в умовах економічного застою сприяло трудовій еміграції — масовому відтоку населення до Північної та Південної Америки.
- Друга половина XIX ст. стала часом піднесення національно-визвольного руху на західноукраїнських землях. У суспільно-політичному русі оформилося кілька течій: москвофіли (спиралися на власні уявлення про прогресивну роль імперської Росії і російського царя), народовці (дотримувалися думки щодо самобутності українського народу, прагнули піднести його культурно-освітній рівень і національну свідомість), радикали (спиралися на соціалістичні ідеї, створили перші легальні партії на українських землях).
- Кінець XIX ст. ознаменувався зародженням політичного етапу національного відродження на західноукраїнських землях. Його учасники прагнули вийти за межі культурно-освітньої діяльності, започаткували традиції політичної боротьби, висували вимоги державності України.

2. ДОСЛІДНИКИ ІСТОРІЇ

Поміркуйте, які процеси та явища сприяли активізації діяльності на західноукраїнських землях організацій москвофілів і народовців? Заповніть у зошиті порівняльну таблицю, визначаючи роль течії москвофілів і народовців у житті тогочасного населення західноукраїнських земель у складі Австро-Угорщини.

Характеристика	Москвофіли	Народовці
Час виникнення		
Основна мета		
Головні методи і форми діяльності		
Значення і подальша еволюція		

3. УКРАЇНА ТА ЄВРОПА

Об'єднайтеся в групи та проведіть коротке дослідження за однією із запонованих тем. Визначте спільне та відмінне у соціально-економічному розвитку країн Західної Європи та західноукраїнських земель у складі Австро-Угорщини у зазначений час.

1. Трудова еміграція: український та європейський досвід (друга половина XIX ст.)
2. Активізація політичних партій: український та європейський досвід (друга половина XIX ст.)
3. Національно-визвольні рухи: український та європейський досвід (друга половина XIX ст.)

4. МИСЛЮ ТВОРЧО

Ознайомтеся із думкою М. Грушевського щодо політичного пробудження Галичини у другій половині XIX ст. Висловіть свої міркування щодо проблеми. Презентуйте їх у форматі посту для соціальної мережі.

«*В останнє десятиліття XIX ст. Галичина, незважаючи на власні досить важкі умови національного і економічного існування, стає центром українського руху і щодо українських земель Росії відіграє роль культурного та політико-громадського відродження українського народу*».

5. ЦИТАТНИМ СЛОВОМ

Опрацюйте висловлювання Івана Франка і розтлумачте, що мав на увазі діяч під цими висловлюваннями. Які проблеми тогочасного суспільства Франко розкривав у цих висловлюваннях?

1) Треба насамперед просвітити нарід, а тільки тоді допускати до політики. — Жаль в такім разі, що наша конституція допускає анальфабетів до голосування, значит, в останній інстанції віддає в їх руки керму політики.

2) Інша річ говорити, а інша зробити. Хочуть люди говорити, то нехай говорять. Але від слів до діл іще дуже далеко. А наші люди таку вже мають натуру, що їм аби вже виговоритися, то вже й легше.

3) Закон! Розуміється, і ми чували дещо про закон, але ж надто добре знаємо, що закон — се теорія, що в книжці, на папері виглядає дуже гарно, а практика, жива дійсність має свої спеціальні закони, далеко не такі гладкі та заокруглені, а зате повні розгалужень, закарлюк та різнородності.

4) Героїзмом можна назвати тільки таке діло, де мука і терпіння одиниці здобуває або окуплює добро цілого народу.

6. ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за посиланням:

https://forms.gle/RdnF2PQPAG5tWpUp8

або скористайтеся смартфоном — зчитайте QR-код.

Бажаємо успіхів!

Розділ 6

УКРАЇНА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ

§39 Особливості соціально-економічного розвитку

? Пригадайте особливості економічного розвитку України у 60-90-ті роки XIX ст. Що в економіці України свідчило про її однобічний розвиток?

1. ІНДУСТРІАЛЬНА МОДЕРНІЗАЦІЯ

Початок ХХ ст. відзначено пришвидшенням модернізації у світі. У Західній Європі і США завершувалася індустріалізація. Більшість населення вже жила в містах. Промисловість освоювала нові технології, на заводах з'явився конвеєр, розпочалася ера автомобілів і авіації. Швидко поширювалися телефон і радіо. У наукових уявленнях людей про навколишній світ відбувалася революція. Було створено теорію відносності, розроблено планетарну модель атома, відкрито рентгенівське випромінювання.

Водночас наростала соціальна активність населення. Суспільні суперечності розв'язувалися як за допомогою реформ, так і шляхом революційного насильства. Загострювалися відносини між великими державами, що наближало людство до світової війни. Колоніальна система вступила в період кризи. Політично залежні народи, зазнавши модернізаційних змін, шукали шляхи національного визволення.

Роздивіться мем. Подумайте, чому модернізація в Наддніпрянській Україні не давала позитивних результатів. Чим модернізаційні процеси в Україні відрізнялися від модернізації у країнах Західної Європи? Яка основна ідея запропонованого мему?

Наддніпрянська Україна на початку ХХ ст. ще не вийшла зі стадії аграрно-ремісничого суспільства і перебувала у стані переходу до індустріального господарства. Російська імперія помітно відставала від західних країн, які пройшли

процес індустріалізації. Більшість її населення жила в сільській місцевості й була неписьменною. Але керівні верхи Росії розуміли, що від рівня розвитку важкої промисловості залежить рівень її воєнного потенціалу і майбутнє як імперії. Імперія була змушена постійно наздоганяти Захід, тому **той тип модернізації, який реалізувався в Росії, був наздоганяючим**. Якщо нове (модерне) життя на Заході виростало поступово на основі тривалого розвитку всіх сфер життя (економіки, соціальних відносин, культури, політики, ідеології), то в Росії самодержавна влада насаджувала лише ті його елементи, які служили зміцненню імперії, прагнучи при цьому зберегти напівкріпосницьку політичну систему. Усі ці обставини позначилися й на становищі Наддніпрянської України, яка була вугільно-металургійною базою Російської імперії і межувала з Австро-Угорською імперією — потенційним противником Росії в майбутній світовій війні.

Думки істориків

Українські історики таніслав Кульчицький та Лариса Якубова

Парадокс соціального життя Донбасу полягав у тому, що гігантськими стрибками рухалися в промислову еру лише густонаселені міста. Промисловий переворот, електрифікація та телефонізація міст..., театри і друкарні, міські сади та приватні гімназії міст дисонували з патріархальністю та архаїкою сільської місцевості, де покрівлі лишалися на загал солом'яними, посуд — глиняним, ворота і двері спиралися на дерев'яні завіси, а щорічний виїзд на ярмарок був найважливішою культурною подією.

У чому полягали особливості модернізації в Україні?

Прагнення правлячих верхів Російської імперії вести вибіркову модернізацію, тобто бути в деяких сферах життя модерними (європейськими, прогресивними), а в інших — традиційними (і навіть реакційними), викликали загострення суперечностей у суспільстві й, урешті, зумовили Першу російську революцію (1905–1907 рр.), а в 1917 р. — крах самодержавства і початок відродження незалежної Української держави.

Економічний розвиток у ринкових умовах відбувається циклічно. Промислове піднесення змінюється спадом, який через більш чи менш тривалу депресію (застій) переходить у нову фазу розвитку. Наприкінці XIX ст. розпочалася світова економічна криза, яка виразних форм набула в 1900–1903 рр. В Україні криза охопила найрозвиненіші галузі промисловості, зокрема металургійну й кам'яновугільну. Знижувалися ціни на залізо, чавун, металоконструкції, вугілля. Криза охопила частково й харчову промисловість, у тому числі й цукрову.

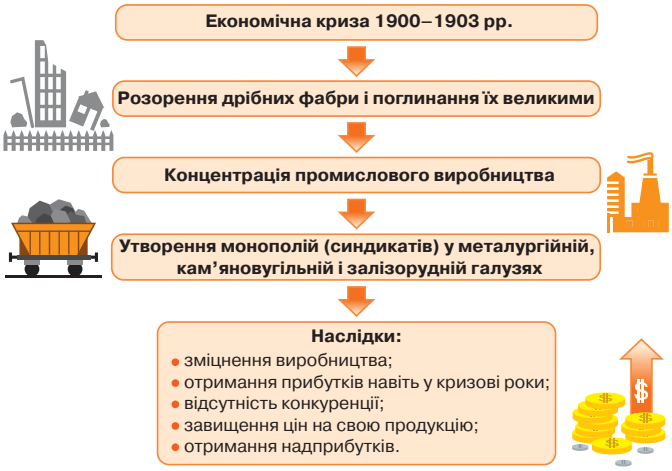

Розгляньте схему. Складіть коротку довідку на тему «Особливості соціально-економічного розвитку Наддніпрянської України на початку XX ст.».

Світова криза супроводжувалася поглинанням слабких підприємств сильнішими і збільшенням великих. Відбувалася концентрація виробництва, яка в Україні досягла більших, навіть порівняно із західноєвропейськими країнами, масштабів. Великі підприємства, як правило, належали групі осіб. Це були **акціонерні товариства**. У таких об'єднаннях капітал ділився на паї (акції). Власники паїв (акціонери) одержували частку прибутку відповідно до розмірів своїх паїв (кількості акцій). Акціонерні товариства підготували появу **монополій** (у перекладі — «один продаю»).

Свідчать документи

Структура промислового виробництва Наддніпрянської України 1912 р.

Галузі виробництва	Валова продукція (%)
Гірнича, гірничозаводська, металургійна	45,9
Харчова промисловість	36,2
Обробка металів і виробництво машин	10,4
Обробка дерева	2,1
Хімічна промисловість	1,8
Текстильна промисловість	1,5
Інші галузі промисловості	2,1

1. Які галузі і чому переважали в структурі промислового виробництва України?
2. Якою, на вашу думку, мала бути оптимальна структура промислового виробництва України? Чому вона не склалася?

СТРУКТУРА ПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 1912 р.

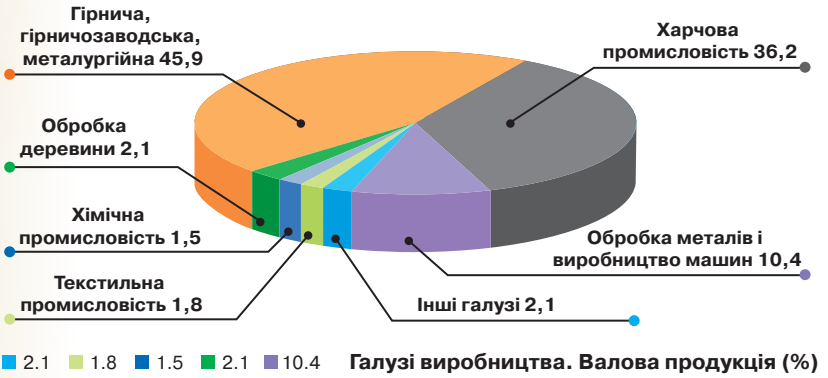

Галузі виробництва. Валова продукція (%)

У 1900–1913 рр. принципових змін у соціально-економічному і політичному становищі західноукраїнських земель не відбулося. Ці землі, як і в попередні десятиліття, лишалися відсталим аграрним краєм Австро-Угорської імперії. Як і раніше, Галичиною і Буковиною управляла Австрія, а Закарпаттям — Угорщина. Ці землі були сировинними придатками індустріально розвинених провінцій імперії і ринком збуту готової продукції.

У 1900 р. на території Західної України, Північної Буковини і Закарпаття проживало 5,7 млн осіб, з них близько 3 млн — у Східній Галичині, 270 тис. — у Північній Буковині і 343 тис. — на Закарпатті. На всіх цих територіях українці становили більшість — понад 3,6 млн, або 63 %. Але їхній відсоток у населенні краю поступово зменшувався. Причиною цього була **масова трудова міграція**, складне соціально-економічне становище і пов'язана з ним висока смертність, а також колонізація краю представниками інших етнічних груп.

Австро-Угорська імперія в XIX ст. пройшла певний етап політичної модернізації та її державний устрій передбачав деякі демократичні норми. Основний закон проголошував рівність усіх народів у державі та їхнє право на збереження своєї національності й мови. Декларувалася свобода віри і сумління. Громадяни мали право на національні об'єднання, у тому числі й партії, виборчі права. Дозволялося видавати рідною мовою книжки, газети, виступати в парламенті, сеймі, органах місцевого самоврядування, судах тощо. Усе це контрастувало зі становищем українців у Наддніпрянській Україні. Якщо в Галичині в 1913 р. на державному утриманні діяло близько 3 тис. українських народних шкіл, то в Росії — жодної.

Але в дійсності не все було так, як передбачалося конституційними нормами. Існували закони, які обмежували права окремих соціальних і національних груп. У представницьких органах усіх рівнів (гро-

мадських і повітових радах, крайових сеймах Галичини і Буковини, імперському парламенті) забезпечувалася перевага найзаможніших соціальних верств. У Галичині це були поляки, на Буковині — румуни і німці, у Закарпатті — угорці. Вони й визначали мову, яка використовувалася в державних установах. У Галичині це була польська, на Буковині — переважно німецька, у Закарпатті — угорська. Промисловість Західної України на початку XX ст. усе ще не вийшла з перехідної стадії від ремесла до фабрики.

Налічувалося близько 100 фабрично-заводських, переважно дрібних підприємств, де працювало 62–63 тис. робітників, зайнятих різними видами промислової діяльності. До фабрично-заводських підприємств, де використовували машини, належали нафтова, соледобувна і солеварна, лісова, шкіряна тощо. Ще 240 тис. робітників працювали в кустарних промислах, у маленьких ремісничих майстернях, удома. Це швейні, взуттєві й килимарні промисли, цегельні заводи, бетонне, гіпсове й скляне виробництво.

Панорама м. Борислава. Нафтові вежі (*поштова листівка 1920-ті роки*)

1. Подумайте, чому сьогодні нафтодобувна промисловість західних регіонів України занепадає.
2. Яка політика імперського уряду призвела до виснаження родовищ нафти?

На межі XIX–XX ст. в Галичині розпочався новий період в історії нафтодобування. Старі малопродуктивні шахтні криниці були остаточно ліквідовані. Натомість бурили свердловини завглибшки до 1000 м і більше. Завершився переворот у технічному устаткуванні. Обсяги видобування нафти збільшилися. В українському Прикарпатті видобувалося 5 % її світового об'єму. За обсягом нафтовидобування маленька Галичина поступалася лише величезним Російській імперії і Сполученим Штатам Америки. Але інженерно-технічними працівниками, менеджерами і кваліфікованими робітниками на нафтових промислах були іноземці. Робітники з місцевих були зайняті на допоміжних і підсобних роботах. Умови праці українців були нестерп-

ними. Як писав один з польських громадських діячів того часу, центр нафтовидобування Борислав представляв собою «*галицьке пекло... образ нужди, визиску і беззаконня*». Тяжкі соціальні умови в Бориславі Іван Франко змалював у повісті «Борислав сміється».

Свідчать документи

Промисловість Східної Галичини, Буковини і Закарпаття за рівнем концентрації підприємств (1902 р.)

Типи підприємств за кількістю працівників	Кількість підприємств	Відсоток
1 особа	85 943	63,76
2 –5 осіб	45 150	33,5
6– 10 осіб	2 232	1,65
11 20 осіб	812	0,6
21–50 осіб	391	0,29
51–100 осіб	150	0,11
101–300 осіб	81	0,06
301 і більше осіб	35	0,03
Разом	**134 794**	**100**

Як наведене джерело характеризує розвиток промисловості і західноукраїнських землях? Порівняйте його з промисловим розвитком Наддніпрянської України.

Нафтова промисловість повністю належала іноземцям. Іноземний капітал приваблювала дешева робоча сила і багата сировина. Місцевому капіталу належало лише 12 % ринку нафти. Але переробка нафти відбувалася за межами Галичини. Головним чином там само вона й реалізувалася, там залишалися і головні прибутки.

Друге місце після нафтовидобування посідала деревообробна промисловість. Галичина була також одним з основних експортерів лісу на європейські ринки.

Розвиток промисловості позначився і на інтенсивному будівництві залізниць. Напередодні Першої світової війни мережа за-

Верстат-гойдалка («кивак») у Східниці (*сучасне фото*)

1. Поміркуйте, чому промисловість Західної України розвивалася нерівномірно.
2. Чому, на вашу думку, нафтова промисловість контролювалася іноземним капіталом?

лізниць у Західній Україні була у півтора рази густішою, ніж на Наддніпрянщині.

Світова економічна криза початку XX ст. охопила й Західну Україну, особливо нафтодобувну промисловість. Спад виробництва викликав об'єднання дрібних підприємств у крупні монополії. В 1912 р. іноземні фірми об'єдналися в один великий **концерн** (тип монополій, коли об'єднувався весь виробничий процес), який контролював 78 % нафтодобування і нафтопереробки, 86 % нафтосховищ і транспортних засобів.

Але подолати кризові явища так і не вдалося. Після короткого пожвавлення, напередодні Першої світової війни промисловість знову зазнала кризи.

Виконайте онлайн-вправу «Індустріальна модернізація України у першій половині XIX ст.»

Поміркуймо!

На думку австрійського історика А. Каппелера, модернізація України послаблювала український рух, оскільки більший доступ до її реалізації мали ті верстви суспільства, серед яких етнічні українці становили меншість. Чи погоджуєтесь ви з цією думкою? Який вплив справила модернізація на творення української нації?

2. МОНОПОЛІЗАЦІЯ ПРОМИСЛОВОСТІ

Монополії почали створюватися у Наддніпрянщині наприкінці XIX — на початку XX ст. великими підприємцями і банкірами з метою подолання кризи перевиробництва, які систематично повторювалися в умовах вільної конкуренції.

Найпоширенішою формою монополій на початку XX ст. були **синдикати** — угоди самостійних власників підприємств про спільний продаж продукції через сумісно організовану систему збуту. Ще наприкінці XIX ст. виник цукровий синдикат. У 1902 р. був засно-

1. Роздивіться карикатуру. Як автор змальовує монополію у різних сферах життя? Що може контролювати монополіст окрім сектору промисловості?
2. Поміркуйте, які наслідки монополізації промисловості можна віднести до позитивних, а які — до негативних?

ваний синдикат металургійних підприємств «Продамет». У 1903 р. виник синдикат «Продаруд» (для продажу руди). Синдикат «Продвугілля» об'єднав 75 % видобутку вугілля в Донбасі.

Визначте за картою, в яких регіонах на українських землях на початку XX ст. існували промислові монополії. Укажіть райони розміщення іноземного капіталу.

Свідчать документи

Із тексту угоди між металургійними заводами України про розподіл між ними замовлення на рейки (1900 р.)

1900 року лютого 15 дня ми, ніжчепідписані товариства — Новоросійське, Брянське, Південно-Російське Дніпровське, Бельгійське і Донецьке, уклали між собою угоду з метою розподілу між заводами, що беруть участь пропорційно їхній виробничій спроможності, усіх замовлень рейок як для казенних, так і для приватних парових доріг..

1. Розподілу між заводами підлягають усі одержані до 1 січня 1900 р. для казенних і приватних залізниць замовлення... при цьому участь кожного з товариств, які домовилися, визначається...: Новоросійському товариству 29,5 %, Брянському — 25, Південно-Російському Дніпровському — 18, Бельгійському — 15,5, Донецькому товариству — 12.

2. Мета цієї угоди полягає у тому, щоб кожне товариство, яке в ній бере участь, одержувало замовлення відповідно встановленого п.1 розподілу...

Чим, на вашу думку, було викликано підписання цієї угоди? Яку тенденцію розвитку української промисловості відображає наведене джерело?

Поява монополій справила суперечливий вплив на життя. З одного боку, вони послаблювали руйнівний вплив циклічних промислових криз. З другого боку, монополії часто штучно підтримували дефіцити на товари й підвищували ціни на них.

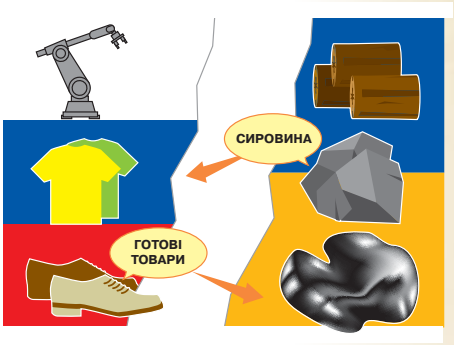

1. Як можна охарактеризувати ставлення російського уряду до промислового потенціалу українських земель? За схемою опишіть ситуацію, що склалася.
2. Яку вигоду отримувала Російська імперія використовуючи у своїх інтересах українську сировину та збут товарів власного виробництва?

Економічну кризу 1900–1903 рр. замінила депресія (застійне становище), яка тривала до 1909 р. Після депресії розпочалося бурхливе промислове піднесення, яке продовжувалося до початку Першої світової війни в 1914 р. Різко виріс попит на промислові товари. Це дало поштовх для подальшого розвитку важкої промисловості. Порівняно з 1900 р., виробництво чавуну в 1913 р. збільшилося вдвічі, а видобування вугілля — у 2,3 раза. Швидко розвивалася харчова промисловість, зокрема, виробництво цукру, борошна, спирту.

Але істотних змін у структурі промислового виробництва не відбулося. *Україна зберегла всі риси аграрно-сировинного придатка центральних губерній Російської імперії*. Майже половина загального обсягу промислової продукції України в 1913 р. вироблялася в гірничій, вугільній, металургійній і харчовій промисловості.

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак

Позитивні наслідки індустріалізації для України могли б бути більшими, якби цьому не перешкоджала політика імперського уряду. Україна не була колонією Росії у точному розумінні цього слова, оскільки за багатьма економічними показниками українські губернії випереджали центральні російські землі. З іншого боку, Росія розглядала українські землі як частину «исконно русской» метрополії. Тому вона прагнула якнайшвидше асимілювати місцеве населення та зінтегрувати його політично. Таке ставлення Росії до України не відповідає загальній схемі відносин між метрополією і колонією.

Спираючись на додаткові джерела інформації, аргументовано підтвердьте або заперечте думку історика. Проведіть дискусію на тему: «Чи була Україна XIX — початку XX ст. колонією?»

Українців серед буржуазії було мало. До того ж тривалий час їх характеризували однобічно, представляли експлуататорами, яких цікавить лише зиск. Характерна назва однієї з п'єс М. Кропивницького «Глитай, або ж Павук» — були й такі. Але найкращі представники українських торговельно-промислових кіл чимало робили для забезпечення нормальних умов життя і праці своїх робітників, підтримували національні науку й культуру. Зокрема, у цій благородній справі виділялися цукрозаводчики.

Так, зі старовинного козацького роду походили підприємці **Терещенки** з Глухівщини. Артем Терещенко був власником багатьох цукрових заводів, зокрема, найбільшого в Україні у Хуторі-Михайлівському (нині Сумська область). Справу А. Терещенка продовжили сини — Микола і Федір. Микола Терещенко був відомий меценат, віддавав значні кошти на будівництво й утримання закладів освіти, культури, охорони здоров'я, матеріально допомагав діячам української культури. Так, лише на потреби відкритих у Києві школи та спеціалізованих класів, у яких діти з родин різних станів вивчали торговельну справу, він у 1896 р. пожертвував 100 тис. крб. У цілому на благодійні цілі Терещенко віддавав мільйони карбованців.

Рід Терещенків (*блок поштових марок України, 2014 р.*)

Зчитайте QR-код і перегляньте анімацію «Цукрові королі Терещенки». За допомогою додаткових джерел інформацію напишіть коротке есе на тему: «Перші українські промисловці-меценати. Внесок в українську економіку та культуру».

Благочинністю славилася родина цукрозаводчиків **Харитоненків**, походженням із селян-чумаків. Зокрема, Іван Харитоненко (1820–1891 рр.) збудував і утримував дитячий сиротинець, будинок медичного факультету й студентський гуртожиток Харківського університету, церкву в рідному селі на Сумщині тощо.

Із козацького роду вийшли цукрозаводчики брати Платон і Василь **Симиренки**. Молодший з братів, Василь, протягом 40 років відрахо-

вував десяту частину прибутків на потреби української культури. На Черкащині він заснував один з кращих українських народних театрів. Після смерті мецената його маєток ціною близько 10 млн крб перейшов згідно із заповітом «на культурні потреби» українського народу.

Старший брат Платон Симиренко (1821–1863 рр.) дружив з Т. Шевченком. У 1860 р. виділив кошти на видання «Кобзаря», згодом активно розповсюджував серед дітей букварики, які склав Т. Шевченко. Захопившись садівництвом, він почав селекційну роботу, яку продовжив його син Левко Симиренко (1855–1920 рр.). На Всеросійській виставці у 1890 р. Левко отримав найвищу премію і став офіційним «королем садівництва».

3. РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Незважаючи на успіхи в розвитку промисловості, типовим мешканцям України на початку XX ст., як і раніше, був селянин. У сільському господарстві було зайнято понад 80 % населення України. Землеробство залишалося відсталим, ручна праця переважала, продуктивність була низькою, доходи селян — незначними. Більшість сільських жителів була неписьменною. *На початку XX ст. селянське господарство залишалося значною мірою натуральним*. У хаті взимку ткали полотно, з якого шили одяг; він сам або на його замовлення сусід виготовляв потрібний дерев'яний реманент, у сільській кузні — потрібні металеві товари. Селяни прагнули обходитися тим, що виробляли самі або виготовлялося в межах села. Будинки і господарські споруди нерідко будували без жодного цвяха.

Модернізація села стримувалася великим поміщицьким землеволодінням — залишком кріпосницького минулого. *Велике землеволодіння породжувало селянське малоземелля*. Мільйони селянських господарств України перебували на межі розорення або перетворювалися на безземельні. Землі для створення ефективного фермерського господарства у більшості селянських сімей не вистачало. Треба було йти в найми до поміщика, працювати там з ранку до ночі або орендувати в нього додаткову площу. Але, обробляючи орендовану (не свою) землю, селянин не турбувався про збереження її родючості.

Однак, долаючи перепони, модернізація все ж поширювалася. Зокрема, її проявом була **диференціація (розшарування) селянства**. Прикметою модернізації сільськогосподарського виробництва також була **спеціалізація окремих районів**, яка на початку XX ст. посилилася. Окремим поміщикам вдалося модернізувати свої маєтки, перетворивши їх на високопродуктивні господарства.

Роздивіться схему. Які наслідки мала модернізація сільського господарства і промисловості для українських земель? Які з них можна назвати позитивними, а які — негативними?

Провідну роль у сільському господарстві України відігравало вирощування зернових, особливо озимої пшениці. На початку XX ст. на українських землях збирали більше ніж 75 % загальноімперського врожаю цієї культури. Мільйони пудів зерна вивозили за кордон через морські порти на Чорному й Азовському морях. Україна на початку XX ст., як і раніше, залишалася «житницею Європи».

Набагато слабкішими модернізаційні процеси були у сільському господарстві Західної України. В структурі економіки регіону воно займало близько 70 %. Більша частина земель була власністю поміщиків, які до того ж не були українцями. На селі залишалось багато слідів кріпосницьких відносин. Заможні селяни, що пристосувалися до ринкових умов становили лише 10 %. Становище решти селян було надзвичайно тяжким — кабальні форми визиску, нестача землі, мізерна плата за 17–18-годинний робочий день. Примітивне селянське господарство переживало гостру кризу.

4. КООПЕРАТИВНИЙ РУХ

Важливим чинником модернізації сільського господарства була діяльність кооперативів.

Поява **кооперативного руху** стала відповіддю на нагальні потреби розвитку селянського господарства. Успішне його ведення в умовах ринку вимагало від селянина не лише важкої щоденної праці — від зорі до зорі, а й економічної кмітливості. Недостатньо було щось виростити. Потрібно було ще й вигідно продати, щоб потім закупити сільськогосподарський реманент або високоякісне елітне зерно для посіву, цвяхи, сірники і ще багато вкрай потрібного для життя в селі.

Селянський попит породжував і пропозицію. До сіл наїжджали цілі ватаги перекупників і торговців, які пропонували розв'язати селянські проблеми, готові були видати їм позику (кредит), допомогти покласти вільні гроші в банк. Часто всі ці послуги пропонував місцевий поміщик або односельчанин, якому поталанило вибитися в багатії. Але майже в усіх випадках це були грабіжницькі операції, які підривали і без того слабке селянське господарство.

Частково вихід із цього глухого кута знайшли у створенні сільськогосподарських спілок — **кооперативів.** Цей шлях селянам підказала молода українська інтелігенція — вихідці з села, які добре знали проблеми і запити селянства й були щирими у прагненні допомогти їм. На початку XX ст. у Наддніпрянській Україні діяли сотні кооперативів.

Кооперативи допомагали організувати збут готової продукції та кредитування господарської діяльності й цим обмежити вплив на них міських перекупщиків і лихварів. У Наддніпрянщині стали створювати **сільськогосподарські спілки.** В 1914 р. у Наддніпрянській Україні діяло 3 тис. спілок, за цим показником вона посідала перше місце в Російській імперії. Для координації діяльності спілок у Києві і Вінниці були засновані **Союзи споживчої кооперації.** Але російській уряд вбачав у кооперативному русі загрозу економічній цілісності імперії, тому докладав зусиль для гальмування розвитку української кооперації.

У Західній Україні кооперативи часто засновували просвітяни, які

Бочки з експортною олією перед станцією у Львові
(*фото початку XX ст.*)

1. Чому кооперативи були важливими для зміцнення матеріального становища українського селянства?
2. Поміркуйте, чому кооперативні спілки існують і в сучасній Україні?
3. Чим можна пояснити популярність кооперації серед підприємців?

творили осередки українського життя. Зокрема, на початку XX ст. виникли «Союз молочарських спілок», «Союз для збуту худоби» та інші об'єднання. В 1911 р. на базі 30 кооперативних об'єднань постав великий «Сільськогосподарський крайовий союз торговельних спілок». Центром, який керував кооперативним рухом, став утворений у 1904 р. «Ревізійний союз українських кооперативів». Кооперативний рух, зініційований національно свідомою інтелігенцією, зміцнив матеріальне становище багатьох тисяч українських селян, стримав процес їхнього розорення і перетворення в найманих робітників. Фінансова допомога, яку надавали кооперативи селянам, дала змогу їм вистояти у боротьбі за землю як з польськими поміщиками, так і з польськими селянами, які переселялися на західноукраїнські землі та прагнули там закріпитися.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Утворіть логічні пари.

1 І. Харитоненко	**А** Пожертвував 100 тис. карбованців на освітні потреби для шкіл м. Києва
2 В. Симиренко	**Б** Виділив гроші на видання «Кобзаря»
3 П. Симиренко	**В** Утримував сиротинець
4 М. Терещенко	**Г** 40 років відраховував десяту частину прибутку на потреби української культури

2. Впорядкуйте послідовність.

Утворення «Сільськогосподарського крайового союзу торговельних спілок» → Світова економічна криза → Виникнення синдикату «Продаруд» → Заснування синдикату «Продамет»

Обговорюємо в групі

Проаналізуйте причини та наслідки створення кооперативів на українських землях. Яку роль у кооперативному русі відіграла українська інтелігенція? В малих групах обговоріть і визначте позитивні наслідки утворення кооперативів для українського села.

Мислю творчо

Напишіть коротке історичне есе «Проблеми і досягнення сільського господарства початку XX ст. на шляху до модернізації».

§40 Політизація та радикалізація українського національного руху

Пригадайте основні течії суспільно-політичного руху у Наддніпрянщині і Галичині в XIX ст. Назвіть відомих діячів українського національного руху.

1. СТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКИХ, ПОЛЬСЬКИХ І ЄВРЕЙСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Модернізація супроводжувалася загостренням соціальних суперечностей. Ринкові відносини посилювали соціальне розмежування в суспільстві. Як наслідок, загострювалися суперечності між капіталістами та робітниками. Не зникали також антагонізми між селянами і поміщиками. Самодержавний устрій Російської імперії сприймався в освічених верствах населення, які були обізнані зі становищем у передових країнах Західної Європи і США, як ганебна відсталість. Загальне незадоволення в країні наростало.

Загострення соціально-економічних суперечностей викликало активізацію політичних процесів у Наддніпрянській Україні. Представництво всіх соціальних і національних груп населення шукало шляхи для поліпшення свого життя.

Як і раніше, на початку XX ст. українські губернії залишалися ареною діяльності загальноросійських політичних організацій, які вважали Україну частиною Росії. Це Російська соціал-демократична робітнича партія (РСДРП), яка в 1903 р. розкололася на більшовиків — радикальних революціонерів, і меншовиків — поміркованих соціал-демократів.

Розгляньте схему. Визначте, чого прагнули досягти більшовики та меншовики. У який спосіб, на вашу думку, ці політичні сили могли б закріпитися в Україні?

Наприкінці 1901 — на початку 1902 р. у Росії було створено **партію російських соціалістів-революціонерів (есерів).** Ця партія намагалася обстоювати інтереси селян і взяла багато з тактики народників. Зокрема, вона широко застосовувала революційний терор. Чимало прихильників есерівської партії було в Україні.

Незадоволені самодержавним режимом, деякі представники російської буржуазії, поміщиків та інтелігенції мріяли про ліберальне реформування Росії, перетворення її на конституційну монархію. Російські ліберали прагнули знайти й знаходили прихильників в Україні. Але до 1905 р. своєї партії вони не мали. У Росії існувала заборона на політичні партії, яку ліберали боялися порушити.

Національному питанню загальноросійські політики особливої уваги не приділяли. Усі вони стояли на позиціях збереження єдиної Російської держави. Україну вони вважали невід'ємною частиною Росії. Щоправда, соціал-демократи формально визнавали «право націй на самовизначення», хоча «революційно доцільним» вони вважали велику унітарну державу. Це викликало негативне ставлення до них представників українського визвольного руху.

Історичні подробиці

Іван Франко: «Російський соціал-демократизм являється далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержавство і російська цензура. Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичної сили і...в'яже руки, то соціал-демократизм краде душі, наповнює їх пустими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідному ґрунті».

Як і в попередній період, у Наддніпрянській Україні продовжували діяти польські громадські й політичні об'єднання. Палким бажанням поляків було відродження незалежності, причому більшість польських політиків схилялася до ідеї історичної Польщі, тобто в кордонах до 1772 р., коли почалися розподіли Польщі.

Думки істориків

Український історик Іван Лисяк-Рудницький

Польська політична думка брала за вихідну точку передподілову Річ Посполиту, в якій корпоративна єдність шляхетської верстви ототожнювалася з єдністю нації. Така постанова робила примирення з ідеєю окремої української нації надзвичайно важким для поляків. Заява. Що русини становлять націю, у принципі наділену рівними правами з поляками, здавалася їм абсурдною. Звідси — закорінена польська схильність пояснювати український рух як чужоземну «інтригу»: австрійську, російську, або пізніше прусську.

Чим, на вашу думку, пояснювалась конфронтація між українським і польським політичними рухами?

На арену політичного життя наприкінці XIX — на початку XX ст. виступили **євреї** — третя за чисельністю після українців і росіян етнічна група України. Серед єврейської громади були прихильники різних політичних течій, у тому числі й соціалісти, які ще наприкінці XIX ст. створили **Загальний єврейський робітничий союз або Бунд.**

2. СТАНОВЛЕННЯ І ПРОБЛЕМИ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Неодмінний супутник і важлива складова суспільної модернізації — формування нації. Найбільшою проблемою національно-визвольного руху на підросійській Україні була цілковита несформованість української нації. Існував суттєвий розрив між суспільно-культурним розвитком Західної і Наддніпрянською Україною. Якщо в Галичині українська інтелігенція та її політичні партії зуміли мобілізувати суспільство на культурне будівництво модерної України, то у Східній Україні цього добитися практично цілковито не вдалося через заборони і поліційні переслідування інакодумців в Росії.

У цьому зв'язку треба дивуватися ініціативності, працьовитості і відданності ідеї національного відродження тих одиниць з української інтелігенції, які рухалися всупереч обставинам, попри нагінки, репресії з боку російської влади, і вперто та цілеспрямовано рухали корабель українського визвольного руху вперед.

Націотворення охопило всі регіони України — Лівобережжя, Правобережжя, Південь, Західну Україну. Твори зачинателів і класиків української літератури з Наддніпрянщини, Галичини, Буковини і Закарпаття поширювалися по всій Україні, їх читачами були не лише представники привілейованих верств: поступово письменники пробивалися зі своїми творами до селянства. Українська культура була потужним чинником формування нації.

1. Розгляньте хмарку слів. Поміркуйте, що об'єднувало українців, які жили у різних регіонах.
2. Запропонуйте власну хмарку слів на тему українського націотворення. Аргументуйте її форму та зміст.

Думки істориків

Український історик Іван Лисяк-Рудницький

… Поява сильної та динамічної спільноти у Галичині наклала відбиток… на українські землі в Росії. Так сформувалась концепція Галичини як «українського П'ємонту: маленького краю з великою місією, покликаного стати географічною базою і плацдармом визвольної боротьби всього українського народу. Для українського національного руху в Галичині 25 років перед вибухом Першої світової війни були періодом неухильного просування на всіх фронтах. Один з тогочасних польських публіцистів влучно охарактеризував такий розвиток подій як «українське завоювання». Завоювання було перш за все внутрішнім і полягало у проникненні в широкі маси українців модерної національної свідомості. Це досягалося через постійно розширювану мережу народних товариств: освітніх, професійних, господарських, напіввійськових та ін. Участь у таких товариствах… давало селянам нове почуття людської гідності…

Як ви розумієте визначення «український П'ємонт»? Чому, на вашу думку цю роль виконувала саме Галичина?

Модернізаційні процеси XIX — початку XX ст. привели до економічного зближення Лівобережної, Правобережної і Південної України. Ринкові відносини зв'язували воєдино різні частини України і створювали економічні підстави для становлення і консолідації (зміцнення, згуртування) української нації.

Але на шляху становлення і консолідації української нації стояли істотні перепони.

Перебування у складі імперій спотворило соціальну структуру України. Корінне населення було мало представлено в торгівлі, промисловому виробництві, фінансах. Серед промислових робітників в Україні переважали росіяни. Великі міста залишалися неукраїнськими, на відміну від села, де жило українське населення. Між містом і селом існував глибокий соціальний і культурний розкол. До того ж місто було більш модернізованим, ніж село. Корінне населення (переважно сільське) за рівнем освіченості стояло нижче від представників національних меншин (переважно міських жителів). Це гальмувало процес становлення української нації, адже для пробудження почуття належності до нації потрібний певний рівень освіченості.

Поміркуймо!

Подумайте, чому для пробудження почуття належності до нації необхідним є певний рівень освіченості населення. Пригадайте, яким був рівень освіченості серед українського населення наприкінці XIX століття.

Перебування у складі імперій затримувало формування нової національної еліти, адже освічені українці мусили вибирати між своєю Батьківщиною та імперією. Досить поширеним явищем серед українців, особливо вихідців із дворянського середовища, було поєднання відданості імперії з любов'ю до України. Щоправда, любов ця часто обмежувалася милуванням чарівною природою краю, його м'яким кліматом і обдарованим народом. Україна сприймалася як частина імперії (Малоросія), а не як колишня держава, яка має перспективу відродження. Такий стан людини називається **подвійною (інколи малоросійською) лояльністю.**

Думки істориків

Український історик Іван Лисяк-Рудницький

Слід наголосити на одній важливій різниці між середньосхідною Україною та Галичиною. В Галичині лінія, що розділяла поляків та українців була чітка і ясна... Треба було бути або поляком, або українцем, але не обома відразу. Тим часом російсько-українська диференціація залишалася хисткою і часто розпливчастою.... Участь у російській політичній і культурницькій діяльності не виключала існування залишкової української свідомості. Однак поширення таких гибридних форм національної ідентичності вказувала на те, що українському рухові було ще далеко до осягнення своєї мети.

Чому, на вашу думку, подвійна ідентичність є загрозливою для існування нації? Чи існує таке явище в сучасній Україні?

Але труднощі на шляху націотворення можна було подолати. Продовження модернізації відкривало можливості для консолідації української нації, згуртування воєдино окремих її частин, котрі проживали в різних регіонах України.

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак

Прийняття цих рішень засвідчило повну перемогу ідеї **соборності — політичної і культурної єдності українців у складі Російської і Австро-Угорської імперій**. Але на шляху реалізації цієї ідеї стояло багато перешкод, і не всі вони були пов'язані з політичною роз'єднаністю українських земель. Кордон між підросійською і підавстрійською Україною відповідав відмінностям у віросповіданні, мові, звичаях між двома гілками українського народу. Ці відмінності ще більше посилювалися розходженням політичних програм і соціального складу національних рухів серед наддніпрянських і галицьких українців. Відмінності між галичанами і наддніпрянцями були настільки суттєвими, що сучасні дослідники говорять навіть про існування двох «субнацій». Ця проблема ускладнювала консолідацію українського руху. У 1906 р. Михайло Грушевський

застерігав своїх земляків, що якщо вони не докладуть свідомих зусиль, то наддніпрянські і галицькі українці можуть стати двома окремими націями, подібно до того, як сталося з сербами і хорватами.

Загалом легко зрозуміти, чому українці в Російській імперії не стали росіянами, а русини в Австро-Угорській імперії не перетворилися на поляків, австрійців чи угорців. Значно важче пояснити, чому українці обабіч російсько-австрійського кордону вирішили, що вони становитимуть одну націю. Одного тільки посилання на спільність етнічної основи не досить... — можна знайти чимало прикладів, коли різні нації творилися на одній етнічній основі, як-от серби і хорвати чи німці і австрійці. Вирішальне значення мала спільна згода обидвох еліт — наддніпрянської і галицької — творити спільну націю. Це був цілком свідомий вибір...

1. Чи могли, на вашу думку, наддніпрянські і галицькі українці утворити окремі нації? Чому цього не сталося?
2. Як ви розумієте ідею соборності? Яке значення вона має в сучасній Україні?

Думки істориків

Український історик Роман Шпорлюк

По-перше, Україна мала культурні ресурси, які уможливили змагання культурно збіднених та соціально дискримінованих русинів Галичини з польською культурою, суспільством і політикою. По-друге, приєднавшись до України, українці ставали членами нації, що була більшою за польську. Не випадково вони називали її «Великою Україною». Без неї їхня нація була б розміром з словацьку або литовську. Мабуть, власне це почуття, що давало найкращу надію на виживання в умовах польського панування, робило можливим для греко-католиків Галичини об'єднуватись з православними східняками проти католиків-поляків.

Чому, на вашу думку, галицькі українці погодились прийняти національно-культурну модель, яка була вироблена у Наддніпрянській Україні?

3. САМОСТІЙНИЦЬКА І АВТОНОМІСТСЬКА ТЕЧІЇ У НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ

Наприкінці XIX — на початку XX ст. відповідно до загальноєвропейських тенденцій, в українському визвольному русі формувалися різні течії, які виражали настрої й економічні інтереси різних верств суспільства. Старше покоління інтелігенції продовжувало перейматись одним питанням — ліквідацією Емського указу та скасуванням мовних заборон. Культурництво маскувало слабкість українського руху.

Нові, більш складні й масштабні завдання вимагали й вищого рівня його організації. Роль керівника руху вже не могли виконувати

об'єднання типу гуртків, якими до того часу були Українські громади, загальна чисельність яких впала до 438 осіб. Досвід Західної Європи показував, що вищий рівень могли забезпечити політичні партії.

У 1897 р. на з'їзді українських громад у Києві було створено **Загальну українську організацію (ЗУО)** на чолі з В.Антоновичем та О.Кониським. Оголошувалась мета: «Об'єднати усіх свідомих українців для боротьби за національні права українського народу». У цю організацію увійшли люди з різними поглядами на соціально-політичне майбутнє України, тому на початку ХХ ст. у її середовищі сталося розмежування. Першими з неї вийшли соціалісти і націонал-радикали, зокрема члени «Братства тарасівців». У лютому **1900 р.** вони об'єдналися в **Революційну українську партію (РУП) —** першу українську національну партію. Символічно, що її лідером став **Дмитро Антонович** — син ідеолога Київської Громади, професора київського університету Володимира Антоновича. Це само по собі вказувало на спадкоємність української традиції. Її програмним документом стала брошура **«Самостійна Україна»**, яку написав молодий адвокат **Микола Міхновський у 1900 р.** Брошура «Самостійна Україна» починається з оцінки міжнародного становища, яке характеризується як початок епохи «боротьби націй» — повстань проти іноземного панування і назріваючого воєнного конфлікту між європейськими імперіями. Історичний прогноз щодо неминучої світової війни, краху імперій і епохи національних революцій, які охоплять усі континенти і супроводжуватимуться появою нових незалежних держав, блискуче виправдався у ХХ ст.

Брошура Міхновського «Самостійна Україна» (*видання 2002 р.*)

У своїх записах М. Міхновський запитував «Чи можемо зрівняти війну, пошесть… із оцим масовим відступництвом інтелігенції?» Поміркуйте, про яке «відступництво» говорить автор. Чому М. Міхновський вважав, що частина української інтелігенції зраджувала інтереси українського народу?

Далі Міхновський характеризує становище українського народу як «зграбованої нації» і доводить, що таке становище не може бути визнане за нормальне. Природним, справедливим для нього є інше — коли народ має умови для «нічим необмежованої змоги всестороннього розвитку духовного і осягнення найліпшого матеріального гаразду». Перебування у складі держави іншого народу забезпечити ці умови не зможе. ***Звідси простий і переконливий висновок: «Державна само-***

стійність є головною умовою існування нації, а державна незалежність — національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин».

Свідчать документи

З праці М. Міхновського «Самостійна Україна» 1900 р.

Часи вишиваних сорочок, свити та горілки минули і ніколи вже не вернуться....Українська інтелігенція стає до боротьби за свій нарід, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні, і вона виповнить свій обов'язок. Вона виписує на своєму прапорі слова: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ»... Наша нація ступила на новий шлях життя, а ми мусимо стати на її чолі, щоб вести до здійснення великого ідеалу...Усі, хто на цілій Україні не за нас, ті проти нас. Україна для Вкраїнців, і доки хоч один ворог-чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружія... І пам'ятаймо, що слава і побіда — се доля борців за народну справу. Уперед!

Як наведене джерело відображає процес політизації українського руху? Чи погоджуєтесь ви з автором? Відповідь аргументуйте.

Постать в історії

Міхновський Микола (1873-1924) — ідеолог і основоположник українського самостійництва, адвокат, публіцист.

Ю. Коллард «Спогади з минулого»: «Міхновський був одним з перших самостійників, відвертий і безкомпромісовий. Своїх поглядів тримався непохитно аж до своєї трагічної смерті.... Саме Міхновський спричинився до цілковитого відірвання нашої харківської молоді від політичного українофільства та етнографізму й показав нам певні шляхи... до революційного українського націоналізму.»

Є. Чикаленко «Щоденник»: «Занадто «щирий» Міхновський раз у раз шкодить українському національному відродженню в Харкові, бо він не приваблює обмосковлених українців до українства, а відлякує їх».

П. Скоропадський «Спогади»: «Усі мені говорили, що з цією зарозумілою людиною важко знайти спільну мову... Особисто на мене він не справив такого враження, якщо вважати його вкрай шовіністичного українського напряму, який йому все псував. У соціальному відношенні й він і його партія були мені завжди симпатичні. Ця партія... перейнята не теоретичними гаслами, а прагне приступитися до справи».

Чому, на вашу думку, постать Міхновського сприймалася тогочасними політиками неоднозначно? У чому полягає значення Міхновського для українського руху?

РУП не була марксистською партією. У ній завдання соціального звільнення народу пов'язувалося із національним звільненням українців. Для засновників партії головним було не панування соціалізму, до чого прагнула будь-яка марксистська програма соціал-демократичних партій, а передусім звільнення України з-під імперського ярма. Бо саме він визнавався причиною усіх інших національних проблем: браку соціального статусу, заможності, культурної і освітньої відсталості.

Братство тарасівців, Харків (*фото 1891 р.*)

Учасник Братства тарасівців І. Липа був засуджений за статтею «відторгнення Малоросії від Великої Росії». Про які погляди братчиків свідчить застосована до І. Липи стаття?

Отже, і сама РУП була не стільки єдиною силою заснованої на ґрунті певної ідеології, скільки сполученням різних ідейних напрямів, об'єднаних ідеєю побудови самостійної України. Згодом серед частини членів партії виникла незгода із самостійницьким курсом. Поширювалася думка, що слід домагатися автономії у складі Російської держави, а самостійність — далекий ідеал, про який поки що всерйоз немає сенсу й говорити.

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації підготуйте та проведіть у класі дискусію на тему: «Самостійна Україна» М. Міхновського — політична програма чи політична фантастика?

Противники самостійності, очолювані М. Меленевським, вийшли з РУП та утворили **Українську соціал-демократичну спілку**, яка в 1904 р. приєдналася до РСДРП (меншовиків). Що ж до Міхновського і групи його прибічників, то вони стояли на своєму: **наприкінці 1901 — на початку 1902 р.** вони створили Українську народну партію (УНП), яка продовжувала відстоювати ідею самостійності України. Залишки РУП в **1905 р.** переродилася в **Українську соціал-демократичну робітничу партію** (УСДРП), яка стояла на позиціях автономії України. Лідером вже української соціал-демократії став не Д. Антонович, а **Микола Порш**.

Свідчать документи

З програми Української соціал-демократичної робітничої партії

… УСДРП вимагає:

1.демократичної республіки — у якій найвища державна влада…належить виключно одному виборному законодавчому зібранню народних представників

2.автономії України з окремою державною інституцією (сеймом), якому належить право законодавства у внутрішніх справах населення тільки на території України

3.загального, рівного, прямого виборчого права з таємним голосуванням для кожного громадянина старше 20 років

4.народного законодавства

6.права кожної нації на культурне і політичне самоопределення

7широкого самоврядування місцевого і крайового для всього населення держави

11.знищення всяких привілеїв класів, верств, походження, статі, релігії й нації

12.рівноправності всіх мов у школах, судах,…громадських і державних інституціях

Проаналізуйте основні програмні положення УСДРП. Дайте їм власну оцінку.

До РУП і УНП (а пізніше — УСДРП) увійшла, переважно, рішуче налаштована молодь. За оцінкою І. Лисяка-Рудницького тогочасні соціалісти-самостійники поєднували «форми спрощеного марксизму з наївно-романтичним патріотизмом», творили «тип революційного юнака з Комуністичним маніфестом в одній кишені і «Кобзарем» у другій».

Старші члени ЗУО, переважно ліберали, ухвалили в **1904 р.** рішення про створення **Української демократичної партії** (УДП). Програма ново-заснованої партії будувалася за зразком галицької Української народно-демократичної партії та ґрунтувалась на засадах лібералізму. Незабаром від українських демократів відкололася група радикалів (налаштованих більш рішуче, ніж демократи), яка утворила **Українську радикальну партію** (УРП).

Ці партії, їхні засновники та лідери — відомі громадські й культурні діячі **Євген Чикаленко** (1861–1929 рр.), **Борис Грінченко**, **Сергій Єфремов** (1876–1937) та ін. в національному житті також відстоювали політичну автономію України. Що ж до соціально-економічних перетворень, то, підтримуючи, як і соціалісти, ідею загальнонародної власності, вони при цьому вважали, що вилучення у приватних осіб власності все ж повинне супроводжуватися компенсацією тим, кому вона раніше належала. Українські демократи і українські радикали

віддавали перевагу змінам через проведення державою реформ, а не шляхом руйнівної боротьби між класами. Так відбулося формування ліберально-демократичної течії українського руху.

Постать в історії

Чикаленко Євген Харламович (1861—1929 р.) — громадський діяч, меценат, за фахом агроном. Народився в с. Перешори Херсонської губернії у багатій селянській сім'ї. Навчався в Харківському університеті, де вступив до української студентської громади. У 1884 заарештований за участь у гуртку «драгоманівців» і висланий до Перешорів. У 1894 переїхав до Одеси, в 1900 до Києва. Один із провідних членів «Старої громади» (з 1900), Української демократичної партії (з 1904) та Української демократично-радикальної партії (з 1905), засновник і фактичний голова Товариства українських поступовців. У 1897 в Одесі та згодом у Санкт-Петербурзі вийшли його популярні «Розмови про сільське хазяйство». Фінансував видання словника М. Комарова, газети «Селянин» (Львів), діяльність Академічного Дому (Львів), був видавцем єдиної україномовної щоденної газети в Російській імперії — «Громадська думка» (потім «Рада»).Йому приписують слова: ***«Україну любити треба не лише до глибини душі, а й до глибини власної кишені***», тому що свої статки витрачав на розвиток української справи Під час Першої світової війни жив у Фінляндії, Петрограді та Москві. Після лютневої революції 1917 повернувся в Україну, але активної участі в політичному житті не брав. У січні 1919 виїхав до Галичини.. З 1920 мешкав в Австрії. У 1925 став головою Термінологічної комісії Української сільськогосподарської академії в Подебрадах (Чехословаччина). Автор «Спогадів» (1925—1926 рр.) та «Щоденника» (1931 р.).

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Назвіть українські національні організації і партії та схарактеризуйте їх ідейні засади.
2. Поясніть, чим відрізнялася позиція автономістів від позиції самостійників.
3. Назвіть позитивні чинники українського націєтворення.
4. Назвіть труднощі на шляху українського націєтворення.
5. Виконайте онлайн вправу

Онлайн-вправа «Політизація національного визвольного руху»

Обговорюємо в групі

Об'єднайтеся в групи і порівняйте між собою оцінки істориками українського національного руху. Зробіть висновок — чому автономістський рух переважав над самостійницьким на початку XX ст.?

Мислю творчо

Уявіть себе учасником зібрання учасників організації:
— єврейського національного руху;
— російського руху;
— українського руху (автономістів або самостійників).

Підготуйте коротку промову до 1 хв щодо перспектив вирішення «українського питання» на початку XX ст. У промові відображайте позицію обраної вами політичної сили.

Український історик Іван Лисяк-Рудницький

Ми можемо зрозуміти, що означало панування федералістичної концепції в українській політичній думці: це була спроба знайти компромісний характер між національними й імперськими інтересами... Сила федералістичної концепції полягала у її відповідності об'єктивному станові українського народу до 1917 р. Було очевидно. Що поступ української національної справи залежить від еволюції Росії в цілому.

Канадський історик Іван-Павло Химка

Інтелігенція зробила націю і нація розпочала боротьбу за власну державу... За ідею української державності найперше почали боротися у Галичині, де конституція та наявність національно свідомого духовенства дозволяли перейти до описаної вище схеми розвитку. Де ж такого розвитку не було, як у підросійській Україні, українська інтелігенція не могла бачити дальше поза ідеєю федералізму, аж поки війна... не відкрила їм очі.

Український історик Ярослав Грицак

У цілому ж, як і в Австро-Угорщині, так і в Росії аж до Першої світової війни в політичних програмах національних рухів переважали вимоги автономії, а не самостійності. За винятком угорців, чий національний рух успішно завершився досягненням напівдержавного статусу в 1867 році, жодна політична група не вимагала повної політичної незалежності. Навіть у польському таборі після поразки революції 1848 р. і повстання 1863-1864 рр. головною метою була політична автономія. У Російській імперії лише фінський національний рух досяг певної автономії, хоча вона мала скоріше регіональний, а не національний характер. Серед інших національних рухів лише литовський висунув вимогу політичної автономії під час революції 1905 року.

§41 Наростання політичної напруженості

Визначте основні проблеми розвитку Російської та Австро-Угорської імперій на початку XX ст. Які обставини загострювали політичну ситуацію в Україні сильніше, ніж в інших регіонах обох імперій?

1. ПОДІЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 рр. В УКРАЇНІ.

У 1905–1907 рр. Російська імперія стала ареною демократичної революції. Не погоджуючись на проведення вкрай необхідних соціально-економічних і політичних реформ, царський режим зробив цю революцію неминучою. При цьому майже все, що піднімало на революцію населення Росії, підштовхувало на виступ проти влади й українців.

Як і в Росії, в українських губерніях економічний розвиток не супроводжувався поліпшенням життя більшості населення. Малоземелля і безземелля, необхідність працювати на кабальних умовах на поміщиків збурювали проти влади селянство чорноземних українських губерній навіть більше, ніж малородючих губерній Росії.

Низька заробітна плата, недосконале фабрично-заводське законодавство, яке не захищало робітників від свавілля капіталістів, спричинили гостре їх незадоволення в усіх регіонах імперії. Зростав вплив західноєвропейського робітничого руху.

Робітники-українці, які працювали головним чином на малокваліфікованих роботах у відсталих галузях промисловості, прагнули до змін на краще не менше робітників-росіян, що були зосереджені в кам'яновугільній, металургійній та інших галузях промисловості й одержували дещо більшу заробітну плату.

Збереження в країні необмеженої влади царя, відсутність політичних свобод обурювали не лише українців, але й представників інших національних груп імперії.

Вимога прийняти конституцію об'єднувала навіть ті соціальні групи, які в усьому іншому були антагоністами — буржуазію і робітників.

Але в цій революції в українців та інших пригноблених народів імперії були і свої специфічні, національні інтереси. Українці, домагаючись задоволення своїх соціально-економічних інтересів, висували ще й національні вимоги. Перелік цих вимог був досить довгий — від забезпечення вільного розвитку української мови до відновлення у тій чи іншій формі Української держави.

Російська революція розпочалась у столиці імперії Петербурзі **9 січня 1905 р.** У цей день, на який припала неділя, було розстріляно велику демонстрацію робітників, що йшли до царських палат з намі-

ром вручити петицію з проханням поліпшити умови життя. В історію ця подія увійшла під назвою **«Кривава неділя»**. Розстріл остаточно розвіяв віру народу в «доброго царя». Події негайно перекинулися в українські губернії. Страйки протесту проти розправи над мирними демонстрантами в Петербурзі охопили великі підприємства України.

Кривава неділя (*художники — В. Пчелін, Войцех Коссак*)

Якими художніми засобами автори картин передають події «Кривавої неділі»? Подумайте, чому народний виступ відбувся саме в неділю.

У **червні 1905 р.** підняв повстання флагман Чорноморського флоту панцерник «Потьомкін», у багатонаціональному екіпажі якого переважали українці. Це був перший великий виступ на флоті й у збройних силах Російської імперії в цілому.

На боротьбу за землю піднімалися селяни. Якщо в першій чверті 1905 р. виступи селян проходили в окремих селах, то у квітні-червні вони поширилися на цілі райони.

9 січня 1905 р. Кіннота біля Певческого мосту затримує рух ходи до Зимового палацу

Поміркуйте, чому події в Петербурзі знайшли відгук на території українських губерній.

Свідчать документи

Постанова селянських зборів Сумського повіту Харківської губернії

Ми, селяни Сумського повіту Харківської губернії, що зібралися 29 травня 1905 р. в кількості близько 5 тис. чоловік, одноголосно ухвалили: теперішній самодержавний лад не може покінчити з тяжким і безвихідним становищем народу. Тому ми вимагаємо:

1.Негайного скликання Надзвичайних зборів, обраних загальною, рівною і таємною подачею голосів. Установчі збори негайно ж повинні вирішити питання: продовжувати війну чи ні, яким чином вирішити земельне питання...

2.Негайного звільнення всіх осіб, що постраждали через політичні і релігійні переконання

3.Свободи слова, друку, зборів, спілок і страйків...

А поки всі наші основні вимоги будуть задоволені, ми відмовляємось виконувати всі державні повинності, а саме: платити податки, податі, не поставляти новобранців та інше, оскільки ці повинності накладені на нас без нашої волі.

Які основні вимоги селян? Про що свідчить відсутність в документі національних вимог?

Восени 1905 р. революційний рух в імперії швидко став більш рішучим (радикалізувався). На ігнорування царизмом економічних вимог робітників і селян ті відповіли висуненням вимог політичних. Загальний політичний страйк, який у жовтні почався в центрі Росії, швидко поширився в Україну та паралізував її життя. Не маючи іншого виходу, царизм пішов на поступки. **17 жовтня 1905 р.** було опубліковано царський **Маніфест, який «дарував» народу політичні права й свободи і обіцяв скликання законодавчого органу — Державної думи.**

Свідчать документи

З Маніфесту про вдосконалення державного ладу від 17 жовтня 1905 р.

На обов'язок уряду покладаємо Ми виконання неухильної Нашої волі:

1. Дарувати населенню непорушні основи громадянської свободи на засадах чинної недоторканості особистості, свободи совісті, слова, зборів і союзів.

2. Не зупиняючи призначених виборів до Державної думи, залучити тепер до участі в Думі... ті верстви населення, які зараз зовсім позбавлені виборчих прав...

3. Установити як непорушне правило, щоб жодний закон не міг набути чинності без схвалення Державної думи і щоб виборним від народу забезпечена була можливість дійсної участі в нагляді за закономірністю дій поставленої від Нас влади.

Закликаємо всіх вірних синів Росії...допомогти припиненню цієї нечуваної смути та разом із Нами докласти всіх зусиль до відновлення спокою і миру на рідній землі.

Чому, на вашу думку, маніфест не став радикальним засобом для розв'язання існуючих в імперії проблем? Якими були його наслідки для українського суспільства?

Частину населення імперії ці поступки задовольнили. Це, головним чином, були заможні, ліберально налаштовані верстви населення. Вони створили політичні партії — **Конституційних демократів (кадетів), «Союз 17 октября» («октябристів»)** — і були готові до співробітництва з владою, сподіваючись на її демократичну еволюцію.

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак

Проголошення Жовтневого маніфесту викликало велике піднесення й збудило надії на лібералізацію політичної системи. Українські діячі через свою нечисельність і організаційну роздробленість виявились не готовими скористатися з політичних змін. Подібна ситуація склалася і в національних рухах поляків, євреїв, латвійців, литовців та естонців. Докорінна різниця між ними й українськими політиками, однак, у тому, що інші партійні поділи були просто результатом розходження політичних ліній. В українському ж випадку найбільшим антагонизмом було національне питання, а саме — чи взагалі потрібна окрема українська політика й українські партії. Ці дискусії паралізували український національний рух, і тому він не справляв політичного впливу на розвиток революційних подій 1905 р. Українські політики попросту не могли змагатися з краще розвинутими і чисельнішими російськими політичними партіями, що мали міцні позиції у великих містах — головних осередках революційного неспокою.

У чому відмінність між українськими політичними партіями і політичними партіями інших пригнічених народів Росії у 1905 р.? Розкрийте причини зазначених в тексті особливостей українського національного руху 1905 р.

Але заспокоїлися далеко не всі. Невдоволені обмеженням самодержавства, почали швидко організовуватися найбільш реакційні прихильники старого ладу — **«чорносотенці»**, які створили кілька політичних партій, найвпливовішою серед яких був «Союз русского народа». У багатьох містах чорносотенці організували єврейські погроми, що супроводжувалися масовими насильствами над євреями, яких звинувачували у ворожому ставленні до царя і до християн взагалі.

Селянство сприйняло Маніфест як дозвіл на захоплення поміщицьких земель. Більшовики, анархісти, частина меншовиків і есерів, радикальна інтелігенція скористалися оголошенням політичних свобод для організації масового повстання з метою захопити політичну владу. У листопаді–грудні 1905 р. такі повстання охопили багато міст в імперії, у тому числі і в Україні.

Як і влітку, восени 1905 р. особливу революційну активність проявили моряки. Найбільш потужним було повстання на головній базі Чорноморського флоту в Севастополі. Повстання почалося на крейсері «Очаків», до якого досить швидко приєдналися 12 бойових кораблів. Підтягнувши війська, влада 16 листопада придушила повстання. Менші за масштабом збройні виступи відбулися в інших гарнізонах. Загалом у виступах солдатів та матросів 1905 р. на території України брали участь приблизно 15 тис. військових. Але всі виступи було придушено, а їх організаторів і активних учасників засуджено, причому чимало їх було страчено.

Повстання на крейсері «Очаків»
(*художник — Л. Мучнік, 1940 р.*)

Подумайте, чому військові підтримували революційні події. Які ідеї вони могли сповідувати та яких змін прагнути?

Карикатура «Царизм топить у крові революцію»
(*з французького журналу 1908 р.*)

За допомогою додаткових джерел інформації, з'ясуйте, хто є головними героями карикатури. За допомогою яких образів автор карикатури зображує царизм та події революції?

Свідчать документи

Ухвала Миколаївської сільської громади Олександрівського повіту Катеринославської губернії про підтримку збройного повстання грудень 1905 р.

Миколаївська громада... доручила Миколаївській сільській управі передати цю відозву з ухвалою названої громади всім сільським громадам повіту з проханням... приєднатися до захисту народної свободи... і при цьому додається прохання про те, щоб громади посилали своїх

озброєних уповноважених на станцію Олександрівськ до будинку їдальні — в той же день, коли ця звістка стане відомою народу. Чим більше озброєних прибуде, тим буде краще.

З кінця 1905 р. революційний рух пішов на спад. Однак боротьба (страйки, селянські заворушення), поступово затухаючи, продовжувалась весь 1906 і першу половину 1907 р.

2. ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ГРОМАД У I ТА II ДЕРЖАВНИХ ДУМАХ. ДІЯЛЬНІСТЬ «ПРОСВІТИ»

Російська революція одним з найголовніших своїх завдань мала демократизацію суспільного життя. Але демократичні свободи у багатонаціональній країні передбачають ліквідацію обмежень у національно-культурній сфері й надання пригнобленим народам права самим вирішувати свою долю — залишатися у складі цієї держави чи будувати свою власну.

У 1905 р. національно-визвольна боротьба в Україні була ще малопомітною, якщо порівняти її з масовими соціально-політичними рухами, якими керували загальноросійські партії. У цих умовах українські партії вагалися: чи йти їм у революцію у складі відповідних російських партій спільним фронтом, сподіваючись, що після перемоги будуть задоволені національні вимоги українців, чи домагатися своєї мети під знаменами власних партій. Така невизначеність послаблювала їх вплив на населення, яке у своїй більшості орієнтувалося на соціально-економічні (ліквідація поміщицького землеволодіння, поліпшення життя всіх верств трудового населення) і загальнополітичні (ліквідація самодержавства і демократизація життя) гасла.

Число 4 7 Студня року 1905

ХЛІБОРОБ.

Селянська часопись

СЕЛЯНЕ УСІЄЇ УКРАЇНИ ЄДНАЙТЕСЯ!

Хмара

ГРОМАДСЬКА ДУМКА

Громадська Думка

НОВА ГРОМАДА

К. ЛЮДМЕР з СИНАМИ

Про які зміни в національно-культурному житті українців свідчить поява подібних газет? Подумайте, як українська преса вплинула на подальше піднесення українського національного руху.

Після оголошення 17 жовтня 1905 р. в Росії політичних свобод і скасування основних національно-культурних обмежень (насамперед Емського указу) починається швидкий розвиток українського національного життя. Наприкінці 1905 р. УРП та УДП об'єдналися в Українську демократично-радикальну партію (УДРП). З'явилася українська преса. У **листопаді 1905 р.** стала виходити перша українська газета Наддніпрянщини **«Хлібороб»**. На початку 1906 р. стала виходити щоденна газета **«Громадська думка»**, пізніше перейменована в **«Раду»**.

Свідчать документи

З програми Української демократично-радикальної партії

2. Кожна національність, із яких тепер складається Росія, мусить мати автономію на своїй території... Реформована держава мусить бути федерацією таких національних одиниць.

5. Усіма справами на території України має порядкувати Українська Виборна Народна Рада (Сойм)...

6. Українська Народна Рада сама виробляє краєву конституцію.

14. Мова в урядових, освітніх та інших інституціях уживається українська. Інші народності, що живуть на території України, мають рівне з українцями право задовольняти свої національні, культурні й економічні потреби і в урядових установах вживати своєї рідної мови.

Проаналізуйте основні програмні положення УДРП. Дайте їм власну оцінку.

У I Державну Думу, яка почала працювати у квітні 1906 р., від України увійшло 102 депутати, серед яких переважали селяни та представники міської інтелігенції. 45 депутатів-українців створили свою власну парламентську громаду. Головою її був адвокат і громадський діяч із Чернігова **Ілля Шраг** (1847–1919 рр.).

Політична карикатура на основі байки «Лебідь, рак і щука» (*«Іскра», 1906 р.*)

Підпис на карикатурі «Хто винний, а хто прав, давно відомо нам, а думський віз і досі там...»

Розгляньте карикатуру. Який зміст вклав у неї автор? Які питання були ключовими під час роботи Державної Думи?

В основу програми цієї парламентської групи було покладено три найбільш гострі для українського суспільства проблеми: земельна, освітня і питання автономії. Громада почала видавати свій власний журнал **«Украинский вестник»**, що мав служити трибуною для всієї Росії й тому друкувався російською мовою. Українська парламентська громада була найчисленнішою серед неросійських груп у Думі. Вона відігравала провідну роль у Союзі автономістів, який об'єднував парламентські групи неросійських народів. Так само, як і українці, вони стояли за перетворення Російської імперії у федеративну державу. Українські депутати підготували окрему декларацію у справі української автономії. Але обнародувати її з парламентської трибуни не встигли, бо за день до запланованого виступу цар розпустив Думу і видав наказ про вибори нової.

У січні 1907 р. відбулися вибори до II Думи. Понад половину всіх депутатів з України становили селяни. Знову почало діяти українське парламентське об'єднання. Воно називалося **Трудовою громадою**. У Громаді було 47 членів, які домагалися автономії України, місцевого самоврядування, української мови в школі, суді й церкві. Громада вимагала також створення кафедр української мови, літератури й історії в університетах і в учительських семінаріях. У II Думі українські депутати ще гостріше ставили питання автономії. Вони вимагали, щоб Україна мала автономію у складі Російської імперії зі своїм власним урядом. Громада видавала часопис «Рідна Справа — Думські вісті», що виходив два рази на тиждень. У «Рідній Справі» друкували промови членів Української трудової громади. II Дума виявилася ще радикальнішою, ніж I Дума, і тому протрималася також недовго, лише 103 дні. З червня 1907 р. її було розпущено. Ця подія увійшла в історію як **«Третьочервневий переворот»**. Це означало завершення Першої російської революції. Почалася реакція, і революційні партії, у тому числі українські, змушені були йти в підпілля.

Свідчать документи

З програми Української трудової громади в II Державній думі. 1907 р.

Між тим політичне одділення од Росії кого-небудь з її безправних народів — так само й України — ми признаємо за неможливе і необачне... Таке одділення порушить загальну політичну рівновагу Європи, що воно може викликати іноземне втручання і закінчитись новим поневоленням народів, що шукають волі...

Один тільки є вихід з цього становища. По нашому глибокому переконанню — це рішуча і конечна переробка державного урядування на національну і територіальну автономію всіх країн Російської імперії, котрих людність повинна одержати права самовиразу і самоврядування...

Щодо економічних справ, то на першу чергу ми ставимо здобуття народові землі, которою користувалися б тільки ті, що прикладатимуть до неї свою працю…

Чому діяльність Трудової громади несхвально сприймалась в урядових колах Російської імперії? Чи була в тогочасній Україні політична сила, яка б вимагала державної незалежності України?

За галицьким прикладом в українських містах і містечках розгорнула діяльність мережа товариств «Просвіта». **Перша «Просвіта» була відкрита** в Одесі **30 жовтня 1905 р.** Вона мала власну бібліотеку, створила окремий фонд для видання книжок.

Організовувати «Просвіти» було нелегко, бо кожне товариство повинно було затверджувати власний статут і діяти як самостійна організація чи філія. У зв'язку із цим доля кожної організації повністю залежала від місцевого губернатора. І все ж попри всі перешкоди на середину 1907 р. в Україні вже діяло 35 осередків «Просвіти».

«Просвіти» не лише поширювали українську літературу, а й ідеї та знання, покликані витягти село з відсталості. Цьому сприяла праця просвітян у сільських кооперативах. Кооперативи допомагали селянам здобути елементарні знання з агротехніки, взагалі навчити використання хоча б певною мірою досягнень науки. Діячі «Просвіти», займаючись щоденними господарськими справами і поширюючи українознавчу літературу, «українізували» кооперативи.

3. УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В III І IV ДЕРЖАВНИХ ДУМАХ. ТОВАРИСТВО УКРАЇНСЬКИХ ПОСТУПОВЦІВ

Українська демократично-радикальна партія (УДРП), яка мала ліберальну програму і була зорієнтована на реформи, виявилася занадто аморфною і непристосованою до роботи в підпіллі, куди царський уряд загнав після поразки революції всі національні партії. В умовах реакції частина її членів, відійшла від політики, деякі приєдналися до російських кадетів, що продовжували працювати цілком легально. Решта стала шукати можливостей продовження діяльності в умовах реакції. Восени 1908 р. у Києві відбувалася нарада УДРП, на якій було вирішено відмовитися від партійної діяльності й перейти до роботи у формі безпартійної організації — за зразком Загальної української організації, що існувала до 1904 р. До її формування долучився і Михайло Грушевський.

Нове об'єднання, утворене **1908 р.**, одержало назву **Товариство українських поступовців (ТУП)**. До ТУП приєдналася частина українських соціал-демократів і членів Української народної партії, які використали її як трибуну для публічної діяльності. Отже, нова організація об'єднала різнорідні сили.

Учасники ТУП: В. Винниченко, Є. Чикаленко, С. Петлюра, М. Грушевський

М. Коцюбинський писав про В. Винниченка «Кого у нас читають? Винниченка. Про кого йдуть розмови, як тільки річ торкається літератури? Про Винниченка. Кого купують? Знов Винниченка.» Про що свідчать такі слова М. Коцюбинського? За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся про життя і діяльність діячів ТУП. Чим окрім політичної діяльності вони уславилися? Про одного з цих діячів складіть історичний портрет.

Члени ТУП (тупівці) розуміли, що власними силами вони не в змозі досягти поставлених цілей. Тому вони схилялися до пошуку політичних союзників. Особливі надії покладалися на споріднену політичну силу — загальноросійську Конституційно-демократичну партію (КДП). Незважаючи на великодержавний шовінізм, який у цей час наростав у середовищі кадетів (як і в інших російських партіях), ТУП зміцнив зв'язки з КДП.

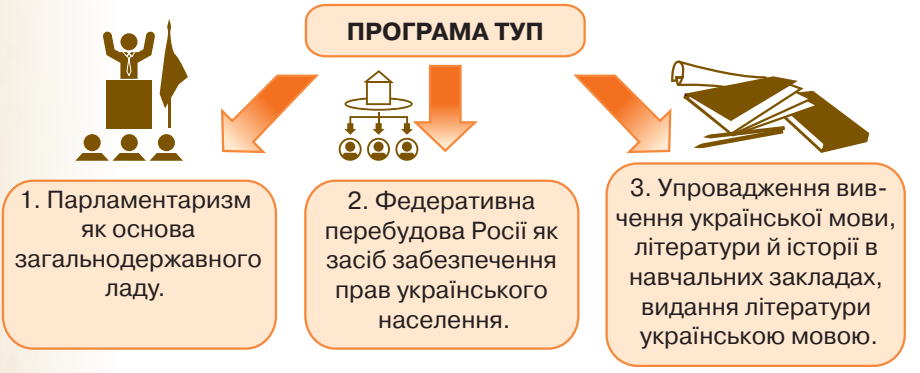

Роздивіться схему. Поясніть сутність основних програмових положень ТУП.

ТУП шукав зближення і з прихильниками федеративної перебудови Росії з інших частин імперії. Його діячі взяли участь у відновленні Союзу автономістів-федералістів (САФ), який існував свого часу в рамках I Державної думи. На новому установчому з'їзді САФ у Москві в 1913 р. ТУП представляли Михайло Грушевський, Ілля Шраг, Петро Чижевський.

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації підготуйте і проведіть у класі дискусію на тему: «ТУП: визнання слабкості українського руху чи обачливість в умовах терору?»

У виборах до III Думи УДРП (ще до утворення ТУП) зробила акцент на співпраці з кадетами. Своїх членів партія провести не зуміла, зате мала вплив на гурток українських депутатів — головним чином, селян і священиків, який склався в Думі. У березні 1908 р. ці депутати внесли законопроект про дозвіл викладання «в початкових школах місцевостей з малоруським населенням» рідною українською мовою. Але законопроект було відкинуто. Про необхідність ведення судочинства українською мовою і викладання нею в початкових школах говорив у своїх виступах у Думі член кадетської партії з українськими симпатіями Іван Лучицький, відомий київський історик. У цілому ж III Дума виявилася найбільш байдужою до українського питання.

У IV Державній думі, яка була обрана в 1912 р., українське питання стояло гостріше. Не в останню чергу це було наслідком угоди між кадетами і ТУП, згідно з якою поступовці закликали українців підтримувати кадетських кандидатів на виборах, а ті в Думі висунули низку українських вимог. Але вони мали суто культурницький характер. Вимоги автономії України не було, бо на це не погодилися російські конституційні демократи. Однак передвиборний блок все ж відіграв свою роль. На захист української мови в школах у Думі виступили навіть деякі російські депутати.

Свідчать документи

З промови депутата від Катеринослава Г. Петровського на засіданні IV Державної думи

... У Росії великоросів всього 43 %. Це значить менше половини населення, а тим часом усю решту Росії визнано інородницькою. Таким чином, більшість населення Росії не має права і можливості говорити рідною мовою і зазнає безконечного насильства і гніту. Тепер нашому великоруському націоналізмові і поміщицькому патріотизмові нема, здається, рівних в Європі, і не тільки в Європі, але навіть в Азії.... Ніде на земній кулі нема такої дикої середньовічної установи, як смуга єврейської осілості.

У цій клоаці розвиваються всякі здирства, і тільки на ґрунті такого огидного кріпосницького порядку можуть виникати такі безсоромні потворні справи, як справа Бейліса.

Переслідуються особливо слов'янські нації, білоруси, українці і поляки... Чорносотенці та їхні лакеї називають Росію великою слов'янською державою, мабуть тільки тому, що в цій великій державі практикується найбільше гноблення слов'янських народностей. Арешти, обшуки,

штрафи, поліцейські переслідування за таємне навчання рідної мови — скажіть, де це ще зберіглося? Де це може бути в XX столітті?

Підготуйте повідомлення про національне питання в Російській імперії на початку XX ст.

Що ж до реакціонерів (навіть українців за походженням), то вони доводили у своїх промовах, що українська мова не потрібна взагалі й що весь український національний рух — то «закордонна інтрига».

4. УКРАЇНСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО В ГАЛИЦЬКОМУ СЕЙМІ ТА АВСТРІЙСЬКОМУ ПАРЛАМЕНТІ У ВІДНІ

В Галичині на початку XX ст. знов загострилися українсько-польські відносини. У 1900 р. українськими політичними силами були проведені численні народні віча під гаслами поділу Галичини на польську та українську частини та приєднання до останньої українських земель Буковини. Галицькі народовці закликали до боротьби за введення **загального виборчого права**. У січні **1907 р.** під тиском громадськості воно було запроваджено. На виборах 1907 р. українці збільшили своє представництво в австрійському парламенті до 27 депутатів від Галичини і 5 депутатів від Буковини. Однак польська місцева адміністрація всіляко перешкоджала українцям здійснювати свободне волевиявлення — підкуп, шантаж, махінації з бюлетенями і навіть пряме насильство стали постійними методами влади.

Австрійська влада не бажала загострення конфлікту і змусила поляків піти на поступки. У лютому 1914 р. українське представництво у Галицькому сеймі збільшилось до 62 місць, українці склали 27% депутатів. Це порушувало монополію поляків на владу та відкривала перспективи для української автономії. Однак реалізувати їх не вдалося через початок Першої світової війни.

Посли-русини Галицького сейму I-ї каденції

Поміркуйте, чим було обумовлену ідею поділу Галичини на польську та українську. Як складалися відносини у трикутнику Австрійський уряд — поляки — українці?

Пожвавилось і суспільно-політичне життя Буковини. В 1905 р. буковинські народовці об'єднались в «Національну раду русинів на Буковині», орієнтуючись на зразок Народно-демократичної партії у Галичині. У червні 1907 р. від неї відокремилось ліве крило, заснувавши Радикальну партію. Майже

одночасно утворилася і марксистська Соціал-демократична партія. Однак більшість її гасел були незрозумілі буковинським селянам, а робітників у краї майже не було.

Український рух на Закарпатті залишався за висловом М. Драгоманова «пораненим братом». Суспільство зазнавало примусової мадяризації. Панівні позиції зберігали москвофіли, нечисельні народовці вимушені були обмежуватись питаннями мови, літератури, історії та освіти. Питання про автономію навіть не поставало.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Утворіть логічні пари між назвами політичних партій і їхніми політичними поглядами та програмами.

1 УСДРП	А Націоналістична партія, виступала на самостійницьких позиціях
2 УНП	Б Ідея автономії України
	В Була проросійською політичною партією, виступала за створення федерації рівноправних народів
3 РУП	Г Заснована діячами студентських громад, мала кілька течій в тому числі і самостійницьку
4 УДП	Д Ідея ліквідації абсолютизму в Росії, проголошення автономії України з українським крайовим сеймом

2. Упорядкуйте хронологічну послідовність.

Повстання на крейсері «Очаків» → Повстання на панцернику «Потьомкін» → Початок Російської революції → Скликання І Державної думи

Обговорюємо в групі

Обговоріть у групах особливості автономістської та самостійницької течій українського національного руху. Результати роботи представте у вигляді кластера або таблиці.

Мислю творчо

1. Уявіть себе представником/представницею української політичної партії (на вибір). Які інтереси ви б переслідували? За які зміни в імперії виступали? Свою позицію обґрунтуйте.
2. Виконайте онлайн-вправу. Повторіть матеріал параграфа.

§42

Аграрна реформа Петра Столипіна та її вплив на Україну

Пригадайте, що свідчило про незавершеність селянської реформи 1861 р. Які обставини стримували економічний розвиток Російської імперії на початку XX ст.?

Столипін (праворуч) під час знайомства з хутірським господарством

П. Столипін дав губернаторам директиву: «Менше заарештовувати, більше стріляти... Переконування облиште, дійте вогнем...» Подумайте, чим продиктована така антинародна політика. До яких наслідків вона могла б призвести?

1. ХУТОРИ І ВІДРУБИ

Після поразки революції в імперії запанувала реакція. Разом з тим російський уряд намагався здійснити заходи, спрямовані на послаблення протистояння різних верств суспільства, на відвернення нової революції. Головна увага зверталася на село, де розгорталася аграрна реформа, покликана зняти соціальну напругу й запобігти новому революційному вибуху. Головним провідником реформи був голова Ради Міністрів **Петро Столипін** (1862–1911 рр.).

Проводячи реформу, він намагався зберегти інтереси поміщиків. Головне гальмо в розвитку сільського господарства П. Столипін убачав не в поміщицькому землеволодінні, а в сільській общині. Селянину важко було залишити общину: він не міг продати землю, якою користувався, оскільки вона була общинна. Община здійснювала періодичний перерозподіл земельних ділянок між своїми членами. Одного разу селянин одержував землю в одному кутку села, наступного — в іншому. Тому він не був зацікавлений у застосуванні сучасних засобів виробництва, сільськогосподарських машин, добрив, упровадженні кращих сівозмін. Такий стан речей сприяв збідненню села й посилював його революційність. *П. Столипін поставив собі за мету зруйнувати общину, створити на селі прошарок міцного, заможного селянства, яке стало б опорою існуючої влади.*

Реформа була започаткована указом від **9 листопада 1906 р.** і завершена законами від 14 червня 1910 р. і 29 травня 1911 р. Скасовувались обов'язкові земельні общини й надавалось кожному селянинові право вимагати виділення йому землі в одному масиві, що мав назву «відруб». Селяни могли переносити туди свої господарські будівлі і

створювати «хутір». Тільки угіддя — ліс, сіножаті, випаси — залишалися у спільному володінні.

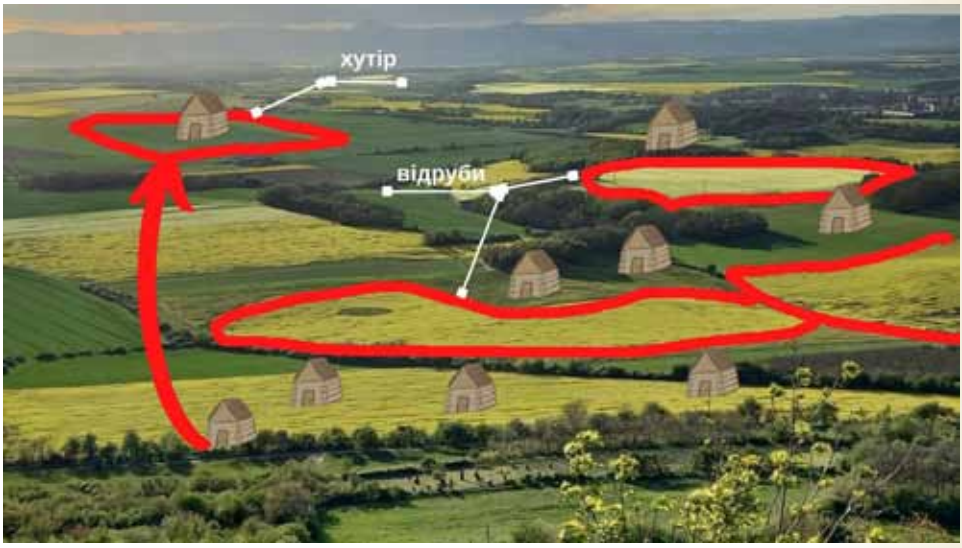

Хутори і відруби

Розгляньте зображення. Чим відрізнялися форми землеволодіння на селі після Столипінської реформи? Спробуйте самостійно сформулювати визначення понять «хутір» і «відруб».

Унаслідок столипінської реформи на Правобережній Україні й на Полтавщині майже вся земля перейшла в особисту приватну власність. Особисте приватне землеволодіння стало переважаючим у Чернігівській губернії. У Таврійській, Херсонській, Катеринославській і Харківській губерніях воно охоплювало майже 50 % садиб. 226 тис. селянських господарств виділилися на хутори і відруби. Таким чином, здавалося б, створювалися сприятливі можливості для становлення фермерського господарства, здатного прогодувати і себе, і країну.

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак

Українські селяни, на відміну від російських, майже не знали общинної форми землеволодіння. Община була надзвичайно слабкою в Україні; тут панувало спадкове індивідуальне землеволодіння. Це спричинювало сильні власницькі настрої серед селянства. У 1865 р. 96,5 % селянських господарств на Правобережній Україні, 82,1 % на Полтавщині і 68 % в українських районах Чернігівщини були приватними і передавалися спадково. На противагу цьому у великоросійських губерніях загальнопоширеним було общинне землеволодіння. У тих же регіонах, де його запровадила російська адміністрація зверху...- на Слобожанщині і в Південній Україні — ця форма землеволодіння не прижилася.

Столипінська реформа мала найбільший вплив в Україні, бо вона відповідала старим традиційним формам землеволодіння. Якщо в 40 губерніях європейської частини Росії на 1 січня 1916 р. з общини вийшло близько 24 % господарів, то у Південній Україні цей показник становив 34,2 %, а в Правобережжі — аж 50,7 %.

Чим пояснює історик успіх столипінської реформи в Україні? Чому вона не мала успіху в Росії?

2. ПЕРЕСЕЛЕНСЬКА ПОЛІТИКА

Одночасно зі зростанням багатшої верстви збільшувалася бідняцька. Подеколи біднота, отримавши землю у власність, продавала її за безцінь. Малоземельним селянам аграрна реформа не тільки не надала можливості зміцніти, але й прискорила їхнє цілковите зубожіння й остаточне перетворення на пролетарів.

Щоб зменшити чисельність бідняків і послабити соціальні суперечності в українському селі, царський уряд заохочував переселення селянства на малообжиті землі Далекого Сходу і Сибіру. Ще в 1896–1906 рр., після спорудження Транссибірської магістралі, на Схід переселилося близько 600 тис. осіб.

Освоєння земельних ділянок переселенцями (*фото початку XX ст.*)

Розгляньте фото. Про які умови життя переселенців можна зробити висновки?

Міграція з українських губерній становила майже половину міграції з європейської частини імперії. Особливо багато їхало з Полтавщини та Чернігівщини. У 1907–1914 рр. в умовах реформи до Сибіру, на Далекий Схід, у Середню Азію і Казахстан переселилося майже 1,1 млн українських селян. Серед чиновників була популярною приказка: «Далі їдеш, тихіше будеш».

Таким чином, аграрне питання в Україні напередодні Першої світової війни так і не було вирішене.

Діємо: практичні завдання

Уявіть себе автором підручника історії. Самостійно укладіть запитання до параграфа «Аграрна реформа Петра Столипіна та її вплив на Україну»

§43 Український політичний і національно-культурний рух у 1907–1914 рр.

? Назвіть українські національні політичні партії, які діяли в Наддніпрянщині і Галичині. Які програмні цілі вони перед собою ставили?

1. ПОСИЛЕННЯ ТИСКУ З БОКУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРСЬКОЇ ВЛАДИ НА УКРАЇНСЬКИЙ РУХ

Хоч би які зміни відбувалися в Російській імперії, в одному її політика залишалася незмінною — у переслідуванні спроб народів, що населяли її, зберегти свою самобутність, захистити себе від асиміляції. Це повного мірою стосується становища в Російській імперії українців. Великодержавно-шовіністична антиукраїнська істерія піднялася на ще вищий рівень, коли стало зрозуміло, що довготривала політика русифікації не дала очікуваних владою результатів. Усупереч усьому, прагнення українців залишатися самими собою не зникало. Від культурно-освітньої діяльності вони перейшли до політичної боротьби і ставили питання про політичну автономію. Це те, чого найбільше боялася Російська імперія. Тому, тільки-но з'явилася можливість, в українців почали забирати все, чого вони домоглися під час революції 1905–1907 рр.

Якщо спроби Столипіна здійснити аграрну реформу, за всієї суперечливості й неоднозначності їх оцінки, усе ж ішли на користь економіці України, то в питаннях громадсько-політичного життя його діяльність мала відверто антиукраїнське спрямування. *Однією з визначальних рис доби Столипіна стало наростання хвилі агресивного російського шовінізму*. Столипін уособлював офіційний курс, що дедалі виразніше проступав у політиці Росії — шляхом масованої русифікації ліквідувати всі національні відмінності, перетворити багатонаціональну Російську імперію на централізовану російську національну державу.

Свідчать документи

У циркулярі П. Столипіна губернаторам від 20 січня 1910 р. було відзначено небезпеку будь-якого об'єднання «на ґрунті пробудження вузької національно-політичної свідомості» Губернаторам було наказано відмовляти в реєстрації «усіх товариств інородців, у тому числі українських і єврейських». На цій підставі було припинено діяльність «Просвіт». **По суті, зарахування українців до «інородців» означало визнання владою їх окремішності.** Тому М. Грушевський пропонував записати цей факт «золотими літерами».

Російські ідеологи змальовували український національний рух як цілком штучний, позбавлений будь-яких підстав для існування. Київський цензор Сергій Щогольов у 1912 р. опублікував книжку «Український рух як сучасний етап південноросійського сепаратизму» (російською мовою), у якій повторювалися наскрізь фальшиві «аргументи» попередніх обрусителів України. Книжка містила навіть перелік імен тих осіб («мазепинців»), які заслуговують на особливу увагу поліції.

Полтавський губернатор Багговут у таємному листі царю з усією серйозністю стверджував, що «ніколи ніякого особливого українського народу не було» і що на посади вчителів, службовців, священиків слід призначати тільки великоросів.

Уряд заборонив викладання українською мовою у тих школах, де в період революції воно було введено. Скасовано також циркуляр міністра освіти за 1906 р., який дозволяв учителям на уроках «вживати малоросійську мову для роз'яснення того, чого учні не розуміють». Після цього було безліч випадків, коли учні на уроках алгебри, географії чи якоїсь іншої дисципліни одержували двійки не за знання, а за те, що не могли грамотно російською мовою їх сформулювати. Учителям заборонялося розмовляти з учнями українською мовою навіть поза школою. На уроках не дозволялося співати українських пісень, декламувати вірші й навіть виконувати українські мелодії.

У 1908 р. у Києві було створено «Клуб російських націоналістів», який завдяки державній підтримці й особистому покровительству Столипіна став однією з найвпливовіших політичних груп у Російській імперії. Клуб уважав своїм завданням «вести суспільну і культурну війну проти українського руху на захист основ Російської держави на Україні».

Історичні подробиці

У березні 1908 р. в Києві було створено Клуб російських націоналістів з метою «поборювати польський тиск і українофільство». Його виникнення було прямою реакцією на революційні події 1905-1907 р.р. в Україні. Насамперед російських націоналістів стривожили результати думських виборів, в результаті яких від України до I і II Дум потрапили переважно українські селяни, «українофіли», поляки і євреї, але дуже мало росіян. Російські монархісти намагались взяти реванш, розгорнувши боротьбу проти тих, хто підриває коріння «російської православної цивілізації». Вони і раніше вважали український рух «австрійською інтригою», тепер він став проблемою державної безпеки. Члени клубу називали «українофілів» «мазепинцями», що для них було синонімом державної зради. Себе ж вони (будучи у більшості малоросами за походженням) вважали «богданівцями», тобто прихильниками вигаданого курсу Хмельницького на єдність України і Росії.

У 1910 р. заборонна політика царських чиновників щодо численних пригноблених народів Росії одержала пряму підтримку самого Столипіна. **20 січня 1910 р.** він підписав **циркуляр із забороною реєструвати будь-які чужорідні («инородческие») товариства й видавництва.** В окремій інструкції він пояснював губернаторам, що заборона поширюється на українські організації.

Не залишила влада поза своєю «увагою» українську пресу. У 1907 р. з 18 періодичних українських видань лишилося тільки 9. Протягом наступних років їх кількість ще зменшилася. Пресу, що продовжувала видаватися українською мовою, не дозволялося передплачувати. Чорносотенці виявляли неслухняних передплатників, доповідали про них адміністрації, яка звільняла їх з роботи, а іноді й кидала до в'язниці.

Думки істориків

Австрійський історик Андреас Каппелер

Становище українців в соціально-політичній системі Російської держави... було неоднозначним. Царський уряд і російське суспільство вважало їх **хохлами, малоросами або мазепинцями.** Українські селяни, які продовжували жити в традиційному україномовному світі залишалися доброзичливими, беззлобними і навіть колоритними в своїх танцях і піснях, але у цілому некультурними, дурнуватими **хохлами.** Українці, що стали на шлях соціального сходження і певної інтеграції в російське суспільство, **малороси**, вважалися, не дивлячись на деякі мовні відмінності, частиною російського народу. Нечисленні українці, які хотіли розвивати власну самобутню культуру й до того ж створювали національні об'єднання і партії (**мазепинці),** наштовхувалися на нерозуміння в російському суспільстві: чому вони хочуть відділитися від великої російської культури і нації, надаючи перевагу провінційній селянській культурі?

У чому проявлялись відмінності між українцями в системі Російської імперії? А які були відмінності між українцями Австро-Угорщини?

Розгляньте сучасне сатиричне зображення. Про які проблеми у сучасному українському суспільстві розповідає зображення? Як царська політика початку ХХ століття пов'язана із мовними проблемами у сучасній Україні?

Царизм усіма засобами боровся також проти розвитку українського театрального мистецтва. Цензура застосовувала майже до всіх українських п'єс одну стереотипну резолюцію: «До вистави не дозволено!». Влада забороняла навіть друкувати театральні афіші українською мовою.

2. ПРОЯВИ КСЕНОФОБІЇ ТА ШОВІНІЗМУ. «СПРАВА БЕЙЛІСА»

Переслідувалися й представники інших неросійських націй і народностей, що проживали на території України, особливо євреї. Постійних утисків зазнавали їхні культурно-освітні товариства, мова, релігія. Знову відновилося тимчасово припинене в 1904-1906 рр. примусове виселення євреїв з місцевостей, де їм за царськими законами проживати не дозволялося. Уряд став на шлях провокування антиєврейських судових процесів.

Найбільший з них відбувся **1911 р.** в Києві, де агенти царської поліції за підтримки місцевих чорносотенців звинуватили єврея Менделя Бейліса у вбивстві з ритуальною метою російського хлопчика. **«Справа Бейліса»** викликала величезне обурення різних верств населення України. Протестувала інтелігенція, зокрема, письменник Володимир Короленко. Проти «справи Бейліса» виступив навіть представник правих у Державній думі, єпископ Кременецький Никон, росіянин за своїм етнічним походженням. А коли у 1913 р. справа дійшла до суду, то колегія присяжних, серед яких переважали селяни-українці з приміських сіл, виправдала Бейліса. У боротьбі з національною несправедливістю, насаджуванням великодержавного російського шовінізму та антисемітизму об'єднувалися представники різних національностей і професійних груп.

Бейліс у суді

Поміркуйте, чому саме інтелігенція виступила на захист М. Бейліса. Зчитайте QR-код і перегляньте відео про перебіг справи М. Бейліса.

3. СТАН УКРАЇНСЬКОГО РУХУ В 1907–1914 рр.

Усі українські партії після поразки революції зазнали тиску з боку влади. Більш за все він вразив УСДРП — частина її лідерів емігрувала, інші потрапили під нагляд поліції. Діяльність партії послабилась. Українська соціал-демократична спілка розпалася — більша частина її членів розчинилася серед російських меншовиків, дехто повернувся до УСДРП. Практично завмерла і діяльність УНП.

Але з 1910 р. реакція в Росії стала відступати. Разом з тим оживав суспільно-політичний рух. Царські чиновники і великодержавно-шовіністичні ідеологи несподівано для себе побачили, що їхня робота не дає бажаних результатів. Навпаки, національні почуття українців не зникають, а міцніють. Показовими в цьому плані були події осені 1912 р. Тоді помер геніальний композитор, великий патріот України Микола Лисенко, і на його похорон з'їхалися представники з різних кінців України, у тому числі й з Галичини та Буковини. У траурній ході взяло участь понад 100 тис. осіб. Тут були старі й молоді, заможні й бідні, інтелігенти, селяни й робітники. Це був перший масовий виступ українців, що демонстрували свою незгоду з національною політикою російської влади. Величезна українська демонстрація викликала велику тривогу імперських урядовців.

У 1914 р. вся Україна урочисто відзначала століття від дня народження свого геніального сина Т. Шевченка. На західноукраїнських землях австрійська влада не чинила цьому перепон. Інакше сталося на підросійських землях Наддніпрянської України. Коли повсюдно почали створювати комітети з підготовки до вшанування пам'яті поета, це надзвичайно занепокоїло російський уряд. Чорносотенні організації повели шалену кампанію проти відзначення пам'яті Шевченка та «мазепинського» руху взагалі. Міністр внутрішніх справ заборонив друкувати пам'ятне видання на честь Т. Шевченка. Він рекомендував губернаторам не дозволяти публічного вшанування пам'яті Т. Шевченка, називати його ім'ям вулиці та школи. Таким чином в Києві урочисте відзначення століття з дня народження поета заборонили, і тільки в Катеринославі та ще декількох містах святкування відбулися.

Подібні демонстрації мали також місце і в інших містах України. Російська преса з подивом писала про цей несподіваний для неї вияв потужності українського національного руху. Заборона святкувати шевченківський ювілей знайшла відгук і в Державній думі Росії. Із цього приводу граф Капніст, нащадок відомого українського автономіста В. Капніста, говорив, що заборона святкувати сторіччя від дня народження Т. Шевченка є образою для всієї України.

Спалах національних почуттів українців відбувся в умовах, коли в Європі відчувалося наближення широкомасштабного воєнного конфлікту між великими військовими блоками: Антантою (Великою

Д. Донцов

Британією, Францією, Росією) і Троїстим союзом (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Італією). Українським політикам було очевидно, що їхній народ у цьому конфлікті змушений буде воювати у складі обох блоків. Виникало питання: яку позицію слід зайняти в цій війні, до чого закликати наддніпрянців і західних українців, щоб їх черговий раз не ошукали могутні сусіди?

У 1913 р. у Львові відбувся всеукраїнський студентський з'їзд. Особливу увагу на ньому привернув виступ **Дмитра Донцова**, родом з Мелітопольщини (Катеринославської губернії), який проголосив реферат «Сучасне політичне положення нації і наші завдання».

Як ви розумієте напис на меморіальній дошці, присвячений Д. Донцову «Духовний будівничий України»?

Свідчать документи

З доповіді Дмитра Донцова на студентському з'їзді 1913 р.

Актуальним є не гасло самостійності — мріяли ж колись наші українці про самостійну Україну в злуці з Росією, актуальним, більш реальним, більш конкретним і скоріше здійсненним є гасло відірвання від Росії — політичний сепаратизм.

З промови лідера кадетів Павла Мілюкова

Тепер, коли українці починають голосно говорити, як це робить Донцов і товариші, що всяка надія на Росію є утопія та що лишається шукати рятунку тільки в сепаратизмі, я кажу вам: бійтеся його!... Донцови будуть числитися не одиницями і не десятками, а сотнями, тисячами, мільйонами!»

У чому ви бачите актуальність цієї дискусії для сучасної України?

Правий ідеологічний фланг самостійництва займали також групи, що орієнтувалися на ідеї **В'ячеслава Липинського**. Липинський заперечував будь-яку орієнтацію на сторонні сили. Між тим як серед його прибічників були австрофіли, які проголосили себе молодукраїнцями і прихильниками перемоги Австро-Угорщини у майбутній війні. У війні, що вже стояла на порозі українці мали на землях, що не підпадуть під окупацію, творити перші паростки української держави та шукати союзників ідеї незалежності назовні.

Але серед українських діячів мала місце і інша позиція: у майбутній війні підтримати Росію, яка після розгрому Австрії та її союзників просто змушена буде задовольнити національні вимоги українців,

бо без їхньої допомоги перемога буде неможлива. Товариство українських поступовців (ТУП), яке перебувало під впливом М.Грушевського та його лідери С.Єфремов, Є.Чикаленко, А.Ніковський. М.Левицький та ін. вважали, що в культурному сенсі суспільство не готове до самостійності. Її треба плекати поступово, тривалою виховною роботою.

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак

Отже «відсталість» і «запізнілість» українського руху в підросійській Україні варто оцінювати за відносними, а не абсолютними вимірами. Немає сумніву, що за рівнем свого розвитку він значно поступався рухам тих народів. Які зберегли свою національну еліту та мали кількісні переваги серед міського населення (польському, фінському, естонському, і... литовському). Але серед тих національних рухів, що не входили в цю категорію, український... відігравав роль безумовного лідера. І це не зважаючи на п'ять десятиліть майже безперервних репресій та обмежених можливостей для вільного розвитку.

Залучивши додаткову інформації про національні рухи у Східній Європі початку ХХ ст., аргументовано доведіть або заперечте думку історика.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Поясніть, які цілі переслідувала російська влада, коли забороняла святкування 100-річчя від Дня народження Т. Шевченка.
2. Поясніть поняття «*шовінізм*» і «*ксенофобія*». В чому основна відмінність між ними?
3. Упорядкуйте хронологічну послідовність.

Початок реформи П. Столипіна → Публікація книжки «Український рух як сучасний етап південно-російського сепаратизму» → Створено «Клуб російських націоналістів» → Початок суду по справі М. Бейліса

Обговорюємо в групі

Обговоріть у малих робочих групах (дві–чотири особи) особливості політичного та національно-культурного українського руху у 1907–1914 рр. За результатами роботи спільно укладіть мапу думок.

Мислю творчо

Уявіть себе журналістом / журналісткою, присутнім на засіданні по «Справі Бейліса». Зробіть коротку статтю до журналу за результатами розгляду справи.

§44 Практичне заняття: «Ідеї автономії та самостійності в програмах українських політичних партій»

1. Які соціально-економічні суперечності існували в українському суспільстві на початку XX ст.? 2. Чим було спричинено пожвавлення політичного життя та оформлення політичних партій? 3. У чому полягали головні відмінності між політичними поглядами українських і загальноросійських партій на землях Наддніпрянщини?

1. ПОРТРЕТНА ГАЛЕРЕЯ

1. Установіть відповідність між суспільно-політичними діячами Наддніпрянщини і стислими їх характеристиками.

2. Визначте провідні ідеї політичних партій на українських землях у складі Російської імперії на початку XX ст. Назвіть їхній склад учасників.

1 М. Міхновський

2 Є. Чикаленко

3 С. Єфремов

4 М. Грушевський

А Громадський і політичний діяч, видавець. Активний член «Старої громади», Загальної української безпартійної організації. Від 1904 р. один із ідеологів Української демократичної партії, з 1908 р. — Товариства українських поступовців. Видавець газети «Рада».

Б Адвокат. Ідеолог самостійності України. Від 1891 р. член «Братства тарасівців». Автор програмного документа «Самостійна Україна» Революційної української партії. З 1902 р. засновник та лідер Української народної партії.

В Український історик, громадсько-політичний діяч. Автор багатотомної праці «Історія України-Русі». Голова Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Один із керівників нелегального позапартійного українського громадського об'єднання — Товариства українських поступовців.

Г Громадсько-політичний, державний діяч. Історик, публіцист, журналіст. Прибічник ідеї досягнення автономії України. Підтримував ідею загальнонародної власності.

2. ДОКУМЕНТОЗНАВЦІ

Ознайомтеся із уривками документів. Визначте їхню головну ідею. Підготуйте відповіді на проблемні запитання.

1. Що викликало появу в українському визвольному русі на початку XX ст. двох течій — автономістської та самостійницької?

2. На підставі Документа 1 визначте, які аргументи використовує М. Міхновський, щоб довести необхідність повної незалежності України. Чи переконливі, на ваш погляд, ці аргументи?

3. Зіставте уривки «Самостійної України» із програмовими ідеями Революційної української партії. У чому полягає спільність і принципова відмінність у змісті цих документів? Заповніть у зошиті порівняльну таблицю.

«Самостійна Україна»	Революційна українська партія
Спільне	
Відмінне	

Із брошури «Самостійна Україна» Миколи Міхновського (1900 р.)

«Ми визнаємо, що наш нарід...перебуває у становищі зрабованої нації.

...Державна самостійність єсть головна умова існування нації, а державна незалежність єсть національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин...

Коли в української держави відібрано бути державою, то поодинокі члени колишньої республіки позбулися усіх елементарних політичних прав людини. Колишній український республіканець має менше прав, ніж нинішній найостанніший московський наймит. Правительство чужинців розпоряджається на території колишньої української республіки, наче в завойованій свіжо країні, висмоктує останні сили, висмикує ліпших борців, здирає останній гріш з бідного народу.

Українська інтелігенція стає до боротьби за свій нарід, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні. І вона виповнить свій обов'язок. Вона виписує на своєму прапорі ці слова: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ». Вона віддає себе на служення сьому великому ідеалові доки хоч на однім клапті української території пануватиме чужинець, доти українська інтелігенція не покладе оружія, доти усі покоління українців йтимуть на війну.

...Ми існуємо, ми відчуваємо своє існування і своє індивідуальне національне «Я»....Нині увесь цвіт української нації по всіх частинах України живе однією думкою, однією надією: «Одна єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ». Нині ми всі солідарні, бо зрозуміли, через що були в нас і Берестечки, і Полтава.

...Але як партія бойова, партія, що виросла на ґрунті історії і єсть партією практичної діяльності, ми зобов'язані вказати ту найближчу мету, яку ми маємо на оці. Ся мета — повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 р. з розширення її впливу на цілу територію українського народу в Росії. Ми виголошуємо, що ми візьмемо силою те, що нам належить ся по праву, але віднято в нас теж силою. Наша нація довго нездужала, але нині вже стає до боротьби. Вона добуде собі повну свободу і перший ступінь до неї.

Ми розуміємо, що боротьба буде люта й довга, що ворог безпощадний і дужий. Але ми розуміємо й те, що се вже остання боротьба, що потім уже ніколи не настане слушний час до нової боротьби. Ніч була довга, але ранок наблизився і ми не попустимо, щоб проміння свободи усіх націй заблищало на наших рабських кайданах: ми розіб'ємо їх до схід сонця свободи!». (Джерело: «Українська суспільно-політична думка в 20 ст. — Документи і матеріали).

З «Нарису Програми Революційної української партії», підготовленого Київською вільною громадою РУП (1903 р.)

«...Ставлячи пункт автономії України, К.В.Г. РУП керувалася слідуючим: практично пункт автономії України зараз для українського пролетаріату геть важливіший і істотніший, ніж пункт Самостійної України; крім того, автономія, безперечно, являється етапним пунктом на шляху до Самостійної України. Через се Київс. В.Г. знайшла, що самостійна Україна мусить залишатися лише ідеалом (який визнається); в програмі ж minimum ця вимога цілком позбавлена рації і значення». (Джерело: «Українська суспільно-політична думка в 20 ст. — Документи і матеріали).

3. МИСЛЮ ТВОРЧО

Суперечки щодо статусу українських земель викликали жваві дискусії. Прагнення до автономії та самостійності чітко прописувалося у програмах політичних партій. Поміркуйте: якою мала бути, на ваш погляд, провідна ідея українських політичних сил — автономістська чи самостійницька. Уявіть себе учасником однієї із тогочасних політичних партій. Запишіть програмові тези, що підтверджують вашу думку.

§45 Урок узагальнення за розділом 6. Контроль і корекція навчальних досягнень

1. АКТУАЛІЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО

- На початку XX ст. Західна Європа переживала період бурхливої модернізації, яка охопила всі сфери життя. На українських землях у складі Російської імперії модернізація відбувалася повільніше та мала наздоганяючий характер. Українці не займали провідних позицій у тих сферах життя, які визначали прогрес. Незначна їх частина була задіяна у промисловості, тоді як більшість продовжувала займатися сільським господарством.
- На початку XX ст. Західна Україна у складі Австро-Угорської імперії залишилася відсталим краєм. Модернізацію економіки затримувала австрійська влада, яка намагалася зберегти українські землі хліборобським регіоном, що постачав би промисловим центрам Австрії дешевий хліб, худобу, ліс, був місцем збуту їх виробництва.
- Малоземелля і безземелля на селі, низька заробітна плата і свавілля підприємців сприяли масовій трудовій еміграції населення. Економічне становище Західної України і Наддніпрянщини багато в чому було схожим. Залежний, підпорядкований інтересам центру розвиток народного господарства, засилля іноземних монополій і як наслідок — низький рівень населення — усе це було для них спільним.
- Національно-визвольний рух на початку XX ст. був пов'язаний із великодержавницькою політикою царизму, переслідуванням української культури на землях у складі Російської імперії, де влада заперечувала право народу на самостійне національне існування. На арену суспільного життя вийшли політичні партії, які прагнули очолити незадоволення народу. Національно-визвольний рух піднімається на рівень політичної боротьби, коли постає питання про створення власної держави.

2. УКРАЇНА ТА ЄВРОПА

Об'єднайтеся в групи та проведіть коротке дослідження за однією із пропонованих тем. Визначте спільне та відмінне у суспільно економічному та політичному розвитку українських земель та країн Західної Європи на початку XX ст.

1. Формування модерної нації: український та європейський досвід (друга половина XIX ст.)

2. Сутність суперечностей між українцями та польською меншістю: на якій основі можна було сподіватися на компроміс між ними?

3. Сутність українсько-єврейських суперечностей на Західній Україні на початку XX ст.

3. ДОСЛІДНИКИ ІСТОРІЇ

Наприкінці XIX ст. на українських землях активізувалися політичні партії, що свідчило про перехід до політичного етапу українського національного відродження. Висловіть припущення щодо спільності або відмінності у поглядах представників політичних течій західноукраїнських земель у складі Австро-Угорської та Наддніпрянської України в складі Російської імперій.

Характеристики	Західноукраїнські землі	Наддніпрянська Україна
Провідні політичні партії		
Практична діяльність		
Програмові документи		
Склад учасників		

4. ЦИТАТНИМ СЛОВОМ

Проаналізуйте висловлювання М.Міхновського. Прокоментуйте, що стало причинами таких переконань діяча. Чи є актуальними ці висловлювання у наш час. Свою думку обгрунтуйте.

1) Державна самостійність єсть головна умова існування нації.

2) Доки хоч на однім клапті української території пануватиме чужинець — доти усі покоління українців йтимуть на війну.

5. МИСЛЮ ТВОРЧО

Початок XX ст. ознаменувався для українських земель переходом до активних форм боротьби за власну незалежність. Окрім створення політичних партій, український народ долучався до чисельних повстань, революцій. Висловіть власну думку щодо проблемного питання: «Чи готові були українці Наддніпрянщини напередодні Першої світової війни до створення самостійної держави?». Свою точку зору обґрунтуйте, оформивши її у вигляді статті у місцевій газеті.

6. ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за посиланням:

https://forms.gle/WPLxQX6iAKsoRurv8

або скористайтеся смартфоном — зчитайте QR-код

Бажаємо успіхів!

Розділ 7

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ в середині XIX – на початку XX ст.

§46 Вплив процесів модернізації на суспільне життя українців, зміни у світовідчутті людини

? Пригадайте основні тенденції розвитку українських земель у складі Російської та Австрійської імперій. Визначте наслідки реалізованих реформ середини — другої половини XIX ст.

Господарське, суспільно-політичне і духовне життя людства в другій половині XIX — на початку XX ст. значно ускладнилося. Модернізаційні процеси, які охопили розвинуті країни світу, викликали різке збільшення попиту на освічених людей. Без них був неможливий ні технічний, ні соціально-економічний прогрес, які вимагали й більш високого рівня освіти населення, висококваліфікованих спеціалістів з різних галузей знань, нових наукових розробок. Лише ті народи світу, які зуміли істотно підняти свій освітній рівень, домогтися масової освіти, здатні були належним чином відповісти на модернізаційні виклики епохи.

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак

Те, що український рух на початку XX ст. стояв перед потребою національного усвідомлення селянства, не було свідченням його катастрофічної відсталості. Французький історик Юджин Вебер у своїй... праці «Із селян — у французи: Модернізація сільської Франції 1870–1914» показав, що перед подібним завданням наприкінці XIX ст. стояв і французький уряд. Жителі сільської Франції тоді ще не були свідомими французами. Вони стали такими лише після того, як французьке суспільство перетворилося з переважно сільського, аграрного, неписьменного на переважно урбанізоване, промислове і письменне — одним словом на модерну націю. Новітні розвідки з історії Великобританії і Німеччини підтверджують, що навіть серед західноєвропейських... народів перетворення «селян на націю» є досить пізнім феноменом.

Які умови, на вашу думку, були потрібні в Україні для перетворення «селян у націю»? Яка роль освіти і культури у цьому процесі?

Важливим аспектом модернізації було формування національної інтелігенції, яка заявила претензії на лідерство в українському русі. У другій половині XIX — на початку XX ст. інтелігенція стала самостійною соціальною верствою, представники якої мали відповідний рівень освіти, займалися кваліфікованою розумовою працею, а головною соціальною функцією вважали створення культурно-духовних цінностей. Згідно всеросійського перепису 1897 р. в українських губерніях налічувалося 128,8 тис. осіб, які відносились до інтелігенції за родом занять. Це становило 0,5% від усього населення, темпи формування української інтелігенції були нижчими, ніж у російських столицях, але частка інтелігенції Російської імперії, яка зосереджувалась в українських регіонах, була досить високою — тут працювало близько 20% всіх вчителів і медиків.

Модернізація суспільства сприяла розвитку наук — як природничих, так і гуманітарних. Деякі з учених-природознавців, які працювали в Україні (Володимир Вернадський, Данило Заболотний, Іван Пулюй, Ілля Мечников та ін.), вийшли на передові позиції світової науки. Вчені-гуманітарії, зокрема історики, етнографи, мовознавці, вивчали минуле і сучасне народу, його історичні корені, на численних фактах підтверджували його самостійний історичний розвиток і вказували на перспективу національно-державного відродження.

В умовах модернізації традиційна роль церкви в житті народу змінюється. У суспільстві стають популярними гасла релігійної терпимості, свободи віровизнання, відокремлення церкви від держави, школи від церкви тощо. Одним з проявів цього було поширення в суспільстві атеїстичних поглядів. Така ситуація підштовхувала духовенство до реформування церкви, пристосування її до швидкозмінних запитів мирян.

ЗОРЯ ГАЛИЦКА.

Одним з важливих наслідків модернізації і великим досягненням українства була поява у другій половині XIX — на початку XX ст. української преси. Першою газетою українською мовою була «Зоря Галицька», яка виходила в 1848-1857 рр.

Українська преса та видавництва
Зоря Галицька — перша газета українською народною мовою

Іван Франко підкреслював, що «Зоря Галицка» стала «першою руською політичною часописю». Як ви розумієте слова українського поета? Чому І.Франко називає газету саме «політичним часописом»? Чи є назва газети символічною?

Після революції 1848 р. умови для існування українських газет і часописів в Західній Україні покращилися. Вони виходили в Галичині і Буковині. Виданням українських книжок і газет опікувалися місцеві «Просвіти» і «Українсько-руська видавнича спілка». Наприкінці 1906 р. діяло декілька українських видавництв і виходило близько 20 періодичних видань — від наукових до гумористичних і дитячих.

Прагнучи обмежити розповсюдження українських видань, російська адміністрація на Наддніпрянщині вдавалася до переслідування видавців і передплатників. Учителям, наприклад, заборонялося передплачувати «Раду». Інспектори заявляли: «Або «Рада», або посада». Але заборони ігнорувалися. Українська преса була одним з важливих чинників зростання національної свідомості населення.

Поміркуйте!

Як ви розумієте вислів «Або «Рада», або посада»? Подумайте, чому, не дивлячись на обмеження і заборони, українська преса не втрачала популярності.

ПРОТИРІЧЧЯ МОДЕРНІЗАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ

Проте у політично залежних країнах, до яких належала й Україна, вплив освіти на суспільний розвиток був суперечливий. Відкриваючи доступ до світу знань, вона разом з тим використовувалася як ефективний засіб асиміляції. Для того щоб здобути вищу освіту, зробити кар'єру і забезпечити пристойний матеріальний рівень, українець мусив сприйняти мову і культуру іншого народу. У багатьох випадках так і було. Але серед українців, попри всі несприятливі умови, залишалося чимало таких, які свій талант і здобуті знання без найменших вагань віддавали на службу рідному народу. Саме таким неоднозначним був вплив освіти - важливої передумови модернізації - на розвиток українського народу.

Національна інтелігенція робила все, щоб освіта в Україні не була засобом зросійщення (у Наддніпрянщині), полонізації, зугорщення чи румунізації (у Західній Україні), щоб вона стала знаряддям самозбереження і розвитку української нації. Деякі земства Наддніпрянщини виносили ухвали про рідну мову, але уряд відхиляв ці прохання, а вчителів, які викладали українською мовою, звільняли. В окремих випадках земства, йдучи назустріч запитам народу, «не помічали» викладання гуманітарних предметів забороненою українською мовою.

Полтавські семінаристи (*фото 1902 р.*)

Свідчать документи

Український громадський діяч Осип Гермайзе

Українські науковці пристосовувались до обставин, використовували ті можливості, що випливали з установлених звиклих форм життя і побуту організації наукового життя, не договорювали своїх настроїв і думок до кінця, весь час прикривали свої напівсвідомі часто бажання фразеологією російського благонадежного обивателя, уживалися з крайньою малоросійщиною, поміркованим українофільством, а іноді з відкритим українофобством»

Якими обставинами політичного життя Російської імперії було викликано, на вашу думку, таке становище?

І все ж, намітилися позитивні зрушення. Національна інтелігенція ставала силою, спроможною стимулювати культурний і освітній розвиток народу. Активно формувалася національна свідомість українців. Модернізація сприяла також емансипації українського жіноцтва, його залученню до освіти й громадської діяльності.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

Утворіть логічні пари

1 1848 р.	**А** Початок виходу газети «Громадська думка»
2 1906 р.	**Б** Початок виходу «Зорі Галицької»
3 1905 р.	**В** Початок виходу газети «Хлібороб»

Обговорюємо в групі

Обговоріть у групах поняття «*секуляризація*» та «*модернізація*». Спробуйте самостійно дати визначення цим поняттям. Результати роботи оформіть схематично.

Мислю творчо

1. Напишіть коротке історичне есе «Протиріччя модернізаційного процесу на українських землях у складі Російської та Австрійської імперій».
2. Відскануйте QR-код та виконайте онлайн-вправу.

§47 Освіта і наука в другій половині XIX – на початку XX ст. Церковне життя

Пригадайте, яким був стан освіти в Україні у першій половині XIX ст.? Назвіть відомих діячів української науки першої половини XIX ст.

1. ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ

Історично склалося так, що в Україні протягом століть не було єдиної церкви. Християнські церкви — православна, греко-католицька і римо-католицька — перша переважно на Сході, дві інші на Заході України — намагалися як задовольняти релігійні запити українців, так і виражати їхні духовні інтереси в цілому.

Наприкінці XIX ст. 98 % українців у підросійській Україні були православними. Така однорідність була досягнута в Російській імперії в 1839 р. з ліквідацією греко-католицької церкви на Правобережжі. Усі греко-католики були змушені перейти у православ'я. Це розглядалося як головна умова подолання польського культурного і політичного впливу на Правобережжя і утвердження російського панування. Відокремлення релігійної приналежності від національної до початку XX ст. здавалося просто немислимим.

Потрапивши в XVII ст. під владу московських патріархів, а згодом російських чиновників, православна церква в Україні почала відриватися від вікових традицій українського народу і стала на службу імперській політиці. Єпископами, священиками, учителями духовних семінарій та в духовних бурсах-школах часто були росіяни, які навчали в дусі великоросійського патріотизму. Усього наприкінці XIX ст. серед духовенства українських губерній українців було 50 %. Від 1799 р. на Київському митрополичому престолі жодного разу не було українця, а з 1812 р. вже не висвячували українців на єпископів.

Думки істориків

Український історик Федір Турченко

Втягнута в тісний зв'язок з державою, характерний для російського Православ'я, Українська церква дедалі більше пристосовувалась до її запитів і піклувалася про непорушність імперії, активно виступала проти національного руху.... Церква фактично перетворилася на складову частину бюрократичного апарату самодержавства, знаряддя його політики русифікації. Але слід мати на увазі іншу тенденцію, яка стала проявлятися ще з часів Переяславської угоди. Понад 30 років, аж до 1685 р. український клір і паства чинили опір канонічному підпорядкуванню Київської митрополії від Константинополя до Москви. Коли приєднання до Московського Патріархату вже відбулося, добитися розчинення

Української церкви в Російській не вдалося. Опір уніфікаційним заходам тривав особливо в найнижчих ланках церковних структур: серед парафіяльних священників..., білого духовенства, яке було тісно зв'язане з народом...

Залучивши додаткові джерела інформації, підготуйте повідомлення про становище у сучасному українському православ'ї.

Крім двох головних християнських церков, в Україні існували релігійні громади інших конфесій (католицизм, іудаїзм, мусульманство, протестантизм та ін.), які мали своїх прихильників переважно серед представників національних спільнот.

З початком революції в різних місцях України — на Волині, Катеринославщині, Київщині, Поділлі, Полтавщині, Чернігівщині — духовенство та парафіяни виступили за українізацію проповіді та богослужіння, за визнання одного з найприродніших людських прав — звертатися до Бога рідною мовою.

1903 р. у Відні українською мовою опубліковано Біблію у перекладі П. Куліша, І. Нечуй-Левицького та І. Пулюя. Частина накладу була завезена в Наддніпрянську Україну. В умовах революції 1905–1907 рр., коли контроль церковних верхів ослаб, українізацію проповіді подекуди вдавалося зробити самовільно. Досить широко проповідь рідною мовою стала практикуватися й на Поділлі. На Катеринославщині в 1909 р. навіть було видрукувано збірник проповідей українською мовою. У1906–1911 рр. з'явилася можливість видати в Москві українською мовою Біблію, над перекладом якої працював П. Морачевський.

П. Куліш

СВЯТЕ ПИСЬМО
СТАРОГО І НОВОГО ЗАВІТУ.
МОВОЮ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКОЮ.
У ВІДНІ.

Перша сторінка Біблії, виданої українською мовою 1903 р. у Відні

За допомогою QR-коду перегляньте відео про П. Куліша. Напишіть коротке есе на тему: «Вплив діяльності П. Куліша на розвиток української культури».

Поміркуймо!

Зіставте діяльність в Україні Української Греко-Католицької і Православної церков.

Іншу роль у житті українців відігравала греко-католицька церква. Цій церкві належало видатне місце в національному відродженні на західноукраїнських землях. Вона охоплювала найширші маси населення, її священики будили національну свідомість у найглухіших селах. Часто священик був єдиною високоосвіченою людиною на селі, до якої всі зверталися за порадою. Один із діячів цієї церкви на установчих зборах львівської «Просвіти» говорив: «Дивні речі чинить Провидіння... Та Унія, що її сприяв польський уряд в XVI ст., перевернулася в XIX ст. в найбільшу захисницю української національної справи, давши низку патріотів священиків-католиків, що врятували Галичину від полонізації». В 1901 р. греко-католицьким митрополитом став Андрій Шептицький.

Пам'ятник
А. Шептицькому
у м. Івано-Франківськ

За допомогою QR-коду перегляньте відео про А. Шептицького. Складіть коротку довідку про А. Шептицького для історичної енциклопедії.

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації виконайте творчий проєкт: «Митрополит Андрій Шептицький і піднесення національного життя в Галичині».

Думки істориків

Український історик Дмитро Дорошенко

Церковна унія і УГКЦ є вислідом шукання синтези між східними і західними культурними впливами при одночасному намаганні зберегти при тому власну українську душу. УГКЦ зробилася головним забороном української народності проти полонізації. Це вона властиво врятувала Галичину від національної смерті. Вона зробилась батьківською вірою, і народ кріпко до неї прив'язався... З кругів греко-католицького духовенства вийшло національне відродження Галицької України і сама... церква стала тут за останні часи справжньою національною церквою...

Як змінилася роль УГКЦ з часів Берестейської унії 1596 р.? Чому, на вашу думку, це сталося?

2. УРІЗНОМАНІТНЕННЯ ФОРМ І НАПРЯМІВ ОСВІТИ

Після реформи 1861 р. мережа закладів початкової освіти в Наддніпрянській Україні стала реорганізовуватися відповідно до вимог часу.

В **1864 р.** уряд прийняв **«Положення про початкові народні училища»**, згідно з яким усі типи початкових шкіл, у тому числі й церковнопарафіяльні, було перетворено на початкові народні училища, які працювали за єдиним навчальним планом і програмою.

Урок латини в четвертому класі Кам'янець-Подільської гімназії

Уважно роздивіться фото. Поміркуйте, який вік та соціальний статус учнів гімназії. Про які особливості розвитку освіти в Україні свідчить фото?

У 1872 р. зроблено новий крок у напрямі модернізації освіти: більшість початкових училищ було перетворено на 6-річні міські, які давали знання і навички, необхідні для роботи в промисловості, на транспорті, у державних установах. У 1870-х роках освітньою діяльністю почали займатися земства, які вже наприкінці століття мали близько 3200 шкіл. Ці школи краще фінансувалися, а отже, мали кращі приміщення, кращих учителів та багатші бібліотеки.

Усього у Наддніпрянській Україні в 1897 р. налічувалося майже 17 тис. початкових шкіл, які утримувалися державою, громадянами, земствами, церквою, приватними особами. Однак цієї кількості шкіл не вистачало для навчання всіх дітей. Лише 20% населення України віком старше 10 років у 1897 р. уміли читати. У передвоєнні десятиліття відбувалося значне розширення шкільної мережі. В 1915 р. в 26 тис. шкіл навчалося 2,6 млн учнів. У деяких повітах Наддніпрянської України земства розглядали питання про введення загальної початкової школи.

Думки істориків

Український історик Дмитро Дорошенко

Зі страху перед українським сепаратизмом він (російський уряд) умисне держав український народ у темряві й культурному занепаді, не даючи йому школи на рідній мові... Він насилав на Україну хмари своїх вчителів, урядовців, священників умисне задля русифікації. Наслідок урядової системи...був той, що в порівнянні з великоруськими губерніями відсоток грамотних в Україні, що в XVII–XVIII ст. славилася своїм шкільництвом, був значно нижчий.

Яку мету переслідував російський уряд, чинячи перепони розвитку освіти в Україні?

У Західній Україні процес модернізації освіти мав свої особливості. У 1869 р. на території Австро-Угорської імперії всі початкові школи, якими відала церква, були переведені в підпорядкування світської влади, що наближало освіту до потреб розвитку суспільства. Для дітей віком від шести до 14 років запроваджено обов'язкову освіту.

Середня школа також пристосовувалася до потреб модернізації. У Росії після освітньої реформи 1860-х років збільшилася кількість класичних гімназій і реальних училищ, які давали середню освіту і забезпечували право на вступ до вищих навчальних закладів (випускникам реальних училищ — до технічних вузів). Хоча середню освіту одержували переважно діти дворян та державних урядовців, після революції 1905–1907 рр. склад учнів шкіл дещо демократизувався. Учні «нижчих станів» становили в гімназіях 20 %.

Життя зумовило появу мережі спеціальних навчальних закладів, які готували спеціалістів із середньою спеціальною освітою — учителів, агрономів, ветеринарів, техніків тощо. Наприкінці XIX ст. діяли 26 ремісничих земських і 17 комерційних училищ, учительські семінарії та інші заклади подібного типу.

Вищу освіту на Наддніпрянщині забезпечували три університети (Харків, Київ, а з **1865 р.** ще і Одеса) і декілька спеціальних інститутів, ліцеїв та академій. Соціальний склад студентства лишався переважно дворянсько-буржуазним. Однак революція 1905–1907 рр. примусила уряд дещо прочинити двері для вихідців з «нижчих» станів. У 1910 р. студенти цих станів (діти міщан, майстрових, селян) становили у Київському університеті трохи більше третини, а загалом близько половини серед 12,7 тис. студентів, що навчалися у трьох названих університетах. У 1878 р. доступ до університетської освіти отримали жінки.

На західноукраїнських землях на початку XX ст. шкільна мережа розширилася більше. Кількість середніх шкіл у Східній Галичині протягом 1900–1909 рр. майже подвоїлась. Але українські діти в цих школах становили лише майже 20 % усіх учнів. Утім, порівняно з Наддніпрянщиною, стан справ з освітою на Заході України, особливо початковою, був помітно кращим. Початковою школою були охоплені майже всі діти.

На території Західної України існувало 4 вищих навчальних за-

Львівський політехнічний інститут

Пригадайте, які верстви українського населення мали доступ до освіти у другій половині XIX ст. За матеріалами параграфа складіть діаграму «Рівень освіченості населення українських земель на початку XX ст.».

клади: **Чернівецький університет (1875 р.)**, продовжував діяти Львівський університет, Львівський політехнічний інститут (1877 р.) та Академія ветеринарної медицини у Львові (1897 р.). Викладання у них проводилося польською (у Львові) або німецькою (у Чернівцях) мовами. Лише після наполегливої боротьби українського студентства у Львівському й Чернівецькому університетах відкрили кілька українських кафедр. Кількість українців у вузах усіляко обмежувалася. Так, у 1911 р. у Львівському університеті вони становили 21 %, у Чернівецькому — 17,6 % від загальної кількості студентів. В 1913 р. у Львівському університеті працювало 220 викладачів, з них тільки одинадцять українців.

Історичні подробиці

Наприкінці XIX ст. у Львівському університеті існувало чотири факультети (богословський, філософський, правничий і медичний), навчалося понад 3000 студентів, з яких близько 600 були українцями. Мовою викладання, іспитів, адміністрації, незважаючи на двомовний статус, була польська. Українською мовою читалися лекції лише з української історії, літератури та окремих правничих і богословських дисциплін.

У березні 1900 р. відбулася перша сутичка між польськими та українськими студентами у Львівському університеті на ґрунті вимог стосовно української мови. 20 польських і три українських студентів були поранені. Студентський рух все більше виходив за рамки мовних вимог.

Оскільки ситуація не вирішувалася ані на рівні самого університету, ані на рівні Уряду, конфронтація набувала дедалі гостріших форм. 19 листопада 1901 р., коли Юліан Романчук виступав в парламенті, студенти-українці провели загальне віче в стінах університету попри заборону ректорату. Воно закінчилося співанням гімнів «Ще не вмерла» та «Не пора», а пізніше — відрахуванням з навчання п'ятьох студентів.

1 грудня цього ж року відбулося наступне віче, на якому було ухвалено рішення залишити Львівський університет та перейти на навчання до інших університетів імперії. 3 грудня 1901 р. Львівський університет покинули 440 студентів-українців. Оскільки Чернівецький університет відмовився приймати цих студентів, вони продовжили навчання у Відні, Празі, Кракові.

Вихід студентів з університету («сецесія») отримав значний розголос, було утворено спеціальний фінансовий фонд для підтримки студентів, щоб вони могли продовжити навчання поза межами Львова. Акцію морально і матеріально підтримав греко-католицький митрополит Андрей Шептицький, який власним коштом утримував студентів-богословів.

Збори польських студентів 28 листопада 1901 р. засудили акції українців, а університет було проголошено «надбанням польської культури». Польська преса вбачала в діях українських студентів «політику», а не вимогу дотримання законних прав.

Кульмінацією силового протистояння українських і польських студентів стало заворушення 1910 р., яке закінчилося вбивством одного з учасників — українця Адама Коцка. Після цього боротьба за український університет перейшла в більш легальне політичне русло. Було запропоновано декілька компромісних варіантів, однак згоди дійти так і не вдалося. Лише напередодні Першої світової війни, на початку 1914 р., під тиском уряду, вдалося домовитися про українсько-польське порозуміння, частиною якого мали стати відкриття українського університету у Львові та Сеймова реформа.

3. ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНИХ СПОРТИВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Галицькі народовці для виховання молоді у національному дусі стали засновувати спортивно-фізкультурні товариства. У **1894 р.** у Львові було створено перше українське фізкультурно-спортивне та протипожежне **товариство «Сокіл».** У 1908 р. його очолив педагог **Іван Боберський,** якому вдалося поширити діяльність «Сокола» на всю Галичину і частину Буковини. У 1914 р. діяли 974 осередки товариства, до яких входило близько 33 тис. членів.

У **1900 р.** в одному з галицьких сіл **Кирило Трильовський** заснував спортивно-фізкультурну **організацію «Січ»,** що знаходилась під впливом Радикальної партії. У 1912 р. організацію перейменували на **Український Січовий Союз,** який налічував понад 900 осередків.

«Сокіл» біля університету Палацького (*фото 1912 р.*)

Поміркуйте, чим була зумовлена поява в Україні молодіжних фізкультурно-спортивних організацій «Сокіл»» і «Пласт».

З метою військового навчання молоді в **1911 р.** учні львівських шкіл створили таємну **організацію «Пласт».** Члени цього гуртка налагодили пропаганду військового виховання навіть серед молоді Наддніпрянщини. Також військову підготовку вело утворене у 1912 р. товариство **«Січові Стрільці».**

Історичні подробиці

Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ)

Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ) — перша українська національна академія наук.

Первісно НТШ виникло як Товариство імені Шевченка у 1873 р. у Львові з ініціативи Олександра Кониського, відомого українського наддніпрянського письменника, Дмитра Пильчикова за фінансового сприяння Єлизавети Милорадович-Скоропадської.

Першим реалізованим завданням для Товариства було заснування власної друкарні, яка видавала книжки справжньою народною українською мовою.

В умовах значного поширення українського просвітницького та культурного руху виникла потреба реорганізувати Товариство у наукову інституцію, що в майбутньому виконувала б функції Академії наук. Головним ініціатором такого перетворення виступив у 1890 році Олександр Барвінський за підтримки Олександра Кониського та Володимира Антоновича.

Особливий науковий та організаційний поступ здійснено під головуванням Михайла Грушевського. Найвидатніший у майбутньому український історик прибув до Львова у 1894 р. за рекомендаціями Володимира Антоновича та зайняв посаду завідувача кафедри історії у Львівському університеті, стає членом НТШ. У 1895 р. Грушевський стає редактором «Записок НТШ», створює Археографічну комісію. У 1897 р. Грушевського обрано головою Наукового Товариства імені Шевченка, а також головою Історично-філософської секції НТШ.

У цей період з'явилось ряд фундаментальних збірок та монографій, пов'язаних зі студіями української історії, словесності та етнографії (зокрема багатотомна «Історія України-Руси» Михайла Грушевського). Великого розмаху набрав випуск численних серійних і монографічних видань.

4. ВИДАТНІ ВЧЕНІ

О.Ляпунов (в першому ряду, перший зліва) на ювілейній конференції у Полтаві

Олександр Ляпунов

За допомогою додаткових джерел інформації напишіть коротке історичне есе «Внесок О. Ляпунова у розвиток науки».

Друга половина XIX — початок XX ст. увійшли в історію української науки багатьма видатними досягненнями. У цей час в Україні працювало чимало видатних учених-природознавців. Професор Харківського університету **Олександр Ляпунов** (1857–1918) посідав провідне місце в розробці проблем стійкості й рівноваги руху механічних систем. Значних успіхів досягли українські математики й фізики.

Світову славу в розвитку біологічної науки здобули вчені Новоросійського (в Одесі) університету. Видатний зоолог і анатом, вихованець Харківського університету **Ілля Мечников** (1845–1916 рр.), працюючи в Одесі, сформулював теорію утворення багатоклітинних організмів з одноклітинних. Разом з українським біологом, своїм учнем, **Миколою Гамалією** (1859–1949 рр.) він у 1886 р. відкрив в Одесі першу в країні бактеріологічну станцію. Це була друга у світі станція після пастерівської, створеної в Парижі роком раніше. Не знайшовши належного розуміння на батьківщині, І. Мечников переїхав до Парижа й там став першим українцем — лауреатом Нобелівської премії. Щодо М. Гамалії, то, продовжуючи справу свого вчителя, він зробив великий внесок у боротьбу з такими жахливими хворобами, як чума, холера, туберкульоз, сказ, упровадив у практику охорони здоров'я щеплення.

М. Гамалія в президії X Всесоюзного з'їзду бактеріологів, епідеміологів та санітарних лікарів в Одесі (*фото 1926 р.*)

Західноукраїнський фізик **Іван Пулюй** (1845–1918 рр.), учений світового рівня, у різні роки працював у провідних наукових центрах Європи й відзначився дослідженнями рентгенівського випромінювання. І. Пулюй був знавцем стародавніх мов і у співпраці з П. Кулішем та І. Нечуєм-Левицьким переклав зі староєврейської мови Псалтир та з грецької — Євангеліє.

Данило Заболотний (1866–1929 рр.), вихованець Одеського і Київського університетів, Одеській бактеріологічній успішно застосовував свої собі запропонований ним брав участь у боротьбі із чумою, холерою та іншими інфекційними хворобами на Поволжі і в Туркестані, вивчав поширення інфекції в Аравії, Індії, очолив експедицію по боротьбі із чумою в Монголії, Китаї, Ірані, Месопотамії, за що був нагороджений багатьма іноземними орденами і медалями.

Київський політехнічний інститут став одним із центрів технічного прогресу всієї імперії. Гірничий інженер **Леонід Лутугін** (1864–1915 рр.) створив геологічну карту Донецького басейну, яка стала на десятиріччя основою гірничих досліджень. Інженер **Михайло Курако**

Поштова марка України, присвячена М. Костомарову, 1992 р.

(1872–1920 рр.), що працював спочатку на Катеринославському, а потім на Маріупольському металургійних заводах, заклав основи передової вітчизняної металургії. Велику роль у її розвитку відіграли хімічні реакції металоорганічного синтезу, які відкрив професор Київського університету Сергій Реформатський (1860–1934 рр.).

На новий рівень у другій половині XIX — на початку XX ст. піднеслися гуманітарні науки. Це перш за все стосується історії. **Микола Костомаров** своїми працями «Богдан Хмельницький», «Руїна» та іншими започаткував наукову розробку історії України із залученням матеріалів як вітчизняних, так і зарубіжних архівосховищ.

Великий вплив на розвиток історичної науки справив історик, археолог, етнограф і археограф **Володимир Антонович**. У своїх працях «Про походження козацтва», «Бесіди про часи козацькі на Україні» учений обґрунтував національні особливості минулого українського народу.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. почалася дослідницька робота видатного українського історика **Михайла Грушевського**, найзнаковіша його праця — 10-томна «Історія України-Руси», у якій він обгрунтував ідею тяглості української історії від часів Княжої доби до сьогодення. Яскравий історик **В'ячеслав Липинський** розробив концепцію провідної ролі еліти в творенні держави та суспільному житті.

Одним з найавторитетніших дослідників історії українського козацтва став **Дмитро Яворницький** (1855–1940 рр.). Його тритомна «Історія запорозьких козаків» привернула увагу як фахівців, так і широкого читацького загалу багатющим матеріалом і новими підходами до висвітлених питань.

Д. Яворницький в одязі запорожця

За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, чим продиктований образ Д. Яворницького на фото. Як діяльність дослідника пов'язана з історією козацтва?

Першою жінкою в Російській імперії, яка здобула ступень почесного доктора наук була історикиня **Олександра Єфименко** (1848–1918 рр.). Її роботи відзначалися яскравим викладом, документальною основою.

З Харковом була пов'язана діяльність **Дмитра Багалія** (1857–1932 рр.). Як професор Харківського університету він розгорнув широку дослідницьку роботу з історії Слобідської України, виховав свою школу спеціалістів з української історії та культури. Розвивалися філологічні науки. Великий авторитет мали мовознавчі праці професора Харківського університету **Олександра Потебні** (1835–1891 рр.).

Визначним етнографом і археологом був **Федір Вовк** (1847–1918 рр.). Він став організатором археологічних розкопок, етнографічних та антропологічних експедицій у різних куточках України.

Серед науковців-філологів на початку XX ст. найпомітнішими були фігури **Бориса Грінченка** (1863–1910) та **Агатангела Кримського** (1871–1942 рр.). Грінченко протягом 1902–1909 рр. редагував чотиритомний тлумачний «Словар української мови», який і досі залишається одним із найповніших словників. А. Кримський ретельно вивчав староукраїнські тексти, що дало змогу спростувати твердження про російський, а не український характер мови давнього Києва.

Думки істориків

Відома українська дослідниця Наталія Полонська-Василенко про стан освіти в Україні у другій половині XIX ст.

«Положення 1864 року» про школи давало більше свободи для їх поширення: різні відомства, духовенство, товариства, приватні особи мали право відкривати народні школи, пристосовуючи їх програми до місцевих умов... Але ліберальні ідеї 60-х років зустрічалися з посиленням реакції, яку викликало польське повстання 1863 року, і новим переслідуванням української мови. Не могло бути й думки про введення української мови як викладової в школах; заборонено друкувати підручники українською мовою, і все навчання велося тільки російською мовою...

З 1849 року, в зв'язку з революційними рухами, російський уряд почав обмежувати вступ до гімназій, бажаючи середню освіту зробити привілеєм вищих кляс суспільства... Кількість державних гімназій зростала, але не могла задовольнити всіх, хто бажав до них вступити... Чимало гімназій та прогімназій утримували земства...

...Високі школи, розкидані по всій Україні, мали одну спільну рису: всі вони були засновані окупантами і викладовою мовою в них були — російська, німецька, польська. Уперта боротьба за українську мову не мала успіху; досягненням був дозвіл мати кілька — змістом та мовою — українських кафедр у Львівському університеті.

На які проблеми в галузі розвитку освіти в Україні вказувала Н. Полонська-Василенко?

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Утворіть логічні пари.

1 І. Пулюй	**А** Фізик, електротехнік, винахідник
2 М. Гамалія	**Б** Епідеміолог і мікробіолог
3 І. Мечников	**В** Історик, етнограф, поет
4 М. Костомаров	**Г** Розробник теорії імунітету та порівняльної патології

2. Упорядкуйте історичне лото. Поєднайте галузі науки, портрети і прізвища історичних діячів між собою.

Обговорюємо в групі

Обговоріть в групах особливості церковного життя, освіти і науки України на початку XX ст. За результатами роботи заповніть у зошиті таблицю.

Сфери	Особливості розвитку	Представники	Позитивні явища	Негативні явища
Освіта				
Наука				
Церковне життя				

Мислю творчо

Уявіть, що ви організатор/організаторка екскурсії. Проведіть уявну екскурсію музеєм науки початку XX ст.

§48 Література і мистецтво в другій половині XIX – на початку XX ст.

1. У якому стані перебували українська література і мистецтво у першій половині XIX ст.? 2. Назвіть найвідоміших представників української літератури, музики і театру першої половини XIX ст. 3. Яку роль в розвитку української літератури і живопису відіграв Т. Шевченко? 4. Назвіть основні досягнення українського живопису, архітектури і скульптури в першій половині XIX ст.

1. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ

Культурне життя в Україні перебувало під впливом модернізаційних процесів. Але умови розвитку української культури і мистецтва залишалися несприятливими. Не маючи захисту власної держави, їх діячі мусили протистояти тиску великодержавного російського, польського, угорського, австрійського та румунського шовінізму. Їм довелося переборювати різноманітні адміністративні обмеження та заборони. Нарешті, у своєму прагненні дійти до українського читача, глядача чи слухача українські письменники й митці повинні були долати також опір російської, польської, австрійської, угорської та румунської культур.

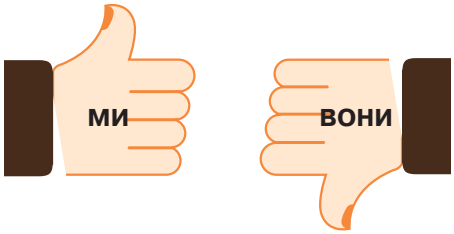

Розгляньте сучасне зображення-мем на тему шовінізму. Яку ідею заклали автори у зображення? Пригадайте визначення поняття «шовінізм». Спробуйте створити візуалізацію на тему «Великодержавний шовінізм та Україна».

Поширення цих культур в Україні мало суперечливі наслідки. Українці із вдячністю сприймали загальнолюдські, гуманістичні засади, які лежать в основі кожної культури, у тому числі перерахованих вище. Але вони були проти використання цих культур як знаряддя денаціоналізації, асиміляції, боротьби з їхньою рідною культурою.

Українська культура і мистецтво мали переваги, відсутні в їхніх конкурентів, за спиною яких стояли могутні держави з їх асимілятторською політикою. Українська національна література й мистецтво — від усної народної творчості до красного письменства — говорили зрозумілою народу мовою, оповідали про добре відоме йому, ставали порадниками, втішали у біді, були разом з ним у радощах.

2. ЛІТЕРАТУРА

Літературна творчість Т. Шевченка дала такий потужний поштовх розвитку українського художнього слова, що майже всі письменники

і письменниці другої половини XIX ст. — початку XX ст. перебували під впливом Великого Кобзаря.

Романтизм в літературі став поступатися місцем реалізму. Але особливістю української літератури було їх своєрідне співіснування –захоплення героїзмом минулого і поетизація людських пристрастей сполучалися з соціальними та психологічними проблемами.

Варто запам'ятати!

Реалізм (від лат. realis — суттєвий, дійсний) — стиль і напрям у мистецтві, який ставив метою правдиве відтворення дійсності в її типових рисах. Панування реалізму слідувало за добою романтизму.

Реалістичний напрям у літературі був започаткований у творчості **Марка Вовчка** (справжнє ім'я — Марія Вілінська, 1834–1907). З-під її пера вийшла перша українська соціальна повість «Інститутка» з реалістичним зображенням селян, які не мирилися з кріпосництвом і прагнули його позбутися. У «Народних оповіданнях» письменниця вустами своїх героїв засуджувала кріпосний лад, захищала знедолених людей. Її повісті й оповідання були надзвичайно популярні не тільки в Україні, а й за її межами, перекладалися багатьма європейськими мовами.

Марко Вовчок
(Марія Вілінська)

За допомогою QR-коду прочитайте короткий уривок твору М. Вовчок «Козачка». Як авторка описує становище української жінки? Які соціальні проблеми порушує у своєму творі?

У 70-90-х роках XIX ст. українська література більше звертається до художнього відображення соціальних проблем суспільства, збагачується творами багатьох талановитих літераторів. **Іван Нечуй-Левицький** (1838–1918) написав понад 50 романів, повістей, оповідань і казок високої художньої цінності та правдивості. Його соціально-побутові твори «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я» та ін. зображували життя та побут знедолених людей, їхнє нестримне прагнення до кращої долі.

Іван Нечуй-Левицький — один з плеяди талановитих письменників 70–90-х років XIX ст., майстер соціально-побутового жанру.

Прижиттєве видання «Кайдашевої сім'ї» з авторським побажанням від І. Нечуй-Левицького Івану Франку.

З уроків української літератури пригадайте, які особливості мають соціально-побутові твори. Чому, на вашу думку, автор творив саме в цьому літературному жанрі?

Феноменальних висот досягла в поезії **Леся Українка** (справжнє ім'я — Лариса Косач, 1871–1913 рр.). Вона авторка глибоко національних за колоритом поезій, чудово вписаних при цьому у європейський літературний контекст. Світове визнання Леся здобула як драматург. Одним з найкращих її творів стала драма-феєрія «Лісова пісня». Широко відомими стали переклади світової класики, зроблені поетесою.

На відкритті пам'ятника І. Котляревському, 1903 р., Полтава. Зліва направо: М. Коцюбинський, В. Стефаник, О. Пчілка, Леся Українка, М. Старицький, Г.Хоткевич, В.Самійленко

На відкритті пам'ятника були присутні численні діячі української інтелігенції. Олена Пчілка виступила з промовою українською мовою, порушивши існуючи заборони. Подумайте, про що свідчить наведений факт. Як відкриття пам'ятника вплинуло на процес українського культурного відродження?

Жінка в історії: «Олена Пчілка. У тіні видатної доньки»

Неперевершеною за значенням стала творчість великого українського письменника, філософа і громадський діяч Івана Франка. Його літературна й наукова спадщина становить близько 5 тис. різноманітних праць. Літературна майстерність, широта погляду, багатство жанрів, оригінальність світогляду забезпечили йому чільне місце не тільки в літературі, а і в історії політичної і філософської думки.

Поміркуймо!

Американський дослідник К. Манінг назвав Івана Франка «скульптором модерної української нації». Прокоментуйте цю оцінку.

Визначний соціальний роман «Хіба ревуть воли як ясла повні?» написав **Панас Мирний** (Рудченко 1849–1920 рр.). Зміни у становищі жінки, модернізаційні злами в українському селі відобразила буковинська письменниця **Ольга Кобилянська.**

Поширення європейських культурних впливів призводить до поширення в українській літературі модернізму — напрямку, зосередженому на внутрішньому світі людини. Творцями українського модернізму вважали **Михайла Коцюбинського** і **Василя Стефаника.** З молодого покоління на початку XX ст. яскраво відзначились письменник **Володимир Винниченко** і поет **Олександр Олесь (Кандиба).**

Думки істориків

Український історик Іван Лисяк-Рудницький

Протягом чверті століття міняється характер української літератури. З появою таких письменників як Коцюбинський, Леся Українка, Винниченко й інші, її вже не можна було вважати за чисто «народну». Вона почала виконувати соціологічну функцію літератури «національної», спроможною задовольнити різноманітні духовні потреби... модерного суспільства. Аж до кінця XIX ст. нова українська література обмежувалася, за малими винятками, поезією і белетристикою з селянського побуту... Щойно тепер українська мова стала знаряддям науки, публіцистики, політики.

Доберіть приклади творів української літератури кінця XIX –початку XX ст. на підтвердження висновку історика.

Червоною ниткою через твори українських письменників проходила ідея соборності, думка про необхідність єднання всіх українців. Вони бачили перед собою один народ, волею обставин розділений кордоном. І самі імена кращих з них об'єднували українців. Т. Шевченка шанували і на сході, і на заході України. Його обрамлений вишиваними рушниками портрет був і у сільській хаті на Наддніпрянщині, і у будинку прикарпатського селянина. І. Франка, В. Стефаника, Лесю Українку, М. Коцюбинського знали і любили по обидва боки російсько-австрійського кордону.

3. УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР

Усупереч державним заборонам, українська драматургія і театр піднялися на принципово новий рівень. З'явилося багато драматичних творів на українську тематику. **Михайло Старицький** (1840–1904 рр.)

написав 25 п'єс і серед них такі («Не судилося», «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «У темряві» та ін.), що й досі з успіхом ставляться провідними театрами України. Перероблена М. Старицьким комедійна п'єса «На Кожум'яках» під новою назвою «За двома зайцями» не сходить зі сцени й сьогодні. Уже декілька десятиріч залишається надзвичайно популярним створений на Київській кіностудії ім. Олександра Довженка фільм за мотивами цієї п'єси. Героїку українського народу, незламну силу волі й патріотизм автор відобразив у п'єсах «Богдан Хмельницький», «Маруся Богуславка», «Оборона Буші».

Свідчать документи

З листа Михайла Старицького до Івана Франка

Від 1863 по 1871 рр. і від 1876 –1881 рр були страшенні утиски і цензурні, і поліцейські, і жандармські: мало не щоденні труси, арешти, тюрми, висилки до Сибіру і навіть шибениці… так при таких обставинах доводилось працювати:… тільки невелике коло українських літераторів та щирої молоді підтримувало мене…У першій період утисків до 1872 року було заборонене цілком у Росії наше слово: ми вимушені були співати у концертах народні пісні на французькій мові… Отож з 1872 р. розрішено було український приватний спектакль: з того часу, крім перекладів, які дозволено до друку, я взявся й до сцени, вважаючи її за могутній орудок до розвиття самопізнання народного.. Склалося у Києві Товариство сценічних аматорів і я став на чолі його режисером… Вертаючись до того руху, що спалахнув був у Києві в 1872 р., мушу додати, що він швидко і погас: скасував його височайший указ 1876 р. Тим указом українська мова була цілком заборонена… А з 1881 р. знову стала дозволеною, хоча і тяжкими обставинами, рідна сцена, і я з гарячою вірою завзявся постачати для неї, а потім, з 1883 р. і сам став на чолі трупи, поклавши на її розвиток усю свою спадщину.

Як можна на підставі документу схарактеризувати розвиток українського театру?

Вагомий внесок у драматургію зробив **Марко Кропивницький** (1840—1910 рр.) своїми творами на соціально-побутову тематику. Його п'єси «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Глитай, або ж Павук» мали незмінний успіх на театральних сценах багатьох сіл і міст України.

Нових висот досягла драматургія **Івана Карпенка-Карого** (справжнє прізвище — Тобілевич, 1845–1907 рр.). Його драми й комедії позначені особливою гостротою висвітлення питань нелегкого життя широких мас українців, яскравістю образів. Найкращі твори І. Карпенка-Карого — «Безталанна», «Наймичка», «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Хазяїн» — стали неоціненним надбанням української культури. У центрі уваги автора — доля людини, кривда і безправ'я,

формування підприємця з усіма його неоднозначними, з точки зору інтересів оточуючих, рисами, соціальні вади суспільства. І це при тому, що цензура дозволяла ставити п'єси лише з життя села.

Брати Тобілевичі (зліва направо: Микола Садовський, Іван Карпенко-Карий, Панас Саксаганський). Їхня діяльність склала цілу епоху життя національного театру України.

За допомогою рубрики «Постать в історії» та додаткових джерел інформації складіть інфографіку «Родина Тобілевичів».

Постать в історії

Родина Тобілевичів

Найвидатнішими діячами театру цього часу були брати Іван, Микола і Панас Тобілевичі. Репертуар українського театру визначали чудові п'єси старшого з братів — Карпенка- Карого. Славу театру примножили й молодші брати. Вони створили безсмертні сценічні образи, стали видатними організаторами українського театру. Микола Садовський у **1906 р.** створив у Полтаві **перший український стаціонарний професійний театр**, який у 1907 р. переїхав до Києва і став першим українським стаціонарним театром столиці України. Саме в цьому театрі розквітнув талант Марії Заньковецької.

Варто запам'ятати!

Меценат — римський політичний діяч I ст. до н. е., який щедро підтримував письменників і поетів. У переносному значенні слово «меценат» — покровитель мистецтва й літератури.

4. МУЗИКА

Значний вплив на розвиток музичного мистецтва України справила творчість композитора й оперного актора **Семена Гулака-Артемовського** (1813–1873 рр.). Його опера «Запорожець за Дунаєм» ставилася на сценах багатьох театрів і поклала початок українській опері. Популярність мали опери **Петра Сокальського** (1832–1887 рр.) «Мазепа», «Майська ніч», «Богдан Хмельницький» та ін., самі назви яких говорять про їхній зміст.

Світилом української музики став **Микола Лисенко** (1842–1912 рр.), який пройшов школу Лейпцизької й Петербурзької консерваторій, увібрав у себе багатющу музичну спадщину свого співучого на-

роду й підніс музичне мистецтво на небувало високий рівень. Своїми працями в галузі народнопісенної творчості він започаткував українську музичну фольклористику. Поклав на музику багато поезій Т. Шевченка. Його діяльність поширювалася на різні види музичного мистецтва. Лірико-фантастичний характер мають опери «Різдвяна ніч» і «Утоплена», історико-героїчний «Тарас Бульба». Лисенко став автором перших дитячих опер «Коза-дереза», «Пан Коцький» та ін. І досі популярні прекрасні опери Миколи Лисенка «Енеїда», «Наталка Полтавка» та ін., які є надбанням національної класичної музики. Лисенко створив школу музичного мистецтва. У 1904 р. за його ініціативою було відкрито вищу музично-драматичну школу в Києві та 1905 р. — музичний інститут у Львові.

Микола Лисенко

М. Лисенко писав: «*Яка то є велика потреба музикові, а заразом і народникові повештатися поміж селянським людом, зазначити його світогляд, записати його перекази, споминки, згадки, прислів'я, пісні і спів до них. Уся ця сфера, як воздух чоловікові потрібна; без неї гріх починати свою працю і музикові й філологові*». Подумайте, чому композитор надає таке велике значення фольклору. Чому М. Лисенка вважають засновником української національної музики?

Думки істориків

Український історик культури Мирослав Симчишин

Переломне значення для розвитку української музичної культури мала творчість Миколи Лисенка. Він став творцем національного напрямку в українській музиці, спертого на окремішності українських культурних традицій і на багатстві народної творчості....Значення мистецтва української музики Лисенка для українського народу таке саме, як Глінки для росіян, Шопена для поляків, Сметани для чехів чи Гріга для норвежців. Бо... крім Артемовського «Запорожця»... справді мистецької музики до Лисенка у нас не було.

Кого з українських письменників ви могли б порівняти з Миколою Лисенком за їх вклад в українську культуру? Свою відповідь обґрунтуйте.

Соломія Крушельницька в ролі Чіо-Чіо-Сан в опері Д. Пуччіні «Мадам Баттерфляй»

Італійський композитор Джакомо Пуччіні подарував співачці свій портрет з написом «Найпрекраснішій і найчарівнішій Баттерфляй». Подумайте, чому кар'єра відомої української співачки склалася саме за кордоном. За допомогою додаткових джерел інформації складіть про життя та творчість С. Крушельницької коротку довідку для історичної енциклопедії.

Пісенно-музичну культуру українського народу на початку XX ст. примножувала видатна оперна актриса **Соломія Крушельницька** (1873-1952 рр.). Талановита співачка аматорських колективів, в 1893 р. закінчила Львівську консерваторію і того самого року дебютувала в рідному місті як оперна солістка. Удосконаливши своє мистецтво в Мілані (Італія), вона виступала не тільки у Львові, а й у Відні, Варшаві, Кракові, Петербурзі, Одесі та на сценах багатьох оперних театрів Європи й Америки. Її репертуар сягав 60 опер. За красу чистого й сильного голосу (сопрано) та визначні акторські здібності світова критика називала С. Крушельницьку найкращою співачкою тогочасного світу.

5. УКРАЇНСЬКА РОМАНТИЧНА І РЕАЛІСТИЧНА ШКОЛА ЖИВОПИСУ. МОДЕРН У МАЛЯРСТВІ

Визначне місце в українському мистецтві належало живопису. Розвиток побутового жанрового мистецтва пов'язаний з творчістю послідовників Т. Шевченка — **Лева Жемчужникова** (1828–1912 рр.), **Івана Соколова** (1823–1910 рр.), **Костянтина Трутовського** (1826–1893 рр.).

Розвивався пейзажний живопис. Визначним майстром у змалюванні українського краєвиду («Чумацький шлях», «Ранок на Дніпрі», «Українська ніч», «Вечір на Україні», «Степ», «Місячна ніч на Дніпрі») був **Архип Куїнджі** (1842–1910 рр.). Але вершиною пейзажного живопису стала творчість **Сергія Васильківського** (1854–1917 рр.). Близько 3,5 тис. його картин — це своєрідний гімн українській природі. Серед них почесне місце посідають «Ранок», «Отара в степу», «Степ

на Україні», «На Харківщині».

Дніпро вранці (*художник — Архип Куїнджі, 1881 р.*)

Як і інші види мистецтва, живопис західноукраїнських земель зазнавав впливу художніх шкіл Австрії, Німеччини й Польщі, хоч у цілому він продовжував залишатися національним. Ліричністю і глибиною зображення вирізнялися картини **Корнила Устиновича** (1839–1903 рр.) «Батьківська пара», «Гуцулка біля джерела». Йому належить також полотно «Шевченко на засланні». Переважно портретним живописом займався Теофіл Копистинський (1844–1916 рр.), пейзажами — Тит Романчук (1865–1911 рр.). Почався творчий шлях **Івана Труша** (1869–1941 рр.).

На початку XX ст. український живопис зробив новий крок. Серед найвизначніших майстрів пензля слід назвати живописця-баталіста **Миколу Самокиша** (1860–1944 рр.). Навчаючись у Петербурзькій академії мистецтв, а потім у Парижі, Самокиш досяг високої майстерності зображення батальних сцен. За серію перших картин його удостоїли звання академіка. М. Самокиш із Сергієм Васильківським у 1900 р. створили альбом «Українська старовина», а в 1912 р. — «Мотиви українського орнаменту», які й до цього часу вражають глядачів. Йому належать також батальні альбоми «Війна 1904–1905 років» та серія малюнків про війну з Наполеоном у 1812 р.

М. Самокиш (фото 1929 р.)

«Погоня» (малюнок з «Української старовини», 1900 р.)

У творах художників України початку XX ст. яскраво проявляється орнаментальне начало, яке є однією з основних ознак мистецтва модернізму.

6. СТИЛІЗАЦІЯ Й МОДЕРН В АРХІТЕКТУРІ

Варто запам'ятати!

Український архітектурний модерн — один з українських оригінальних архітектурних стилів. Виник на початку XX ст. В основі українського модерну лежать народні традиції хатнього і церковного будівництва і досягнення української професійної архітектури, перш за все барокової, вплив якої, починаючи з 1910 р. був помітним і навіть зростаючим.

Серед образотворчих видів мистецтва важливе місце посідала архітектура. Розмах міського будівництва внаслідок зростання чисельності міського населення, потреба в нових приміщеннях для установ, банків, контор, залізничних вокзалів, елеваторів, критих ринків тощо — усе це зумовлювало посилені пошуки нового стилю в архітектурі, який би відповідав новим умовам життя. Хоча міста продовжували забудовуватися хаотично і різностильно, але з'являлися споруди (як правило, у центрі міст) значної архітектурної цінності. Так, у Києві в 70-ті роки XIX ст. на Хрещатику виріс будинок міської думи в стилі бароко, а на прилеглих вулицях — готель «Континенталь», будівля театру. У кінці 90-х років XIX ст. у місті побудували оперний театр.

Модернізаційні процеси викликали зміни в архітектурі. З початком XX ст. поширюється новаторський український стиль, піонером і послідовним виразником якого був **Василь Кричевський** (1873–1944 рр.). Архітектори цього напряму охоче використовували мотиви українського бароко і народного дерев'яного будівництва, традиції і модерн, основним засобом виразу якого став орнамент.

Національний стиль в українській архітектурі найбільш вдало було втілено в будинку **Полтавського губернського земства** (1903–1908 рр.), у якому використано форми дерев'яної народної архітектури. Автором споруди був В. Кричевський. Для оздоблення фасаду та інтер'єрів будинку широко застосовано кераміку і майоліку, виготовлену за спеціальними ескізами учнями Миргородської керамічної школи та народними майстрами Опішні.

Інтер'єр Полтавського губернського земства (нині — Краєзнавчий музей імені Василя Кричевського)

Оформлення внутрішніх приміщень та настінні розписи, у яких використано мотиви та орнаменти українського народного мистецтва, виконали художники Сергій Васильківський, Микола Самокиш, Василь Кричевський. В українському національному стилі збудовано також школу ім. Івана Котля-

ревського в Полтаві, художню школу в Харкові, прибутковий будинок у Катеринославі та ін. Характерною рисою цих споруд була імітація в камені форм дерев'яної народної архітектури, використання елементів давньої церковної архітектури, зокрема веж. Мотиви української народної архітектури у західноукраїнському будівництві початку XX ст. добре помітні в спорудах архітекторів **Івана Левинського** (1851–1919 рр.), **Олександра Лушпинського** (1878–1943 рр.), **Євгена Нагірного** (1885–1951 рр.) у Львові (будинки товариства «Дністер» — 1905 р., бурси Українського педагогічного товариства — 1908 р. та ін.).

Яскравим зразком архітектурного модерну є **Будинок з хімерами** архітектора **Владислава Городецького**, збудований в 1902–1903 рр. До відомих споруд цього часу належить також «Ластівчине гніздо» в Ялті, створене архітектором В. Шервудом у 1912 р.

Архітектори Західної України в цей час створили низку споруд в більш традиційному стилі. Йдеться зокрема про будівлю Львівського оперного театру (1897-1900), будинок Галицького сейму, у якому нині розміщенно головний корпус Львівського національного університету (1877–1881 рр.), будинок резиденції митрополита Буковини і Далмації — нині будівля Чернівецького національного університету (1864–1882 рр.) та ін.

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел підготуйте на учнівську наукову конференцію доповідь на тему: «Українська культура та її роль у творенні модерної нації».

Історичні подробиці

Українська скульптура

Нові риси з'явилися у скульптурному мистецтві. Видатним українським скульптором, який у малих формах художньо зображував різні типи людей та їхні заняття, був **Леонід Позен** (1849–1921 рр.). Широковідомими стали його композиції «Шинкар», «Кобзар», «Переселенці», «Скіф», «Запорожець у розвідці». Йому належить низка пам'ятників, установлених у Полтаві, зокрема Івану Котляревському.

Розвивалася й монументальна скульптура, але пов'язана вона була переважно з пам'ятниками царям і вищим сановникам. Однак були й винятки. У 1853 р. на схилах дніпровських круч у Києві постав пам'ятник князю Володимиру роботи Л. Позена.

Високим мистецьким рівнем вирізнявся пам'ятник Богдану Хмельницькому (1888) Михайла Микешина.

Скульптурне мистецтво західноукраїнських земель перебувало під значним впливом віденської, мюнхенської та римської художніх шкіл. Помітний вплив на його розвиток справив італійський скульптор Паріс Філіппі після переїзду до Львова.

Історичні подробиці

Пожвавлення будівництва в Києві залучило до міста талановитого архітектора **Олександра Беретті** (1816–1895 рр.). За його участю у 1862 р. було споруджено **Володимирський собор**, спроектовано ряд будинків по Володимирській вулиці. Наприкінці XIX ст. у Києві розгорнув діяльність відомий архітектор Олександр Кобелєв (1860–1942 рр.). За його проектом зведено будинок Політехнічного інституту. Автором проекту будівлі залізничного вокзалу став **Олександр Вербицький** (1875–1958 рр.).

У забудові Харкова велику роль відіграв архітектор **Олексій Бекетов** (1862–1941 рр.). Він же спроектував драматичний театр у Сімферополі. Дуже швидко забудовувалася Одеса — на той час третє місто в Російській імперії за кількістю населення. В Одесі працювало багато талановитих архітекторів і будівельників. У 1870-х роках розгорнулася відбудова Севастополя, зруйнованого під час Кримської війни. Серед нових споруд привертав до себе увагу будинок Військово-історичного музею Чорноморського флоту. Нові приміщення театрів, навчальних закладів, міських дум, вокзалів тощо з'явилися і в інших містах України, переважно губернських.

Політехнічний інститут, Київ. Проєкт О. Кобелєва

Комерційне училище, Харків. Проєкт О. Бекетова

Львівська політехніка. Проєкт Ю. Захаревича

На західноукраїнських землях у пошуках сучасного стилю архітектури вдавалися до модернізації стилів минулих епох, захоплювалися ліпними та скульптурними прикрасами. Тут виділилася група талановитих митців. Як зрілий майстер архітектури зарекомендував себе **Юліян Захаревич** (1837–1898 рр.), за проектами якого споруджено ряд будівель у Львові, Чернівцях та інших містах. Це будинок Львівського політехнічного інституту, зведений у стилі італійського Відродження, будинок Галицької ощадної каси тощо.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Утворіть логічні пари.

1	П. Куліш	**А**	«Народні оповідання»
2	Марко Вовчок	**Б**	«Кайдашева сім'я»
3	І. Нечуй-Левицький	**В**	«Чорна рада»
4	М. Старицький	**Г**	«Мартин Боруля»
5	І. Карпенко-Карий	**Д**	«Ой не ходи Грицю, та й на вечорниці»

2. Розгадайте кросворд навпаки: до кожного прізвища у кросворді складіть запитання.

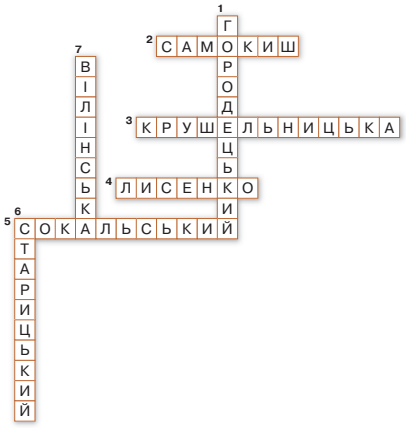

Обговорюємо в групі

Об'єднайтеся групи та дослідіть особливості розвитку архітектури, живопису, музики та літератури. Результати роботи оформіть у таблицю.

Вид мистецтва	Особливості розвитку	Представники/твори
Архітектура		
Живопис		
Музика		
Література		

Мислю творчо

За допомогою додаткових джерел інформації підберіть визначні роботи архітекторів/живописців кінця XIX — початку XX ст. Складіть презентацію-галерею та проведіть у класі екскурсію, користуючись нею.

§49 Повсякденне життя

Пригадайте особливості розвитку української культури наприкінці XIX – на початку XX ст. Визначте провідні жанри архітектури та мистецтва.

1. ЗМІНИ В МІСЬКІЙ ТА СІЛЬСЬКІЙ ЗАБУДОВІ

Суперечності модернізації позначилися на житлових умовах населення. В сільській місцевості зміни відчувалися мало: двокамерні хати (хата-сіни) поступово витіснялися трикамерними (хата-сіни-комора). Наприкінці XIX — на початку XX ст. в сінях почали відгороджувати місце для кухні. Внутрішнє планування хати залишилося таким, як і сто років до того. І все ж і у сільському будівництві відбулися деякі зміни. Заможні селяни стали будувати цегляні будинки, покриваючи їх черепицею.

Міста більше зазнали європейського впливу. З'явились цілі вулиці, забудовані багатоповерховими житловими будинками та спорудами громадського призначення — театрами, банками, лікарнями, бібліотеками. Вулиці стали освітлювати електричними ліхтарями. У Києві в 1892 р. рушив перший в Російській імперії електричний трамвай. Трохи пізніше він з'явився у Львові та Катеринославі. В Одесі в 1891 р. побачили перший в країні автомобіль, а в 1882 р. у місті був встановлений телефонний зв'язок. Згодом він поширився на Київ і Харків.

Ювілейна монет НБУ номіналом 5 гривень, присвячена трамвайному руху у Києві

Розгляньте монету. Яку інформацію про трамвайний рух ми можемо дізнатися використавши аверс і реверс монети?

У багатьох містах було побудовано водогін, закладалися міські парки і бульвари. Правда все це здебільшого визначало життя заможних городян. Робітники оселялися у передмісті в дешевих брудних кварталах.

У селищах біля заводів зводили казарми-бараки для колективного проживання робітників. Будували їх із цегли, дерева чи саману.

Робітники спали на нарах, які стояли в два-три яруси. Приміщення обігрівали печі. Для одружених тут же відгороджувалися кутки. Окремі підприємці виділяли для сімейних робітників у казармах ізольовані квартири. Робітники, які не хотіли жити в казармах, будували землянки або хати-мазанки, а біля них — сараї і погреби, поруч заводили городи і садки.

Шахтарське селище Юзівка, 1912 р.

2. ОПІКА НАД ЗДОРОВ'ЯМ І МЕДИЧНІ СЛУЖБИ

Процеси модернізації супроводжувалися розширенням доступу населення до медичного обслуговування, яке раніше було привілеєм вищих верств суспільства. На Наддніпрянщині визначну роль відіграла мережа земських лікувальних установ, які виникли після ліквідації кріпацтва і введення земського самоврядування. У 1910 р. працювало біля 1 тис. земських лікарів і 3100 фельдшерів і акушерок. Вони надавали медичну допомогу сільським жителям і проводили санітарно-просвітницьку роботу.

Невеликі медичні заклади працювали при заводах і фабриках, у деяких поміщицьких економіях. Так, наприклад, відомий підприємець Микола Терещенко утримував за свої кошти «Чорноробну лікарню» для робітників (нині це Національна дитяча спеціалізована клінічна лікарня «Охматдит»), Андрій Шептицький у Львові у 1903 р. відкрив «Народну лічницю». До такої благородної справи долучалися десятки меценатів. І хоча більшості населення тодішньої України кваліфікована медична допомога була все ще недоступна, позитивні зрушення,

які відбулися у цій сфері в другій половині XIX — на початку XX ст., давалися взнаки: смертність населення зменшилася, а його кількість швидко збільшувалася.

3. ДОЗВІЛЛЯ, РОЗВАГИ Й ЗАДОВОЛЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЗАПИТІВ

Початок XX ст. приніс величезні надії на подальший прогрес людства. Відкриття у різних науках, стрімкий розвиток техніки обіцяли початок нової ери. Пароплав, залізниця й перші літаки, телефон й телеграф — усе це скорочувало відстані між людьми й пришвидшувало рух історії.

Кімната дворянського клубу в м. Катеринослав

Поміркуйте, якими були розваги учасників дворянських клубів. Подумайте, чому перший дворянський клуб у Катеринославі називався «Англійський клуб».

Тим не менш на українських землях основною рисою громадського життя залишалася станова основа. Різні стани намагалися залишитися замкнутими й відокремленими один від одного.

Дворянство й вище чиновництво влаштовувало бали, відвідувало клуби — місця елітного відпочинку, де проводилися театральні й музичні вечори, поетичні зібрання. Заможне купецтво теж могло собі дозволити дозвілля у клубах та ресторанах, відвідувати театри та філармонії, а от дрібне чиновництво віддавало перевагу грі в більярд в трактирах, клубах, пивницях. Популярними іграми початку століття були також карти, лото і кеглі.

Для родинного відпочинку міщани могли відвідувати міські сади, сквери та парки. З'являються спеціальні майданчики для занять гімнастикою та спортом. У великих містах відбуваються перші кіносеанси («ілюзіон») — нехай сюжети фільмів часто були низькопробні, але новинка збирала повні зали. Важливим атрибутом дозвілля стає преса, кількість якої стрімко збільшується. В ті часи основними рубриками газет були останні новини, місцеве життя, міжнародні новини та реклама.

Водночас слід згадати, що побут і дозвілля невеликих містечок та сіл залишався на початку століття багато в чому традиційним.

4. ЕМАНСИПАЦІЯ ЖІНКИ

Перші жіночі організації на українських землях почали з'являтися в другій половині XIX ст. внаслідок поширення ідей загальноєвропейського жіночого руху проти дискримінаційних звичаїв та законів, за

рівний статус жінок так чоловіків. Саме цей рух за політичну і суспільну рівноправність жінок і чоловіків, за звільнення від обмежень і пригнічення називають **рухом за емансипацію** (лат. emancipatio, від emancipo — *звільняю від опіки*).

Жіночий рух на українських теренах через відсутність тут суверенної державності розвивався в контексті боротьби за соціальні та національні права. Цим він істотно відрізнявся від західноєвропейського жіночого руху.

Перша жіноча організація в Україні — **Товариство допомоги вищій жіночій освіті** — виникла 1840 р. у Харкові. У Західній Україні першою жіночою організацією стало засноване за ініціативою **Наталії Кобринської** 1884 р. у м. Станіслав (нині м. Івано-Франківськ) «Товариство руських женщин». Кобринській вдалося налагодити співпрацю з українками на теренах Російської імперії — 1887 р. вона разом з Оленою Пчілкою видала спільний альманах українок з обох берегів річки Збруч (по якій проходив російсько-австрійский кордон) — «Перший вінок».

Наталія Кобринська

Жінка в історії: «Біля витоків жіночого руху»

Перша сторінка альманаху «Перший вінок», 1887 р.

Поміркуйте, чим була зумовлена необхідність заснування товариств на захист прав жінок і жіночих організацій наприкінці XIX — на початку XX ст. Чи існували в цей період жіночі феміністичні організації у Західній Європі?

В умовах модернізації потужним засобом емансипації жінки стає освіта. Ще у 1861 р. Рада Київського університету висловилася за допуск жінок до занять нарівні із чоловіками.

З 1864 р. жінки одержували право працювати в школах вчительками. У 1878 р. була започаткована робота першого в Україні вищого навчального закладу для жінок — Вищих жіночих курсів у Києві. Курси утримувалися виключно за плату за навчання й на громадські пожертвування. Уряд не лише не виділяв кошти на функціонування

жіночого навчального закладу, але й заборонив у 1886 р. прийом нових слухачок. У 1889 р. курси припинили своє існування. Але за роки їх діяльності на них здобули освіту більше тисячі жінок.

Під впливом загальноєвропейського освітнього процесу запроваджувалася жіноча середня освіта. У 1870 р. відкрито перші жіночі гімназії з восьмирічним терміном навчання. Випускниці отримували право вступу до університетів. Існували також жіночі прогімназії із чотирирічним терміном навчання. Середню освіту давали також заклади закритого типу — інститути шляхетних дівчат (для дворянського стану) і приватні пансіони (різних станів).

Жіноча освіта в Наддніпрянській Україні розвивалася під впливом ентузіастів жіночої емансипації, серед яких виділялася **Христина Алчевська** і **Софія Русова**.

Христина Алчевська (1841–1920 рр.) у 1862 р. заснувала в Харкові приватну безплатну недільну школу для жінок. З 1862 по 1870 р. школа існувала нелегально, заняття відбувалися вдома в Алчевської. Школа проіснувала до 1919 р. Х. Алчевська працювала з колективом педагогів-сподвижників. Безплатно викладали понад 100 учителів (серед яких — видатні вчені Д. Багалій, В. Данилевський). У цьому навчальному закладі в різний час здобули освіту майже 17 тис. жінок. Школа, якою керувала Алчевська, була навчальним закладом, що давав освіту значно ширшу, ніж звичайна недільна школа, крім того, вона була методичним центром початкової освіти дорослого населення в Російській імперії. Педагогічна діяльність Алчевської здобула всесвітнє визнання на Міжнародному конгресі приватної ініціативи у справі народної освіти (Франція, 1889). Її було обрано віце-президентом Міжнародної ліги освіти. Багато освітніх товариств обрали видатного педагога своїм почесним членом, вона удостоєна найвищих нагород — золотих і срібних медалей Московського й Петербурзького товариств поширення в народі писемності, почесних дипломів. Уся діяльність Христини Данилівни була прикладом служіння своєму народові, його мові.

Українська делегація на Міжнародному жіночому конгресі в Римі, 1923 р. Друга справа — С. Русова.

Софія Русова (1856–1940 рр.) була авторкою концепції національної освіти, нової української школи, наукових праць з педагогіки, програм, підручників методик. Співредакторка педагогічного журналу «Світло». Переслідувалася владою, кілька разів перебувала під слідством. Окрім педагогічних

публікацій, їй належить велика кількість літературно-критичних нарисів, праць з історії та ін. Разом із сестрою Марією вела в Києві перший дитячий садок і позашкільну освіту для дорослих. Перебуваючи разом із чоловіком у Санкт-Петербурзі, брала участь у роботі українського земляцтва. Допомагала йому в підготовці повного «Кобзаря» Тараса Шевченка для видання у Празі 1876 р. Від 1909 р. викладачка і професорка на Вищих жіночих курсах та у Фребелівському педагогічному інституті в Києві. На Першому всеросійському жіночому з'їзді у січні 1913 р. в Петербурзі виступила на захист навчання українською мовою.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Як змінився побут різних верств українського населення у другій половині XIX — на початку XX ст.?
2. У чому сутність руху за емансипацію?
3. Які українські жінки займалися питаннями жіночої емансипації? В чому їх головний внесок в його розвиток?
4. Зіставте повсякденне життя в українських містах і селах наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Миколаївська площа, Харків.
Початок XX ст.

Повсякдення українських селян.
З колекції Вольфганга Віггерса

Обговорюємо в групі

Об'єднайтеся в групи та обговоріть особливості побуту українських селян/робітників/інтелігенції. Результати роботи зобразіть графічно (*мапа думок, кластер, схема тощо*).

Мислю творчо

Уявіть себе захисником/захисницею прав жінок. Проведіть шкільні дебати на тему «Жінки і чоловіки — рівноправні суб'єкти у всіх сферах життя: сторіччя тому і зараз».

§50 Наш край в XIX – на початку XX ст.

У складі якої з імперії перебували землі вашого краю впродовж XIX — початку XX ст.? Які позначився вплив Австрійської та Російської імперії на ситуацію в регіоні?

1. ПРОЄКТНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Підготуйте доповідь відповідно до запропонованого плану.

1. Які зміни, що відбулися у вашому рідному краї у XIX ст., ви вважаєте найважливішими?

2. Визначте внесок своїх земляків у розгортання модернізації в Україні у XIX — на початку XX ст. Чи позначилася на ситуації у вашому регіоні економічна криза 1900–1903 рр.?

3. На початку XX ст. формують українські й загальноросійські партії. Знайдіть матеріали про їхню діяльність у вашому краї. Чи були серед активних діячів цих партій ваші земляки?

4. Підготуйте розповідь про основні події революції 1905–1907 рр. у вашому краї. З'ясуйте, якими були наслідки революції 1905–1907 рр.?

5. Що ви знаєте про життя краю у післяреволюційний період? Якщо територія краю підпала під дію столипінської аграрної реформи, то як вона здійснювалася, які мала прояви, відмінні від інших регіонів, і чим завершилася?

6. Складіть хронологічну таблицю «Наш край в 1900–1913 рр.».

Дата	Події в краї	Джерело, з якого дізналися про ці події

Бурхливі події початку XX ст. суттєво змінили життя значної частини українців. Чи відомо вам про те, як позначилися ці події на житті ваших предків?

На початку XX ст. відбувалися помітні зрушення у способі життя, пов'язані з використанням у побуті технічних досягнень і винаходів. Це особливо стосувалося міських жителів. Знайдіть дані з історії вашого міста, які засвідчують ці зрушення. Складіть розповідь про архітектурні будівлі (використовуйте інформацію за посиланням http://wikilovesmonuments.org.ua/lists/), що з'явилися тоді у вашому населеному пункті, про знаряддя праці, житло, одяг і господарські споруди, які використовувалися на початку XX ст.

Спробуйте узагальнити все відоме вам про найважливіші події та зміни в житті вашої області, району, міста, села протягом XIX — початку XX ст. У цьому вам допоможуть експозиції краєзнавчого музею.

§51

Практичне заняття: «Трансформація побуту та господарської діяльності в українських сім'ях у модерну добу»

1. Що визначало культурницький розвиток на українських землях в складі Австрійської і Російської імперії на початку XX ст.? 2. Які мистецькі жанри були поширеними серед відомих українських діячів культури? 3. Як змінювалося повсякденне життя суспільства?

1. МИСТЕЦЬКА ГАЛЕРЕЯ

Розгляньте зображення. Визначте їхній ідейний задум. Які особливості господарсько-побутової діяльності українських сімей вони розкривають? Підготуйте віртуальну екскурсію, використовуючи представлені ілюстрації. Запишіть план розповіді.

Свати
(*Пимоненко, 1882 р.*)

Святочне ворожіння
(*художник — Микола Пимоненко, 1888 р.*)

Весілля (*художник — Микола Пимоненко, 1891 р.*)

Селянська родина (*художник — Тарас Шевченко, 1843 р.*)

Українська родина Кравчуків з с. Тишківці на Івано-Франківщині (фото 1890 р.)

2. ДОКУМЕНТОЗНАВЦІ

Ознайомтеся із характеристикою господарського та побутового життя українських сімей в модерний час. Визначте основні зміни, що відбулися на початку XX ст. Систематизуйте інформацію заповнивши подану таблицю.

1. Як створювалася сім'я. Найголовнішою функцією сім'ї є відтворення людського роду та виховання дітей. Разом з тим сімейне життя — шлюб — поєднує матеріальне й духовне, громадянське й особисте. В Україні традиційно був поширений **моногамний шлюб. Моногамія —** це форма шлюбу, при якій чоловік одружується лише з однією жінкою, а жінка — лише з одним чоловіком.

Українці підготовку до шлюбу ніколи не сприймали лише як особисту справу тих, хто укладав шлюб, або їхніх батьків та родичів; це було й справою громадськості. Вплив останньої на практику добору шлюбних пар та утворення родини здійснювався через мережу добре організованих інституцій: сільську громаду, молодіжні об'єднання (парубоцькі та дівочі громади).

Укладанню шлюбу завжди надавалося великого значення. За ***звичаєвим правом*** *(неписаними законами, що регулювали життя в громаді та родині)* в Україні людину вважали за самостійну тільки після одруження: неодружений чоловік, хоч якого б віку він був, вважався парубком. Одружена людина завжди мала більший авторитет у громаді, ніж неодружена. Громада ставилася несхвально до людей, які вчасно не створили сім'ю.

У XIX — на початку XX ст. в Україні парубки найчастіше одружувалися після служби у війську. Дівчата виходили заміж переважно в 16–18 років. Народ схвалював ранні шлюби. Про це свідчать прислів'я: «Хто рано встає і рано жениться — ніколи не

розкається», «Рано встане — діло зробить, рано жениться — дітей до розуму доведе». Вікова різниця між нареченими, за народними уявленнями, мала бути невеликою. Шлюби між молодою і літнім не схвалювалися.

Наречених, як правило, вибирали зі свого села, а інколи — із сусідніх. До шлюбу хлопця з дівчиною з іншого села ставилися з пересторогою. Репутація родини наречених мала дуже велике значення при їх виборі.

Важливу роль у виборі наречених відігравали батько й мати. Народ уважав, що без батьківського благословення неможливо створити щасливу сім'ю. щоправда, останнє слово — згода під час сватання та вінчання в церкві завжди було за молодими. Дівчину чи хлопця зазвичай не примушували до одруження. В українських родинах в усі історичні періоди здебільшого намагалися поважати бажання чи дії всіх членів, незалежно від віку і статі.

2. Національна ендогамія. Серед українців у XIX — на початку XX ст. був також поширений принцип національної ендогамії: українці одружувалися з українцями і дуже рідко — з росіянами, поляками, євреями чи представниками інших національних меншин. Єврей, щоб одружитися з українкою, мусив прийняти християнство. Якщо поляк брав шлюб з українкою, то це відбувалося в церкві, а не в костелі.

Слід зазначити, що ставлення до міжнаціональних шлюбів у тогочасному українському суспільстві було неоднозначним. Такі шлюби практикувалися більше серед вищих станів, що було пов'язане передусім із прагненням одержати всі ті привілеї, якими користувалася шляхта польських земель, навіть шляхом одруження. У народі насторожено ставилися до міжнаціональних шлюбів, що було одним із засобів збереження національних традицій, проявом вірності вірі батьків, природного почуття етнічного самозбереження.

3. Демократизм сімейних стосунків. На відміну від російської родини, де протягом віків жінка зазнавала постійних принижень від деспотизму чоловіка, в українців були досить демократичні родинні стосунки. Жінка нарівні з усіма мала право на особисте майно, яке вона могла придбати за власні гроші. Дочка також мала виключне право на материзну — землю, яку отримала в придане її мати. Це забезпечувало жінці певну незалежність і вигідно відрізняло її від жінок інших етнічних груп, що населяли Україну.

Незалежність жінки зростала в простих сім'ях, оскільки в них було лише два дорослих виробники. Чоловік з нею радився, доручав їй провадити господарство у його відсутність, коли в часи воєнного лихоліття чи з метою заробітчанства залишав рідну хату на довгі

місяці чи навіть роки. Жінка нерідко повинна була брати на себе відповідальність голови родини й змушена була виконувати роботу самостійно. Важлива роль жінки відображена в приказці: «Чоловік за один кут хату тримає, а жінка — за три». Традиція рівноправного становища жінки протягом віків була важливою запорукою міцності української сім'ї. Діалог Одарки і Карася з опери «Запорожець за Дунаєм» ілюструє цей момент дуже вдало: їхню «сварку» пронизує почуття рівності, добрий гумор і взаємна любов.

4. Сім'я — осередок духовності й родинного виховання. У сім'ї дітям передавали родинний досвід, культурну спадщину, формували ціннісні орієнтації в житті. Надавалося великого значення трудовому навчанню дітей. У його основу було покладено особистий приклад дорослих. Власне факт народження дитини сприймався батьками як поява ще одного помічника чи помічниці. Саме цим пояснюються звичаї відрізання пуповини в новонароджених хлопчиків на сокирі, щоб у майбутньому був добрим господарем, у дівчаток — «на гребені» (який використовувався для прядіння) щоб була доброю хазяйкою.

До 6-7 років дівчатка і хлопці були під опікою матері та виконували приблизно однакову роботу — пасли овець, свиней, гусей. У цей самий час їх починали залучати до різних занять: хлопці допомагали батькові коло худоби, а дівчата — матері коло печі, мили посуд, замітали хату. Трохи старші діти вже виконували чітко розмежовані фукнції у домашньому господарстві.

Важливу увагу приділяли розумовому вихованню, що відобразилося у приказках: «Без розуму ні сокирою рубати, ні личака в'язати», «Не краса красить, а розум». «Розумний всякому дає лад» та ін. саме розумові здібності дитини відігравали велике значення при виборі нареченого чи нареченої. Про це свідчать приказки: «Краще з розумним у біді, ніж з дурним в добрі», «Краще з розумним два рази загубити, як з дурним один раз знайти», «З розуму наберешся, а з дурним і в останній загубиш» та ін.

В українських родинах дітей передусім вчили любові. Митрополит Андрей Шептицький звертався до батьків: «Пам'ятайте й те, що Ваша хата є першою й найважливішою школою, в якій діти Ваші мають навчитися любити Бога і дітей».

Проявом любові та добра була пошана до батька й матері та старшин. Дитину змалку вчили «віддавати чолом» родичам і знайомим. Виявом пошанівку до старших було звертання на «Ви» як до незнайомих, так і до батька й матері.

У сім'ї формували національну свідомість і сприяли передачі національно-культурних цінностей. Величезного значення у процесі

виховання набувало святкування всією родиною християнських свят — Святого Вечора, Різдва Христового, Надвечір'я, Воскресіння Христового тощо.

Найважливіші етапи життя людини й окремі стадії розвитку родини супроводжувалися різноманітними обрядами і звичаями. До традиційної сімейної обрядовості належать обряди, пов'язані з біологічним циклом існування людини — народженням (пологові звичаї та хрестини), одруженням (шлюб і весілля), смертю (похорон і поминки).

5. Старість. В українських родинах батько й мати на старість дуже рідко коли були самотніми. Згідно зі звичаєвим правом, з ними залишався жити один із синів: на Лівобережній Україні — переважно молодший, а на Правобережній — старший. На практиці дуже часто батьки залишали біля себе того, з ким, на їхню думку, буде краще доживати віку. Дочки з батьками залишалися лише в тому випадку, коли не було синів. У такій ситуації донька приводила до батьківської хати приймака. Залишатися в батьківському домі й доглядати батьків вважалося дуже почесним обов'язком. Це було вигідно і з матеріального боку: за звичаєвим правом українців, батьківська оселя і більша частина землі — так звана дідизна — залишалися тому, хто опікувався мамою і татом.

6. Опіка над здоров'ям. Процеси модернізації супроводжувалися розширенням доступу населення до медичного обслуговування, яке раніше було привілегією вищих станів. На Наддніпрянщині визначну роль відіграла мережа земських лікувальних установ. У 1910 р. працювало близько 1 тис. земських лікарів і 3100 фельдшерів та акушерок.

Невеликі медичні заклади працювали при заводах і фабриках. Наприклад, відомий підприємець Микола Терещенко утримував за свої кошти «Чорноробну лікарню» для робітників, Андрій Шептицький у Львові 1903 р. відкрив «Народну лічницю».

3. МИСЛЮ ТВОРЧО

Пригадайте твори відомих українських письменників, які ви вивчали упродовж цього навчального року. Зіставте між собою їхні сюжетні лінії. Визначте особливості господарського життя у описаних родинах. Заповніть у зошиті таблицю.

Назва твору	
Автор	
Стислий опис сюжету	
Опис родини	
Опис характеру головного героя	
Опис зовнішності	
Позитивні/негативні якості головних героїв	

Урок узагальнення за розділом 7. Контроль і корекція навчальних досягнень

1. АКТУАЛІЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО

- Модернізаційні процеси, які відбувалися в Україні в другій половині XIX — на початку XX ст., справили значний вплив на розвиток усіх сфер культури. Помітно розширюється шкільна мережа, хоча цей процес не встигав за потребами часу й охоплював не всі соціальні й національні групи населення.
- Модернізація суспільства сприяла розвитку наук — як природничих, так і гуманітарних. Деякі з учених-природознавців, які працювали в Україні (В. Вернадський, Д. Заболотний, І. Пулюй, І. Мечников та ін.), вийшли на передні рубежі світової науки. Науковці-історики на численних фактах підтверджували його самостійний історичний розвиток і вказували на перспективу національно-державного відродження. У Львівському університеті започатковано кафедру української історії і літератури.
- В умовах політичної залежності й денаціоналізації українського народу культура залишалася з основних бастіонів у боротьбі за його самозбереження. У тій мірі, у якій українці ще не втратили своєї мови і культури, залишалася надія на відродження. Від початку XX ст. українські митці відображали у своїй творчості провідну ідею — боротьбу за самостійність народу. Поряд з реалізмом утверджується модернізм, який вів пошук нових засобів мистецького відображення світу. Модерністи зосереджувалися на внутрішніх переживаннях, психології своїх героїв, відходячи від описовості, деталізації зовнішніх обставин життя. Творчість письменників, новаторів слова початку XX ст. — М. Коцюбинського, О. Олеся, В. Стефаника та інших — пронизана любов'ю до рідного народу, співпереживанням його бідам, упевненістю у його відродженні.
- На початку XX ст. українська культура, залишаючись глибоко національною, піднялася на загальноєвропейський рівень, стала культурою народу, який бореться за своє національне визволення в складних умовах поділу українських земель між різними державами.

2. ДОСЛІДНИКИ ІСТОРІЇ

Поміркуйте, який вплив справили на розвиток національно-визвольного руху на Західній Україні представники культури Наддніпрянської України, а діячі західноукраїнської культури — на процес національного відродження на Наддніпрянщині. Заповніть таблицю.

Характеристики	Західноукраїнські землі	Наддніпрянська Україна
Особливості розвитку культури		
Представники культури та мистецтва		
Провідні жанри літератури та мистецтва		
Розвиток освіти		

3. УКРАЇНА ТА ЄВРОПА

Об'єднайтеся в групи та проведіть коротке дослідження за однією із пропонованих тем. Визначте спільне та відмінне у культурному розвитку українських земель та країн Західної Європи на початку XX ст.

1. Яким чином розвиток європейської культури в другій половині XIX — на початку XX ст. впливав на формування модерної української нації?

2. Які зміни відбулися в освіті у другій половині XIX — на початку XX ст.? Як ці зміни пов'язані з модернізацією суспільства?

3. Чи пов'язані модернізаційні процеси в економіці й суспільному житті України з появою модерністського напряму в мистецтві?

4. МИСЛЮ ТВОРЧО

Світ сучасних технологій дозволяє нам активно подорожувати, відвідувати віртуальні тури, насолоджуватися краєвидами не виходячи з помешкання. Запропонуйте віртуальний тур мистецькою галереєю / українським містом початку XX ст. За допомогою Інтернет-ресурсів та додаткових джерел інформації доберіть відповідні ілюстрації та презентуйте творчий проєкт.

5. ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за посиланням:

https://forms.gle/Cwq5pNqeoeATZpe79

або скористайтеся смартфоном — зчитайте QR-код

Бажаємо успіхів!

§53

Урок узагальнення за курсом Українське «довге XIX століття»

«Довге XIX століття» стало межею між «старою» і «новою» Україною. **Його сутність заклали два процеси: модернізація суспільства і творення української нації.** З політичної карти Східної Європи зникають потужні у минулому держави — Річ Посполита і Кримське ханство. Пішли в минуле українське козацтво і козацька Гетьманщина. Українські землі потрапили під владу імперій — Російської та Австрійської (з 1867 р. Австро-Угорської). Доля українців у двох імперіях була і схожою, і відмінною.

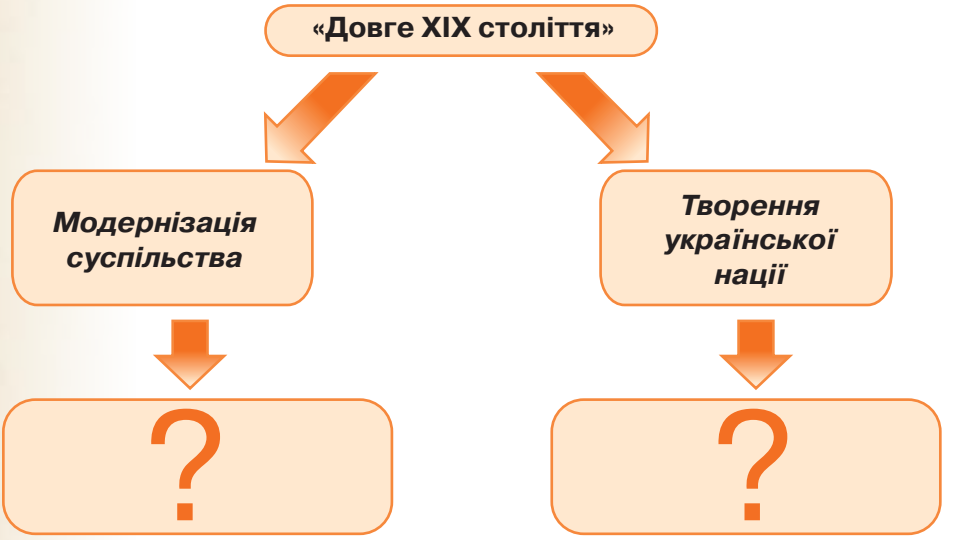

Використовуючи знання з курсу історії 9 класу доповніть схему. Виділіть основні риси модернізації українського суспільства та етапи творення української нації.

На початку століття в обох імперіях панувало **традиційне аграрне суспільство.** Воно ґрунтується на пріоритеті сільського господарства, сталій соціальній структурі, монархізмі та релігійному світогляді. А головне — таке суспільство боїться змін, вбачаючи в них перш за все загрозу для свого виживання. Тому воно прихильне до традиції та спирається на минуле, прагне весь час відтворювати його в своєму сучасному житті. У цьому світі люди не ділять себе на нації — вони поки що не створені. Ідентичність людини визначається релігією, належністю до певної соціальної групи та місцем проживання. Більшість населення складають селяни, які на бачать сенсу в освіті та щиро вірять в «доброго монарха».

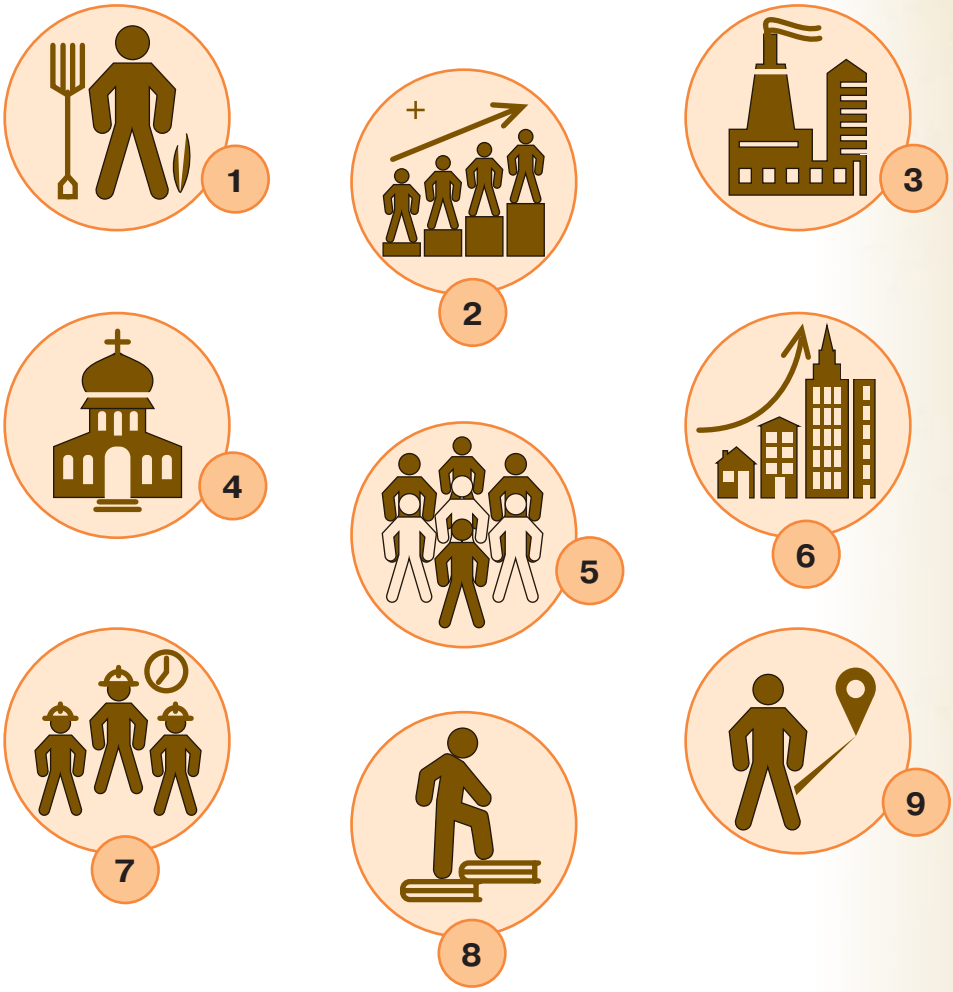

Подумайте, які поняття зашифровані в історичному лото. Які поняття можна віднести до традиційного суспільства, а які до процесів модернізації?

Поняття: *сільське господарство, релігійний світогляд, розвиток освіти, міграція, зростання міст, стале суспільство, поява найманих робітників, збільшення кількості населення, промисловий переворот.*

Але протягом XIX ст. виникає потреба в змінах — **модернізації суспільства.** З одного боку вона спричинена демографічним вибухом та стрімким зростанням населення. Наявні ресурси виявляються недостатніми для того, щоб прогодувати зростаючу чисельність людей. З іншого боку діє зовнішній фактор: триває модернізація в країнах Західної Європи і обидві імперії починають відчутно відставати від них за рівнем економічного розвитку. Виникає жорсткий вибір — модер-

нізуватися або померти. Саме він спричиняє аграрні реформи, промисловий переворот та початок індустріалізації, появу нових соціальних груп — буржуазії та найманих працівників, міграції населення у пошуках заробітку, стрімке зростання міст, зміни в родинних відносинах, відчуття потреби у шкільній освіті. Економічна та соціальна модернізація більш стрімко відбувається у Наддніпрянщині. Її двигуном стає український Південь, який інтенсивно колонізується, майже не знає кріпацтва, має сприятливі умови господарювання та необхідні ресурси для розвитку промисловості, а також вихід до чорноморських портів. Периферійна аграрна Галичина модернізується набагато повільніше.

Економічна модернізація потребує політичних перетворень — демократизації та участі населення в політичному житті. У цьому інші регіони випереджає Галичина. Австрійська імперія має європейські правові традиції та зазнає більш відчутного впливу подій в Західній Європі. Завдяки цьому вона має парламент, систему місцевого самоврядування, дозволяє різні форми громадського життя. Отже, західні українці мають культурно-освітні установи, досвід парламентської діяльності, першими створюють політичні партії. Недарма Галичину називають «українським П'ємонтом». Набагато складніша ситуація в самодержавній, азійській за політичною традицією Російській імперії. Тут жорстко придушуються всі форми політичної активності, ведеться політика русифікації, а єдина спроба політичної реформи 1905 р. швидко зазнає поразки.

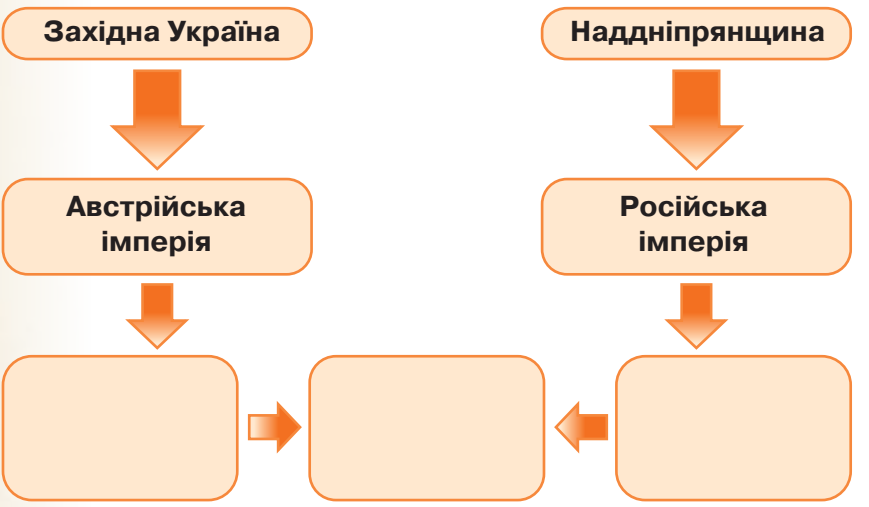

Розгляньте схему. Пригадайте, як відбувалися модернізаційні процеси на українських землях під владою Австрійської та Російської імперій. Спробуйте визначити спільні риси в політиці австрійського і російського урядів щодо українських земель.

Неодмінною складовою модернізації є **творення модерних націй.** Як і всі «недержавні» народи, українці проходять у цьому процесі три етапи. Перший — академічний — етап полягає у збиранні фольклору, вивченні історії та творенні національної літературної мови. В Наддніпрянщині його починають гуртки «романтиків» при Харківському та Київському університетах, а кульмінацією стає видання в 1840 р. «Кобзаря» Т. Шевченка. В Західній Україні — діяльність греко-католицьких священників у Перемишлі та «Руської трійці». На другому етапі — культурницькому чи українофільському — національні діячі-«будителі» поширюють національну свідомість серед населення. В підросійській Україні до цього доклалися Кирило-Мефоліївське братство, громади, В. Антонович та М. Драгоманов. У Галичині — Головна Руська Рада та «Просвіти». Третій етап — політичний — позначається утворенням політичних партій та вимогами національного самовизначення. Першими його досягають галичани. Провідними діячами цього етапу стали М. Грушевський та І. Франко. Виникає поділ на «автономістів» і «самостійників», при чому останні залишаються у меншості. Більшість українських політиків поки що вважають нереальною ідею створення незалежної української держави. Але ця ідея пробиває собі шлях.

Розгляньте схему. Пригадайте особливості кожного з етапів націотворення. Поміркуйте,чому етапи проілюстровані відповідними зображеннями. Запропонуйте варіанти продовження поданої схеми.

Українське націотворення відбувається у жорсткій конкуренції з двома іншими націоналізмами на цих теренах — польським і російським. Обидва вважають українські землі своїми: поляки — частиною Речі Посполитої, яку вони прагнуть відновити, росіяни — колискою російської держави, а українців частиною великою російської нації.

Польський національний рух мав двоїстий вплив на українців: він був безумовно конкурентом українського (в Галичині найбільшим), але він був і зразком боротьби за національні інтереси, за яким можна було навчатись. До того ж небезпеки поглинання українців поляками в XIX ст. вже не було — релігійні, соціальні і культурні розбіжності створили відчутний кордон між націями. Набагато небезпечнішими були російські впливи — багато у кого в Україні дійсно було відчуття релігійної, культурної, історичної та політичної спільності. Це породило явище «малоросійства» — політичної прихильності до Російської імперії при збереженні лише деяких культурно-етнографічних особливостей. Українському руху треба було здолати цей виклик.

Чи не найважливішою складовою у творенні української нації стала ідея **соборності** — єдності всіх українських земель, створення єдиної української нації, а у майбутньому — єдиної української держави. В умовах поділеної між двома імперіями України саме це феноменальне явище заклало умови для існування модерної України.

За словами українського історика Ярослава Грицака: «...процес творення модерної української нації...був суперечливим, далеким від завершення, і міра його успіху різнилася в різних царинах і регіонах. Успіх був більшим у літературі, меншим — у політиці та зовсім незначним — в економіці; більшим — в австрійській, аніж російській частині; більшим у містах, аніж по селах; а серед міст — більшим у тих, які мали університети і розбудований публічний простір».

Українське «довге XIX століття» передало наступному незавершену модернізацію і поки що лише зародки української модерної нації. З завершенням цих процесів ви познайомитесь у наступному році.